

GURLY VEDRU

Põhja-Eesti arheoloogilised
maastikud

Archaeological landscapes
of North-Estonia

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut

Väitekirj on kaitsmisele suunatud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu poolt 27. oktoobril 2010

Juhendaja: prof Valter Lang

Oponent: prof dr Tim Ingold (Aberdeeni Ülikool)

Kaitsmine toimub 31. jaanuaril 2011. a kell 16.15 Tartu Ülikooli nõukogu saalis

ISSN 1736-2733

ISBN 978-9949-19-550-3 (trükis)

ISBN 978-9949-19-551-0 (PDF)

Autoriõigus Gurly Vedru, 2011

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 725 (2010)

SISUKORD

PÕHJA-EESTI ARHEOLOOGILISED MAASTIKUD	7
SISSEJUHATUS	7
Teema valik: maastikud ja nende uurimine	7
Uurimispiirkond	8
Ajalised raamid ja varasem uurimine	12
Probleemiasetus	13
MAASTIK ARHEOLOOGILISE UURIMISOBJEKTINA: SUUNAD, VÕIMALUSED NING LÄHTEKOHAD	16
MAASTIKUKÄSITLUSED	31
Inimene ja looduskeskkond: Põhja-Eesti loodus, selle iseärasused ning mõju inimasustuse kujunemisele	31
Inimene ja maastik: maastiku muutuv tähendus	43
Maastikukasutus läbi aegade	59
KOKKUVÕTE	71
ARCHAEOLOGICAL LANDSCAPES OF NORTH-ESTONIA	73
INTRODUCTION	73
Selection of the research topic – landscapes and their study	73
Research area	75
Timelines and previous research	77
Research problems	79
Landscape as a study object in archaeology: directions, possibilities, and starting points	82
LANDSCAPE STUDIES	98
People and natural environment: North-Estonian nature, its peculiarities, and effect on human settlement	98
People and landscape: changing the meaning of the landscape	107
Use of landscapes through times	123
SUMMARY	135
KASUTATUD KIRJANDUS. REFERENCES	137
PUBLICATIONS	145

PÕHJA-EESTI ARHEOLOOGILISED MAASTIKUD

SISSEJUHATUS

To understand a landscape truly it must be felt, but to convey some of this feeling to others it has to be talked about, recounted, or written and depicted (Tilley 1994, 31)

Teema valik: maastikud ja nende uurimine

Kogu inimesi ümbritsev väliskeskkond on tõlgendatav maastikuna, olgu siis tegu eri tüüpi loodusmaastike või hoopis linnamaastikega. Kõigil neil on arvukalt erinevaid dimensioone ja aspekte, millest lähtuvalt on kujunenud ka uurimisviiside paljusus. Maastikke ja nende eri tahke kirjeldades on võimalik koostada selliseid töid, millel on üksteisega väga vähe ühist. Enamgi veel – alati pole võimalik vist aru saada, et algne lähtekoht ja uuringu alusmaterjal on olnud üks ja sama.

Käesolev uurimustöö on arheoloogiline, kuid see lähtub üheaegselt nii maastikust kui ka muististest, sest need on sageli omavahel niivõrd tihedalt seotud – muistised on käsitletavad osana maastikust, mistõttu on igati põhjendatud nende kooskäsitlemine. Seda viimast aga mitte üksnes sellisel moel, kus maastik moodustab mingisugusele muistisele asukohalise raamistuse, vaid seisukohalt, et sageli just maastik on põhjustanud inimeste seesuguse käitumise, mille tagajärjel on maastikule jäänud aastasadu või -tuhandeid püsinud objekt. Seega selle asemel, et vaadata suhteliselt anonüümseks jäävalt maastikult muistist ning seda sellelt positsioonilt kirjeldada, olen lähtunud sageli just vastupidisest: olen püüdnud analüüsida muistist koos seda ümbritseva keskkonnaga, mille osaks ta on.

Maastiku arheoloogilisel uurimisel on minu jaoks tähtis olnud, milline see on praegu ning milline võis ta olla minevikus. Oluline on samuti see, kus ja millistes tingimustes leiame muistiseid, ning põhjused, miks need just seal asuvad. Läbi aegade etendavad siin oma osa inimeste poolt tehtud ja tehtavad maastikualased valikud ning vastuvõetud otsused. Kuigi maastik on arheoloogiliselt ennekõike käsitletav kui inimeste elukeskkond, ei ole see siiski ainumäärav, st maastik ei ole üksnes füüsiline keskkond inimtegevusele, vaid selles on eristatavad omad mentaalsed kihistused ja tähendused. Selliste mentaalsete kihistuste eristamine ja uurimine on küll keeruline ning tulemused paljuski vaieldavad, kuid sellest hoolimata on see ilmselt vajalik tegevussuund.

Kasutan selles töös mõistet maastikuarheoloogia, mitte asustusarheoloogia, kuigi mõlemad suunad tegelevad muistse asustusega (asustusarheoloogia mõistest, uurimisobjektist ja rakendustest vt pikemalt nt Lang 1996a, 339–341; maastikuarheoloogia kohta vt nt Knapp & Ashmore 2000). Need uurimissuunad on paljuski sarnased, ent erinevad just rõhuasetuse suhtes maastikule. Maastikuarheoloogiale on iseloomulik maastiku tõstmine kulissi staatusest aktiivseks inimkäitumise komponendiks, millekski selliseks, mis mõjutas inimesi nende

kohavalikute tegemisel ning ilmselt laiemaltki. Seega ei ole tegu abstraktse terminiga, vaid elava keskkonnaga, kus mõju avaldasid ühtviisi nii füüsilised kui ka mentaalsed aspektid. Kõike seda arvestan ka oma analüüsides.

Maastikku võib uurida mitmel moel, näiteks geograafiliselt, ajalooliselt ja arheoloogiliselt. Maastik ei ole kunagi “valmis” või lõplik – midagi kaob, midagi tekib, midagi jääb püsivalt alles; seal võib eristada palju eri kihistusi. Samuti ei ole see kunagi lõpuni uuritud. Iga uus uurija toob kaasa midagi uut: uued mõtted ja vaatenurgad, teistmoodi ideed. Harilikult on Eesti arheoloogias tegeletud ennekõike asustusega ning selle analüüsimisel mainitud lühemalt või pikemalt ka looduskeskkonda, mitte maastikku, mille tähendus on teistsugune. Nagu öeldud, lähtun selles uurimuses vastupidisest, st lähtekohaks asustuse uurimisel on just maastik. Just selles kontekstis vaatlen üksikute perioodide asustust ning sellest jäänud märke: asulakohti, kalmeid, fossiilseid põlde jm. Kõik need on saanud osaks praegustest maastikest, inimesed on nende olemasoluga alati arvestanud, need on kogu aeg olemas olnud nii füüsilisel kui ka inimeste mentaalsel maastikul. Maastik on teatud mõttes nagu tekst (Children & Nash 1997, 1; Peil 2001), selle algne mõte on küll aegade jooksul hägustunud, ent seda võib siiski mitmel moel lugeda. Ilmselt võidi maastikke koos selle inimtekkeliste komponentidega mitmeti tõlgendada juba muinasajal – siis, kui üht või teist asja alles loodi ja rajati ning seeläbi maastikku muudeti.

Igasugune füüsiline inimtegevus maastikul jätab jäljed. Mõned neist on püsivamad, teised kaovad aga kiiresti, mõne tegevusega loodu on mõeldud kestma, kuid vahel on eesmärgiks vaid lühiajaline tulemus. Seega muudab inimene maastikku vähemalt osaliselt teadlikult ning täiendab seda põlvkonnast põlvkonda, elades üheaegselt nii muutuv, kuid samas põhijoontes siiski püsiv maastikus. Maastik talletab endas jälgi inim põlvkondade töödest ja tegemistest, mida on teatud ulatuses võimalik rekonstrueerida, tuues sel kombel justkui hetkeks tagasi ammu möödunud aegu. Teise võimalusena võib uurida maastikku kujundanud protsesse ning selle kaudu otsida vastuseid küsimusele, miks on maastik praegu just selline, nagu ta on. Kuigi maastikku võib uurida teoreetilises plaanis, on see ka reaalne ja konkreetne: seda on võimalik kirjeldada ja mõõta ning selle kohta kehtivad omad reeglid.

Samas jääb igasugune rekonstruktsioon siiski vaid katseks, üheks tõlgendusvõimaluseks. Käesoleva töö eesmärgiks on maastike osaks olevate muistse inimtegevuse jälgede uurimine ning nende põhjal asustuse ning maastikukasutuse interpreteerimine, põhjuste otsimine teatud kohtades aset leidnud arengutele.

Uurimispiirkond

Suurem osa selles töös käsitletavatest kohtadest asuvad Pirita jõe ja Valgejõe vahel Harjumaal. Kuigi uurimispiirkonna näol on ka Eesti mõistes tegu üksnes väikese alaga, ei ole põhjust seda käsitleda millegi omaetteoleva või vähetähtsana. See on seotud teiste Eesti osadega ning koos nendega ka laiemate

aladega. Niisiis, Eesti on osa suuremast tervikust ning kuigi maastikud võivad eri kohtades olla väga erinevad, on neis siiski teatud tunnusjooni, mis on sarnased laiematel aladel. Samamoodi võis sarnaneda ka inimeste arusaam maastike teatud komponentidest ning vastavalt sellele olla sarnane ka käitumine nende suhtes. Erinevates piirkondades on seega sarnasusi, aga ka rõhutatud erinevusi inimeste maastikukasutuses, nende käitumises maastikus ning suhtumises sellesse. Sellest tulenevalt ei tohiks käesolev töö jääda isoleerituks ja suletuks, üksnes kitsale alale keskenduvaks mõttemänguks, vaid peaks sobituma laiemasse pilti, olles sellega üheaegselt nii sarnane kui ka erinev.

Selle töö kaudu peaksid esile tulema maastikuarheoloogia võimalused väikeseulatuslikus detailuurimuses. Üheks üldisemaks eesmärgiks ongi lülitada uurimisalad ja nende kaudu kogu Eesti laiemalt maastikuarheoloogilistesse uuringutesse. Rakendades mujal maailmas läbi viidud vastavasisulistes uurimistöödes kasutatud metoodikat, püüan jõuda arusaamisele, millised protsessid on kehtivad ka Eesti alal ja millised mitte. Samas ei taha ma jääda vaid mujal maailmas tehtud uuringute kopeerijaks, vaid püüan ka ise välja tuua selliseid võimalusi maastiku uurimisel, mida teistes kohtades tehtud ei ole. Analüüsides maastikku ning selle kasutamist ja teadlikku muutmist aegade jooksul, on minu eesmärgiks rõhutada seda, mida mujal ei leidu, ning mis muudab siinsed alad teistega võrreldes eriliseks. Samuti esitan mõningaid seisukohti muistse maastikukasutuse kohta, mis võiksid kehtida ka laiemalt. Kuid selle töö peamiseks eesmärgiks on ennekõike välja selgitada, kuidas inimesed eri aegadel maastikul elasid ja käitusid ning miks nad seda just nii tegid.

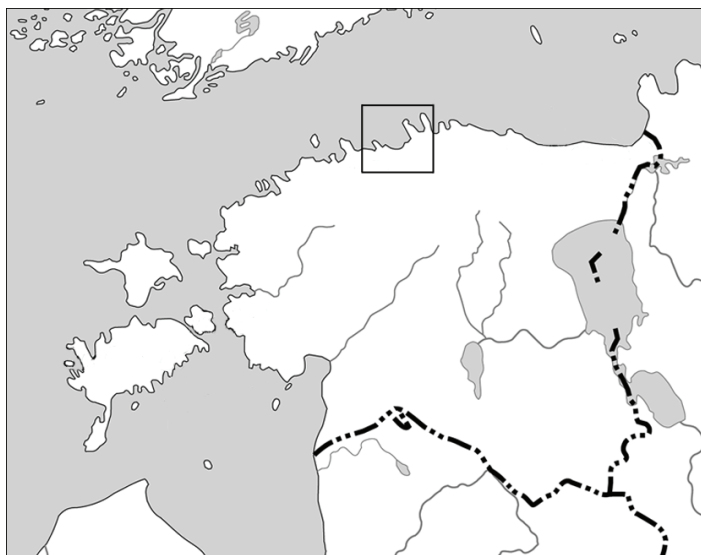
Käesolev väitekirj on kokku pandud artiklitest, mis käsitlevad peamiselt Harjumaal idapoolse osa inimasustuse kujunemist ja arengut maastikulises kontekstis. Lähenemisviisist tulenevalt on tegu maastikuarheoloogilise uurimusega, kus põhitähelepanu pööratakse maastikule ning seal muinasaja eri etappidel aset leidnud inimtegevusele. Vaatluse alla olen võtnud kõik muinasaegsest asustusest jäänud jäljed, neid analüüsinud ja tõlgendanud ning püüdnud otsida vastuseid nendega seotud küsimustele. Samuti olen pidanud tähtsaks inimeste kohalike valikuid näiteks asulakohtade rajamisel ja kalmete ehitamisel ning otsinud nende valikute võimalikke põhjusi. Püüan anda ülevaadet sellest, miks eelistati ühtesid või teisi kohti ning millisena võidi neid inimeste poolt eri aegadel tunnetada ja mõtestada. Töös on kesksel kohal muinasaegne maaviljeluslik asustus ning selle areng, kuid samuti varasema ja väga põgusalt ka hilisema perioodi inimtegevuse jäljed ning eriaegse asustuse omavahelised seosed. Võimaluse piires püüan välja selgitada inimeste suhtumist varasematest perioodidest maastikule jäänud muististesse. Käsitletud on erinevate loodusoludega kohti ning nende võimalikku kasutust ka siis, kui neilt on teada vähe muistiseid või need hoopis puuduvad. Viimast võib põhjendada oletusega, et kuigi konkreetsed muistised kusagil puuduvad, võidi selliseid paiku siiski inimeste poolt kasutada mingiks püsivaid jälgi mitte jätnud tegevuseks. Kindlasti oldi sellistest kohtadest vähemalt kohalikul tasandil teadlikud ning need etendasid oma rolli inimeste jaoks nende ümbrust määratlevates arusaamades. Samas tuleb arvestada

ka teadmisega, et alati on olnud ka selliseid kohti, mida tõepoolest ei kasutatud ning mida võidi mingil põhjusel hoopis vältida. Viimasel juhul olid need mõistagi mentaalses plaanis teadvustatud ning olulised, kuid selle tõestamine ei ole enam võimalik.

Käesolevas töös kõige põhjalikumalt kajastamist leidev ala jääb Tallinnast umbes 20–60 km ida poole ning hõlmab idapoolse osa ajaloolisest Jõelähtme ning enamiku Kuusalu kihelkonnast Harjumaal (joon 1). Muinasaja lõpul kuulusid siinsed maad *Repeli* kihelkonda Rävala maakonnas; tänapäeva administratiivjaotuses jagunevad vaadeldavad alad Jõelähtme ja Kuusalu valda. Piirkond jaguneb kaheks erinevaks alaks: rannikumadalikuks koos Soome lahe väikesaartega ning Põhja-Eesti lavamaaks.

Esialgselt Jägala ja Valgejõe vahelise ala muistset asustust kajastama pidanud uurimistööd laienesid sellest mõnevõrra väljapoole. Seda põhjustas ennekõike maastikul täpse piiri tõmbamise keerulisus. Muistised on seotud ümbritseva loodusega ja üksteisega ning nende eristamine iseseisvateks üksusteks ei ole alati võimalik. Kui ida pool oli mõttelise rajajoone paigutamine piki Valgejõe suhteliselt põhjendatud, siis Jägala jõgi uuritava ala läänepiiril ei olnud muististe järgi otsustades küll looduslikuks piiriks, vaid pigem tuiksooneks, mille äärde asustus koondus ja/või kus inimesed tegutsesid. Lisaks sellele on minu viimaste aastate välitööd aset leidnud just Jägala jõest lääne poole jäävatel aladel, ning nende kajastamata jätmine käesolevas töös oleks põhjendamatu, kuna need kuuluvad samasse süsteemi idapoolsete aladega.

Kogu uuritav ala oli ühtseks käsitlemiseks liiga suur ning looduslikult liialt erinev, mistõttu olen selle jaotanud väiksemateks allpiirkondadeks. Need on paigad, kus muististe kontsentratsioon on olnud suurem (Rebala–Jõelähtme, Kuusalu–Kahala) ja/või maastikukasutus erilisem (lisaks eelmainituile ka Kaberla). Üdistavamal tasandil leiavad käsitlemist aga märksa ulatuslikumad alad Harjumaal ja Virumaal. Selline jaotus on alati mõnevõrra meelevaldne, kuid samas võimaldab see parema ülevaate andmist. Samuti ei saa sellist jaotamist väiksemateks aladeks pidada täielikult kunstlikuks – sageli koonduvadki muistised suhteliselt piiratud aladele, olles naabritest eraldatud teatud looduslike vahevöönditega. Sellisteks vahe- või eraldusvööndiks võivad olla näiteks jõeorud, (liig)niisked alad, metsad, liivikud vms. Kuigi need olid sageli looduslike eelduste poolest inimtegevuseks ebasobilikud, on mõningail juhtudel neid alasid siiski inimeste poolt kasutatud.

Joonis 1. Uurimispiirkonna asendiplaan.

Figure 1. Location of the study area.

Kõiki artikleid läbib ühel või teisel moel maastiku temaatika, mis on uurimust siduvaks mõisteks ning ühtlasi töö lähtekohaks. Maastikuna mõistan siin ning alljärgnevalt tervikut, mille moodustavad loodus, inimtegevustest jäänud/tekkinud jäljed ning aeg. Viimane kujutab enesest mõttelist telge, mille ümber koonduvad eriti just kultuurmaastiku erinevad kihid. Kultuurmaastik ise ei ole midagi eraldiseisvat, vaid on üks osa maastikust; nende kahe eristamine on ilmselt vajalik ennekõike inimese poolt mingil moel (püsivalt) muudetud (loodus)-keskkonna rõhutamiseks. Teatud mõttes võib kõiki käesolevas töös käsitletud maastikke pidada kultuurmaastikeks, sest algsed puutumatud loodusmaastikud siin peaaegu puuduvad. Viimane väide kehtib enam-vähem kogu Põhja-Eesti ning ilmselt ka suurema osa Lääne-Euroopa kohta.

Need olid mõned kõige üldisemad lähtekohad alljärgneva teksti paremaks mõistmiseks, kuid meele tuleb pidada seda, et maastiku teeb maastikuks ennekõike selle vaatleja ja kogeja olemasolu. Sellest lähtuvalt võib maastiku osaks vähemalt kaudselt ja/või teoreetiliselt pidada ka inimesi, nii muinasajal elanud kui ka näiteks maastikku uurivat arheoloogi. Muistised on aga jäljed nende inimeste teadlikust tegutsemisest, mis tulenes heast kohatundmisest, aga ka selle tunnetamisest ja tajumisest mentaalsel tasandil.

Ajalised raamid ja varasem uurimine

Töös käsitletakse inimasustust pikaajalises perspektiivis alates kiviajast, mil tekisid esimesed asulakohad, kuni keskajani, mil kohalikud külad ilmuvad järkjärgult ka kirjalikesse allikatesse. Minu põhiline huvi on siiski suunatud ajale, mil inimene esmakordselt teadlikult ning jäävalt hakkas end ümbritsevat muutma – ehitades kestma mõeldud kivikalmeid – pronksi- ja eelrooma rauaaeg.

Ülesehituselt olen oma artiklites enamasti lähtunud kahekihilisest analüüsist, millest esimene on väiksemate alade maastike ja muististe tutvustus ning teine sellele järgnev arutlus vastava piirkonna muinasaegsest asustusest.

Käsitletavate Põhja-Eesti alade muistne inimasustus on olnud arheoloogide huvifääris juba alates 20. sajandi algusest. Kuigi kaevatud muististe koguarv on küllaltki suur, annavad need siiski üsna ühekülgselt informatsiooni muistse asustuse kohta, sest varasematel aegadel olid tähelepanu objektiks peamiselt üht tüüpi muistised – kivikalmed. Kõige rohkem on neid uuritud Kahala järve ümbruskonnas, ent üsna arvukalt ka Jõelähtmel, Rebalas ning väiksemas ulatuses ka mujal. Teiste muististe uurimine jäi aga varem tagasihoidlikuks. Ka üldisemalt on üksikasjalikum asustusarheoloogiline uurimus vaadeldaval alal koostatud vaid Kahala järve ümbruskonna kohta (Vedru 1998), ülejäänud asustuskeskused on aga seni jäänud terviklikumalt uurimata, kuigi üksikuurimusi muististe kohta on üsna mitmeid (nt Kraut 1980; 1981; Selirand 1962). Kõigi nende alade muististest on antud ülevaade Valter Langi Rävala maakonna muinasaega käsitlevas monograafias (Lang 1996a). Mainitud uurimuses on aga kesksel kohal Pirita jõe alamjooksu muistised, teised alad on esitatud pigem laiema tausta loomiseks ning võrdlusmaterjali esitlemiseks.

Lisaks arheoloogilistele uurimistöödele on Kahala järve lähikonnas teostatud ka loodusteaduslikke uuringuid rahvusvahelise programmi PACT raames teemal “Balti regiooni keskkonna ajalugu”. Seoses alaprojektiga “Esmane maa kasutus ning põllumajanduslik areng loopealsetel aladel neoliitikumist rauaajani” koostati uued õietolmudiagrammid Kahala järvest ning seda ümbritsevast soost. Uurimistöö eesmärgiks oli hankida uut informatsiooni Kahala piirkonna looduse arengust ning maahõivest. Tööde käigus tehti diatomeede, õietolmu ning makrofossiilsete taimejäänuste analüüsid. Proove dateeriti ^{210}Pb ja ^{14}C -meetoditega (Saarse *et al.* 1999).

Käesoleva uurimuse tegelikuks sissejuhatuseks võib pidada Eesti Teadusfondi poolt 1995.–1998. a finantseeritud grandiprojekti “Kahala järve ümbruse asustuspiirkond muinasajal” (grant nr 2260). Kolme aasta jooksul uuriti arheoloogiliselt kuut sealset muistist ning teostati kogu ala hõlmavaid arheoloogilisi maastikuinspeksioone, mille käigus avastati 17 uut muistist. Läbi viidud uuringud võttis kokku minu magistritöö (Vedru 1998). Ka siinses töös esitatud artiklitest põhineb üks osaliselt just viimatimainitud töö (I). 1999. a alustasin välitööd juba laiemas, Jägalast Valgejõe ni ulatuvas piirkonnas. Ala lääneosas teostatud arheoloogilise inspeksiooni käigus avastati tol aastal seitse uut muinasaegset asulakohta ning muinaspõldude jäänused. Just see inspeksioon sai lähtekohaks 2000. a alanud Eesti Teadusfondi grandiprojektile “Põhja-

Eesti maaviljelusliku asustuse rannikukasutus Jägala jõest Valgejõe ni ulatuva piirkonna näitel” (grant nr 4202). Järgnenud nelja aasta jooksul viidi läbi arheoloogilisi maastikuinspektsioone, mille käigus avastati 29 uut muistist, samuti tehti väikesemahulisi kaevamisi 13 muistisel piirkonna eri osades. Lisaks grantidele toetas uuringuid ka Ajaloo Instituut aastail 1998–2002 teostatud sihtfinantseeritav teadusteema “Keskus ja ääreala: linn(us), maa ja võim Eestis muinasajast keskaega” (SF 0040008s98).

Aastatel 2004. ja 2005. jätkusid arheoloogilised uuringud samas piirkonnas, seekord rahastas neid sihtfinantseeritav teadusprojekt “Maa, meri, rahvas: Eesti teel rauaaegast keskaega. Põhja-Eesti, Lääne-Eesti ja saarte areng 600–1600 pKr” (SF0042477s03). Välitööde käigus kaevati kaht muistist ning avastati 10 uut muistist. Kõikide nende välitööde tulemused koos varasematel aegadel teostatud arheoloogiliste uuringutega ongi üheks selle uurimuse aluseks. Teiseks põhi-aluseks on nii nende välitööde käigus kui ka neist eraldiseisvad (kui neid on üldse võimalik või mõttekas üksteisest lahutada) maastikul *käimised*. Korduvat isiklikku kohalviibimist pean väga oluliseks mingi paiga mõistmisel, saamaks aru selle olemusest, eripärast ning iseloomust. Ilma nende käikudeta ei oleks selle uurimuse koostamine ilmselt võimalik olnud.

Probleemiasetus

Maastikutemaatika on leidnud kasutust paljudes (asustus)arheoloogilistes käsitlustes ning selline lähenemine on kasvanud sageli välja asustuse ja/või ühiskonna arenguga seotud küsimuste lahendamiseks. Selline uurimisviis on kahtlemata tulemusrikas ning põhjendatud, kuid mind hakkas huvitama küsimus, millised võiksid olla uurimistulemused, kui lähtuda vastupidiselt positsioonilt, st maastikust. Kas tulemused on erinevad, kui analüüsida muistse inimtegevuse jälgi maastiku kaudu, mitte vastupidi? Millised protsessid tulevad siis esile, kas (taas)luuakse sama pilt, mis vastupidisel lähenemisel, ning kui ei, siis mis võiks olla selle põhjuseks?

Järnevalt püüdsin vaadelda uurimisalade looduskeskkonda kui tervikut, mis siiski koosneb erinevatest väiksematest aladest ning hõlmab mitmesuguse iseloomuga eriaegseid muistiseid. Oma töödes lähtusin eeldusest, et ka need kohad, kus muistised puuduvad, võisid omada tähtsust inimeste mõttemaailmas ning maastikupildis. Igast maastikul viibimisest ja/või selle kasutamisest ei jää arheoloogiliselt kindlakstehtavat jälge ning see ei olnud ilmselt ka muistsete inimeste eesmärgiks. Maastiku tähistamine teatud objekti püstitamise (nt kalme ehitamisega) ja/või mõni teistsugune nähtav muutmine (nt põllusüsteemide rajamine) ei olnud kahtlemata juhuslik, vaid sihipärane tegevus, mille eesmärgiks võis olla muuhulgas erinevate ühiskonnasisesete suhete väljendamine. Selliste püsivate inimtekkeliste objektide loomine oli mõeldud nii kaasaegsetele kui ka suunatud tulevikku. Niisuguste muististe puudumine ei tähenda samas ilmtingimata koha mittekasutamist või nende paikade enese jaoks teadvustamata jätmist. Nende seoste ja tähenduste tõestamine on muidugi probleemiline, ent leiab teooria tasemel allpool siiski kajastamist.

Käesolevas töös olevaid artikleid ajendasid koostama mitmed küsimused ja probleemid, mis lähtuvad eelpool sätestatud rõhuasetusest maastikule. Milliseid kohti asustati ning kasutati ja miks? See küsimus on ilmselt keskne nii asustuskui ka maastikuarheoloogias ning sellele on vastust otsitud enam-vähem kõikides sellesuunalistes uurimustes. Harilikult on vastus leitud mingi koha looduslikes tingimustes. Nii näiteks on korduvalt viidatud looduskesksele esitavatele nõudmistele kiviaja eri etappide asustusega seoses (nt Jaanits 1959; Kriiska 2003), samuti seoses pronksiaegse maaharimisega (nt Lõugas 1970, 28, 29, 44; Jaanits *et al.* 1982, 134–135) ning ka hilisemat asustuspilti analüüsides (nt II; Lang 1996a; Mägi 2002b). Küsimus, mis on sageli jäänud vastamata, tihti ka esitamata, on mingi konkreetse paiga kasutamine ning selle eelistamine teisele samasuguste looduslike tingimustega kohale kusagil läheduses. Sellist küsimuseasetust võimaldab ilmselt vaid teatud piirkonna detailne analüüs, kuid võimalikud vastused jäävad siiski lahtiseks ning suuresti interpreteerijast sõltuvaks. Sellest hoolimata olen püüdnud sellele küsimusele vastust otsida.

Omaette probleemidering on seotud inimeste suhtumisega neid ümbritsevasse maastikku ning selle suhtumise väljaselgitamisega. Selline uurimine on keeruline, kuid arvatavasti võib taas aluseks võtta olemasolevad muistised ning analüüsida neid maastikulisest aspektist. Siin tulen tagasi eespool juba kaudselt puudutatud nn muististe loome probleemi juurde. Arvatavasti lähtusid muistised inimesed teatud olukordades muuhulgas maastiku teadlikust püsivast muutmise, mis ajas tagasi vaadates on käsitletav muistiseloomena. Sedalaadi tegevus võis olla suunatud mitmetele aspektidele, näiteks sotsiaalsetele või, miks mitte, ka mingil tasandil poliitilistele. Määravaks osutus sel juhul tulemus – kestva objekti rajamine monumendi näol. Lisaks tulemusele, monumendile, oli oluline ka muutmisprotsess ise kui selline. Konkreetsest eesmärgist sõltumatult muudeti sel moel jäädavalt maastikku, seda nii kaasaegsete kui tulevaste põlvkondade jaoks. See muutmine võis üheaegselt olla nii eesmärgiks kui ka vahendiks teatud eesmärgi saavutamisel. Kohad, mida muudeti, valiti välja ilmselgelt väga hoolikalt ja läbimõeldult, mitte juhuslikult. Valiku juures etendasid oma osa näiteks mitmesugused vahemaad, vaated, looduslikud objektid ning suhte teiste kohtade ja inimeste elupaikadega, aga ilmselt ka see, kuidas neisse suhtuti, millised pärimused ja narratiivid olid nendega seotud.

Inimesed suhtuvad erinevatesse maastikuelementidesse erinevalt ning vastavalt sellele on neid ka tähistatud või siis tähistamata jäetud. Sealjuures tuleb silmas pidada, et kuigi näiteks kalme ehitamine mingisse kohta võib näidata selle erilisust, ei tähenda see, et sellise kestva märgistusega paigad oleksid kohe olnud tähtsusetad. Vastupidi, mitmelt poolt maailmast on andmeid ka selle kohta, kuidas olulised paigad on jäänud inimeste poolt muutmata (nt Bradley 2002), samas on kestma mõeldud muistised rajatud kohtadesse, mis kahtlemata omasid tähtsust juba lihtsalt iseenesest. Viimase sobivaks näiteks on käesolevas tööski käsitlemist leidev Kahala järve ümbrus, kus algselt on ilmselt tähtsust omanud üksnes järv, tõenäoliselt koos osaga seda ümbritsevatest aladest (III).

Kas ja kuidas võidi kasutada paiku, kus muistised puuduvad? See probleemistik on tihedalt seotud eelmisega. Kahtlemata suuremat osa neist kasutati,

kuid need tegevused ei jätnud enesest jälgi, ega pidanudki neid ilmselt jätma. Mõningaid neid on võimalik erinevate uurimismeetoditega kindlaks teha, teised jäävad aga vaid oletuseks. Näiteks võib siinkohal tuua õietolmuanalüüside põhjal koostatavad diagrammid, mis võivad näidata inimtegevust ka sellistel aegadel ning kohtades, kus arheoloogiliselt kindlakstehtavaid jälgi ei ole. Üheks selliseks on taas kord seesama Kahala järve ümbrus, mille kohta järvesoost võetud proove analüüsid on välja selgitatud inimtegevuse jätkumine ka leiutühjadel sajanditel (I). Sama kehtib ilmselt ka mitmete teiste, arheoloogiliste leidudeta paikade ja perioodide kohta. Ka küsimus erinevate looduslike tingimustega kohtade kasutamisest liitub sama probleemiringiga. Harilikult on jällegi selle teema juures lähtunud looduskeskkonnast, mis iseenesest loob hea aluse küsimusele vastamiseks, kuid ilmselt saab ka siin kasutada teisi lähenemisvõimalusi.

Konkreetsematest teemadest on käesolevas töös esile tõstetud Põhja-Eesti rannikumadaliku püriasustuse võimalik olemasolu. Viimase puudumisel on oluliseks küsimuseks, kuidas rannikut ja rannikumadalikku kasutati. Aastakümneid olid uurijad ühesel seisukohal, et kiviajale järgnenud muinasaja etappidel püriasustus rannikumadalikul puudus. Ühe peamise põhjusena toodi asjaolu, et rannikumadaliku külad ilmusid kirjalikesse allikatesse hilja (nt Johansen 1933, 250 jj; Varep 1974, 164; Linkrus 1998, 69). Teise argumendina esitati fakt, et sealsed mullad olid põlluharimiseks vähesobivad (nt Linkrus 1998, 69). Siiski on võimalikuks peetud ka vastupidist (II; Tarvel 1983, 54–55).

Millised olid sakraalsed maastikud, mis olid nende kujunemise/kujundamise tingimusteks? Sellise küsimuseasetuse juures jääb mõneti lahtiseks vastava mõiste kasutamine – kas üldse on põhjust rääkida eraldi sakraalsetest maastikest, sest üks ja sama maastik võis mingil ajal olla sakraalne, mõnel teisel aga profaanne. Ja kui tõepoolest eksisteerisid sakraalsed maastikud, siis mis andis algtõuke mingi paiga kujunemisel selleks? Oli see üksnes loodus, märgid varasematest elanikest või midagi muud? Sakraalsete maastikena analüüsin artiklites kivikalmete ja lohukivide ümbrust, kuid ka selliseid looduslikke kohti, mis jäid küll inimeste poolt muutmata, kuid mille erilisusest võiks oletada potentsiaali mentaalse tähenduse jaoks.

Huvipakkuvaks on ka maastikukasutus pikaajalises perspektiivis, st kuidas paiknesid hilisemate perioodide muistised varasemate suhtes? Kas saab välja tuua mingeid üldiseid tendentse ning milles need võiksid avalduda? Sellegi probleemiga on enamik asustuse ning maastikuga tegelevaid arheolooge kokku puutunud, seni on see jäänud aga marginaalseks ning pole kusagil põhjalikumalt analüüsi leidnud. Eelmisega on kaudselt seotud küsimus, mis põhjustas asustuse katkemise või püsimise ühes kohas. Kas tuleneb see puhtalt looduslikest oludest – see, mis kord sobis elamiseks, kaotab hiljem tähtsuse, näiteks põlluharimiseks kasutatavad maad kurnatakse välja ning asustus nihkub, või on seal laiem tagapõhi?

Eeltoodud on vaid mõned küsimused, mida endale esitasin. Osale neist suudan alljärgnevatel lehekülgedel vastata, osale mitte. Sellest hoolimata pean vajalikuks ka nende probleemide sõnastamist, millele esmapilgul vastamine näib võimatu, kuna edasised tööd võivad ka neis positiivseid tulemusi anda.

MAASTIK ARHEOLOOGILISE UURIMISOBJEKTINA: SUUNAD, VÕIMALUSED NING LÄHTEKOHAD

Käesolevas töös esitatud artiklid on suunitluselt, nagu öeldud, maastikuarheoloogilised ning lähtuvad konkreetsetest kohtadest, neis valitsevatest (loodus)-oludest ja olemasolevatest muististest, mõningatel juhtudel aga nende puudumisest. Kõike seda aluseks võttes on eesmärgiks anda ülevaade inimasustusest ja maastikukasutusest läbi kogu esiaja. Loomulikult ei saa see jääda üksnes muististe/maastike/esemete kirjelduseks, vaid peab pakkuma võimalikke vastuseid püstitatud küsimustele ning olema aluseks laiemale analüüsile.

Nagu nimigi ütleb, on maastikuarheoloogia arheoloogia uurimissuund, milles pööratakse erilist tähelepanu maastiku mitmekülgsel tundmaõppimisele. Tegu ei ole siiski mitte ühtse distsipliiniga, vaid selle sees on mitmeid erinevaid lähenemisvõimalusi ning vaatenurki, mis rõhutavad maastiku vägagi erinevaid aspekte.

Mõiste maastik võeti Eestis teaduslikku käibesse 20. sajandi esimesel poolel, mil Tartu Ülikooli geograafiaprofessor Johannes Gabriel Granö seda esmakordselt teaduslikult lahti seletas (Granö 1922). Tema järgi on maastik seotud nägemisega ning seda piirab vähemalt ühes sihis silmapiir. Domineerivate looduslike iseärasuste põhjal antakse sellele iseloomustav nimetus, näiteks metsa- või jõemaastik, üldistavamalt näiteks laas- või kultuurmaastik. Ta jätkab oma defineeringut öeldes, et maateaduses tarvitatakse seda mõistet ruumiliselt laiendatult ning sisuliselt täpsustatult, kusjuures vaatlaja asendil ei ole otsustavat tähtsust, vaid maastik on maapinna teatav osa, regionaalne üksus. Inimene võib seal olla vähemalt ajutise vaatlejana. Maastikul on horisont ning samuti teatud iseloomustavad, alalised või perioodiliselt vahelduvad, maastikuliselt esinevad ning nägemise läbi defineeritavad omadused (Granö 1922, 2).¹

Granö aegadest alates on maastiku tähenduse üle arutletud, ühtne definitsioon puudub veel praegugi ning ilmselt ei saa sellist olema ka tulevikus (vt nt Palang 2001; Sinijärv 2001; Jauhiainen 2001; Kull 2001). Maastiku ja selle eri aspektide uurimisega tegelevad mitmete erialade teadlased, üheks keskseks teemaks on see geograafidele. Viimased võivad aga olla üksteisest vägagi erinevatel seisukohtadel muuhulgas nii maastiku olemuse küsimuses kui ka määratlemises, mis on uurimise juures esmatähtis. Nii võib eriti suuri erinevusi välja tuua ühiskonna- ning loodusgeograafide seisukohtade vahel (sellest nt Jauhiainen 2001; Marksoo 2001; Palang 2001; Peil *et al.* 2004).

Niisiis mõtestavad erinevad teadusharud ning inimesed maastikku erinevalt. Harilikult seostub maastik esmalt mingi paiga loodusega, selle geograafilise ruumiga ning keskkonnaga üldisemalt, seega ennekõike loodusteaduslike mõistetega. Inimesed näevad ning mõtestavad neid ümbritsevat keskkonda maas-

¹ Granö polnud siiski päris esimene maastikuga tegeleja Eestis, juba enne tema saabumist oli siin võetud kasutusele nn *Landschafti* printsiibid, mis mõjutasid koolides geograafia õpetamist. Kuid need varased uurimused ning süstematiseerimiskatsed põhinesid üksnes maastike välisilmel (Peil *et al.* 2004).

tikuna, väljaspool inimmõtet seda niisugusel kujul ei eksisteeri. Geograaf Hannes Palang ongi käsitlenud maastikku süsteemina, milles liituvad looduslikud komponendid, inimeste poolt loodu ja tunnetatu ning aeg – kohana, kus kohtuvad inimene ja loodus (Palang 2001, 9). Seisukoht on üsna üldaktsepteeritav; teiste seas on ligilähedaselt samasuguse definitsiooni andnud näiteks ka arheoloog Michael Shanks (1997). Siinkohal jääbki üle nõustuda nende seisukohaga ning selline määratlus on seetõttu aluseks ka alljärgnevalt kasutatud maastiku mõistele. Maastik on seega loodus, aegade jooksul inimeste poolt tehtust jäänud jäljed ning aeg ise. Nii on ka muistest asutusest jäänud objektid osa maastikust, mitte aga eraldiseisvad nähtused.

Kõigest eelnevast johtuvalt võib eristada mitmeid maastikke ning nende vahelisi ruumilisi piire. Ilmselt võib niisuguse eristamise juures lähtuda erinevatest asjaoludest, kusjuures pole võimalik vältida mõningast subjektiivsust ning tulemus sõltub vähemalt osaliselt sellest, mida üks või teine uurija tähtsaks peab. Kahtlemata on kõikidel neil aladel nii looduslikke kui ka kultuurilisi eripärasid. Olen lähtunud seisukohast, et Põhja-Eesti selles osas, kuhu kuulub käesolevas töös uuritav ala, kattuvad maastikulised piirid suuresti looduslikega. Üheks maastikuks on rannamaastikud oma kaluriküladega ning sadamatega. Klindiesised madalad alad eristuvad ülejäänust juba oma asukohaga mere ning paekalda vahel, jäädes seega omaette ning teistest selgesti eraldatuks. Inimeste poolt on seda ala aegade jooksul võrdlemisi vähe muudetud ning asustus on praegugi veel suhteliselt hõre. Eelmisest erinev on paepealne klindiserva lähedane vöönd. Valdavalt lagedate loopealsetega kaetud ala on inimtegevuse läbi kõige rohkem muudetud, seda nii looduse suhtes (lagedad loopealsed kunagiste loometsade asemel) kui ka mitmesuguste monumentide rajamisega. Ka asustus on just siin läbi aegade olnud kõige tihedam. Selle piir lõuna poole jääva alaga on pigem mõtteline. Viimane tõuseb esile oma paksemate muldade ja kohati ka ulatuslikumate metsadega. Maastikul selgesti eristatavaid inimeste poolt muinasajal rajatud kalmeid ja põllusüsteeme on siin vähem, kuid neid siiski leidub. Näib, et tegu ei ole olnud niivõrd soositud asustusala, mida oleks tähistatud selgesti eristatavate ja püsivate objektidega. Tänapäeval on siin tegu suhteliselt suurte küladega², mille ajalised dimensioonid ei ole alati nii ulatuslikud kui klindivöötme omadel.

Mingil moel on arheoloogid tegelenud maastikuga distsipliini algusaegadest saadik, kuid see hõlmas vaid selle looduskeskkonna poolt. Muistise kaevamise või juhuleiu puhul on alati vähemalt põgusalt mainitud ka ümbritsevat keskkonda või leiukonteksti. Tõsi küll, sellest lähtuvaid ulatuslikumaid vaatlusi või analüüse pole varasematel aegadel just sageli tehtud.

Nagu mujal, nii on ka Eesti arheoloogid pidanud maastikku, täpsemalt küll loodust, tähtsaks teguriks mineviku uurimisel ning see traditsioon on püsinud juba pikka aega. Nii näiteks kirjeldas geoloog Constantin Kaspar Andreas Gre-

² Paljud oma tekkega muinasaega tagasi ulatuda võivad sumbkülad hajutati Eestis 19. sajandil läbi viidud kruntimisega (Troska 1987, 88–89).

wingk 19. sajandi teisel poolel Kunda leiukohta uurides ka sealset looduskeskkonda, mille tingimustes tolaeagne asustus kujunes (Grewingk 1882). Sama suunda jätkasid hilisemad arheoloogid, kusjuures loodustingimustele tähelepanu pööramine oli eriti iseloomulik just kiviaegse asustuse uurimisel. Näitena olgu siinkohal toodud Arne Michael Tallgreni 1922. a ilmunud töö, milles ta muuhulgas peatus pikemalt muistsetel looduslikel oludel ning nende tundmise vajalikkusel kiviaegse asustuse leviku selgitamisel (Tallgren 1922). Sellisest lähenemisviisist kujuneski üldaktsepteeritud ning -kasutatud meetod muistse asustuse uurimisel, mida on rakendatud teatud ulatuses kuni tänase päevani välja. Kuna kõikide tööde loetlemine siinkohal pole vajalik, toon vaid üksikuid näiteid sellise uurimissuuna kasutamise kohta. 1934. a ilmus Richard Indreko artikkel Eesti muinasaege asustuse arengust ning looduse ja maastiku osast selles, kuid selleski töös oli maastik looduskeskkonna sünonüümiks. Mainitud töös on põhitähelepanu osutatud kiviaegsele asustusele, mille levikut, ümberpaiknemist ja elanikkonna tegevusalasid on seostatud looduslike oludega ning eriaegsete leidude esinemistihedusega ranniku suhtes. Üheks keskseks probleemiks oli tal üleminek viljelevale majandusele. Kuigi lühidalt mainitakse ka hilisemat asustust, sealhulgas ka muinasaja lõppjärku, on seda siiski äärmiselt napilt kajastatud. Viimane asjaolu on muidugi põhjendatav sellega, et Indreko oli ennekõike kiviaja uurija ning muinasaja hilisema osa kohta näitas ta oma töös vaid üldiseid arengusuundi asustuses (Indreko 1934).

Kui esmalt tähtsustati looduskeskkonda peamiselt kiviaja uurimisel, siis järkjärgult hakati sellele tähelepanu pöörama ka hilisemaid perioode käsitledes. Sobivaks näiteks sellise töö kohta on 1939. a ilmunud kogumik "Muistse Eesti linnused". Kuigi selles sisalduvad artiklid olid vastavalt tolle aja Eestis valitsenud suunitlusele ennekõike objektikesksed ja esemeuurimuslikud, annab suurem osa neist siiski mõningase ülevaate looduskeskkonnast, kus uuritud muistised asusid. Ent selleski kogumikus peatuti loodusel, mitte aga maastikul (nt Indreko 1939; Schmiedehelm 1939; Moora & Saadre 1939). Samasugune lähenemisviis looduskeskkonnale jätkus ka nõukogude ajal (vt nt Jaanits 1959; Moora 1966; Schmiedehelm 1955) ning süvendatult kasutatakse seda praegugi (nt II; Kriiska 2002a; 2003; Lang 1996a; 2000a; Moora 1998; Mägi 2002b), kusjuures viimasel ajal on järjest rohkem hakatud käsitlema ka maastikku kui eri komponentidest koosnevat tervikut. Seega on maastiku, peamiselt küll selle ühe komponendi – looduse – arheoloogilise uurimise traditsioon Eestis pikk ning sellega on tegeletud pidevalt, ühe osana uurimistööst. Alates 1990. aastate keskpaigast on aga maastiku uurimisega seotud probleemidele lähenetud laiemalt, mitte peamiselt loodusgeograafilisest vaatenurgast, seda nii arheoloogias kui ka ühiskonnageograafias (Lang 2006; Peil *et al.* 2004).

Eelnev oli põgus pilguheit maastiku tõlgendamisele looduskeskkonnana, mida asustasid ning kasutasid inimesed eri aegadel. Samas on esitatud ka mitmeid teoreetilisemat laadi maastikutõlgendusi ning -kontseptsioone, mida on võimalik rakendada vastavatele probleemidele lahendusi otsides. Ka selles ei pretendeeri järgnev tekst täielikkusele, vaid tegu on subjektiivse valikuga sellest kirjanduse hulgast, mis mulle kättesaadav. Mõned neist uurimustest on üldisema

iseloomuga, teised spetsiaalsemad, osa leiab kasutamist käesolevas töös. Tänapäevases arheoloogiakirjanduses rõhutatakse väga sageli maastiku sotsiaalsümbolistlikku dimensiooni – maastik eksisteerib tänu sellele, et inimesed tajuvad, kogevad ning kontekstualiseerivad seda (Knapp & Ashmore 2000, 1). Samalaadsel seisukohal on ka teiste teadusharude uurijad. Nii näiteks arvab antropoloog Barbara Bender, et maastikud on loodud inimeste poolt nende kogemuste ning seotuse kaudu neid ümbritseva maailmaga. Samas juhib ta tähelepanu asjaolule, et mineviku inimeste, nagu ka tänapäeva traditsiooniliste kultuuride maastiku mõistmine võib lähtuda meie omast väga erinevatelt positsioonidelt. Põhiliseks erinevuseks peab ta seda, et kaasaegses Lääne kultuuri-ruumis lähtutakse maastikutajumises minakeskselt positsioonilt, kus maastik on sageli vaid see, mis on visuaalselt maapinnal nähtav. Traditsioonilistes kultuurides, nagu arvatavasti ka varasematel aegadel, on sageli olulisem see, mis jääb nähtava maastiku taha (seda nii otseses kui ka ülekantud tähenduses) ning maastikutunnetus ei põhine minakesksel positsioonil (Bender 1993, 1). Selline seisukoht näib esmapilgul olevat vastuolus Christopher Tilley ning teiste maastiku fenomenoloogiat rakendava suuna esindajate arvamusega, kelle lähtekohaks maastiku uurimisel ongi just seesama muistne inimene, kes ümbritsevat maastikku nägi, tunnetas ning endale lahti seletas. Siiski ei tähenda see lähtumist mingist kindlast isikust, egost, kes end ümbritsevat näeb ning enese jaoks mõtestab, vaid hoopis ühekorraga konkreetset ja abstraktset püüdu mõista maastikku nii, nagu seda võidi näha seal viibinud inimeste poolt.³ See on lähene-mine, mille abil üritatakse (taas)luua *inimestega* maastik – ruum, milles on määravaks inimeste kohalolu mingis kindlas paigas. Nii välistatakse eelmainitud vastuolu. Konkreetne lähenemine aitab vältida maastikualaseid üldistusi ning mingi paik saab isikliku, vaid talle ainuomase olemuse, oma “näo”. Kuna need tööd või õigemini uurimisviis on mind väga tugevasti mõjutanud, pöördun Tilley tõlgenduste ja arvamuste juurde tagasi allpool.

Maastike mitmekesisus on tõesti suur: näiteks puutumatud loodusmaastikud, inimeste poolt loodud agraarmaastikud, sajandite jooksul kujunenud linna-maastikud. Kõik need on pidevas muutumises, iga järgnev faas nende arengus sisaldab üheaegselt nii varasemaid kui ka võimalikke tulevasi ning kuigi maastik võib füüsiliselt kardinaalselt muutuda, jäävad mineviku olekud temas mentaalsel tasandil varjatult püsima (vt ka Peil 2001). Selliste vaimsete kihistuste eraldamine on üheks võtmeks maastiku ning tema olemuse lahtimõtestamisel. Kas ja kuivõrd see alati õnnestub, on iseküsimus.

Ühes ja samas kohas viibivad inimesed tunnetavad, tõlgendavad ning mõtestavad ümbritsevat maastikku erinevalt. Kuigi algne lähtepunkt on sama, võib siiski oletada, et niipalju kui on inimesi, on ka erisuguseid maastikukogemusi ja -tunnetusi. Kindlasti on erinevatel inimrühmadel (näiteks kaasaegsetel, eakaas-

³ Tegu on fenomenoloogia maastiku-alase rakendamisega. Fenomenoloogiast kui ühest filosoofia uurimisviisist vt ülevahtlikult nt Moran 2004, üksikkäsitlusi leiab selle suuna esindajatelt (Nt Husserl 1964; Merleau-Ponty 1962).

lastel, põliselanikel) maastikutunnetuses ja maailmanägemuses tervikuna palju ühist, kuid detailides need ilmselt ei kattu. Samuti on keeruline hinnata mineviku maastikutunnetust tänapäevase inimese arusaamade ja seisukohtadega. Kahtlemata suhtusid ka muistsed inimesed neid ümbritsenud maastikuisse erinevalt, seda mitmel moel mõtestades ning tunnetades. Selliseid suhtumisi ei ole loomulikult enam võimalik kindlaks teha, kuid üht-teist võib siiski oletada muististe paiknemise järgi, nagu ka nende suhete põhjal ümbritseva loodusega ning neid tervikuna analüüsides. Viibides pikemat aega mingis kohas, tekib sellega teatud vaimne side. Inimene õpib teda ümbritsevat tundma, kohtadega seostuvad isiklikud kogemused ja läbielatud sündmused, isiklik elu põimub mingi paigaga. Sel moel seostuvad inimeste elulood teatud kohtadega ning muutuvad osaks nende kohtade biograafiast (nt Bender 1993; Tilley 1994; Knapp & Ashmore 2000, 21).

Kui maastiku mõiste on mitmeti tõlgendatav seda oma peamiseks uurimisobjektiks pidavate geograafide jaoks, siis veelgi varieeruvamal moel käsitlevad seda arheoloogid. Nii ongi tänapäeva arheoloogias terminile *maastik* mitmeid seletusviise ja lähenemisi ning selle uurimiseks kasutatakse erinevaid võimalusi. Maastikuarheoloogias, nagu arheoloogias üldse, valitseb arvamuste-seletustetõlgenduste mitmekesisus ning pole võimalik väita, et mõne uurija arusaam ja käsitus on õigem kui teisel. Just selles teistsuguste arvamuste aktsepteerimises valitsebki maastikuga tegelevate arheoloogide seas üksmeel, kuivõrd ükski suundumus pole iseenesest õige ega vale, erinevad lähenemised võivad aga üksteist oluliselt täiendada. Siiski, ühtseks jooneks, mis seob maastikuarheoloogide, on maastiku tähtsustamine ning tõstmine inimtegevuse passiivsest taustast selle aktiivseks komponendiks, mis omab suurt mõju kogu inimkäitumisele. Maastikuarheoloogiliste uurimistööde lähtepunktiks on alati mingi konkreetne koht ning edasine uurimine, milline see ka ei ole, lähtub alati just sellest. Iga koht on alati ainulaadne just talle omaste parameetrite, tingimuste ja olekutega. Viimased on arusaadavalt kõikjal erinevad ning põhjustavad erineva inimtegevuse ja/või asustuse arenguloo. Millise vaatenurga alt mingi koha või piirkonna edasine uurimine toimub, sõltub juba konkreetsest uurijast, tema eesmärkidest, vahenditest, teadmistest, huvidest ning paljust muust.

Uurijad on maastikuarheoloogias eristanud mitmeid suundi. Neli üldisemat lähenemisviisi, mille alla on võimalik sobitada paljusid teisi ning mis üldistavalt ühendavad arvukaid erinevaid maastikuarheoloogilisi uurimusi, on ära toodud 1996. a. ilmunud Robert W. Preuceli ja Ian Hodderi toimetatud kogumikus tänapäeva teoreetilise arheoloogiast (Preucel & Hodder 1996). Eesti arheoloogiakirjanduses on neid juba lühidalt käsitletud (II, 112; Lang 2001, 78–79), kuid käesolevast teemast johtuvalt toon need suunad siin veel kord välja.

Üks selles kogumikus eristatud uurimissuundadest hõlmab töid, kus maastikku vaadeldakse elukeskkonnana. Sellisel puhul uuritakse, milline oli mingi konkreetne piirkond minevikus, kui muistsed inimesed sellega kohanesid ja seal elasid. Tähelepanu pööratakse varustuselade analüüsile, loodusele ning kliimale (Preucel & Hodder 1996, 32–33). Uurimisviis on suhteliselt turvaline, st selle

tulemused annavad üsnagi tõepärase pildi omaaegsetest keskkonnatingimustest, kuna nende rekonstrueerimine baseerub mitmesugustel loodusteaduslikel meetoditel, mida on võimalik kontrollida ning saadud andmeid omavahel võrrelda. Arvan, et see lähenemisviis annab hea aluse konkreetsete kohtade ning neis elanud inimrühmade uurimiseks. Selline loodusgeograafiline meetod, nagu ülal märgitud, on Eestis leidnud laialdast rakendamist muinasasustuse uurimisel, ning saadud on mitmeid olulisi tulemusi nii kivi- kui ka metalliaja uurimisel (nt Moora 1972; 1998; Lõugas *et al.* 1996; Veski & Lang 1996; Kriiska 1999; 2003; Kriiska & Lõugas 1999; Raukas *et al.* 1999; Valk & Karukäpp 1999; Laul & Kihno 1999). Siiski jääb sellisest analüüsist üksinda väheseks, kuna kogu inimkäitumist ei ole võimalik taandada üksnes olemasolevate loodusolude ärakasutamisele. Sugugi mitte kõiki mingiks tegevuseks sobilike looduslike eeltingimustega kohti ei kasutata vastavalt. Seega on inimeste otsustel mingi koht kasutamiseks või kasutamata jätmiseks aluseks siiski nende poolt tehtav kultuuriline valik. Samuti ei anna suiraanalüüs tegelikku ülevaadet sellest, kes mingit taime kasvatas ning kus ja kuidas ta seda täpselt tegi.

Osas uurimustes käsitletakse maastikku kui süsteemi, kus teadaolevad muistised on paigutatud üldisesse levikumustrisse. Lisaks arvestatakse ka neist väljapoole jääva alaga, mida inimesed minevikus mitmesugustel eesmärkidel kasutasid. Kuna enamasti eksisteerivad seosed muististe paiknemise ning ühiskonna omaaegse majandusliku ja sotsiaalse korralduse vahel, peetakse sellist lähenemist sobilikuks eelkõige majanduse ning sotsiaalse struktuuri uurimisel (Preucel & Hodder 1996, 33). Seda suunda esindava Lewis Binfordi arvates on arheoloogiline andmestik parimal juhul aegruumis leiduvate asjade omavaheliste assotsiatsioonide staatiline muster, mille mõistmiseks peab arheoloogidel olema põhjalik arusaam kultuuriadaptatsioonide dünaamikast. Samuti tuleb mõista seoseid mineviku kultuurisüsteemide ning nende tänapäevani säilinud kõrvalproduktide (nt tööriistad, kalmed jms) iseloomu vahel. Ainult niimoodi võib arheoloogilise materjali põhjal saada mingisuguse ülevaate sellest, milline kultuurisüsteem neid omal ajal ellu kutsus. Nende seoste kindlakstegemiseks peab Binford kõige otstarbekamaks etnoarheoloogilisi vaatlusi (Binford 1996, 39–40). Sellegi uurimisviisi mõtete kasutamist võib leida mitmetest Eesti arheoloogide töödest. Harilikult on need jäänud konkreetsetl välja toomata, kuid mõningaid sarnaseid jooni võib leida näiteks Marika Mägi ning Valter Langi uurimustest (vt Mägi 2002a-b; Lang 2002).

Üldiselt tuleb sellise lähenemise puhul siiski mees pidada, et kultuuriliste tähenduste tuletamine üksnes inimeste ja neid ümbritsenud keskkonna vahelistest suhetest võib viia selleni, et ei tunnetata vajadust mõista omaaegset inimest, kuna arvatakse, et nende ideoloogiat on võimalik siduda vaid esemelise materjali ja keskkonnaga (Hodder 1988, 18).

Lähenemisviisis tingnimetusega “Maastik kui võim” nähakse maastikku manipuleerimisvahendina nii ideoloogilisel domineerimisel kui ka vastupanu osutamisel. Tähelepanu pööratakse vastuoludele ning konfliktidele, mis tekivad tunnetatud keskkonnas ning avalduvad võimusuhetes (Preucel & Hodder 1996,

32). Kahtlemata on see üheks võimaluseks, kuid siin tuleb lisaks arvestada ka mitmesuguseid muid tegureid, mis sellistes võimusuhetes oma osa etendavad, sest maastik oli vaid üks paljudest. Vihjeid maastiku kasutamise kohta mingi rühma ühiskonnasisel domineerimisel võib leida näiteks seoses Eesti kivi-kalmete interpreteerimisega (nt Ligi 1995, 216, 222–223; Mägi 2004a, 140–141), samuti kindlustatud asulate ja avaasulate (Ligi 1995, 214–215) ning hilisemate linnamägede ning asulakohtade suhteid analüüsides (nt Lavi 2002, 261–263). Siiski pole neis töödes inimeste teadlikku maastikukasutust kui sotsiaalse manifestatsiooni üht võimalust alati eraldi välja toodud. Maastiku-dimensiooni kaasamine vastavasse analüüsi ning diskussiooni on aga oluline ning alljärgnevas tekstis seda ka kasutan.

Käsitledes maastikku kui kogemust, selgitatakse, kuidas looduskeskkond on omandanud mitmesuguseid kulturooloogilisi tähendusi, samuti uuritakse, kuidas võidi tunnetada ümbritsevat ning milline oli see maastik, kus omal ajal elati (Preucel & Hodder 1996, 32–33). Viimase suuna alla võib paigutada muuhulgas juba varem mainitud Christopher Tilley maastiku fenomenoloogia alased tööd, milles autor lähtub teatud kindlatest muististest konkreetsetel maastikel. Ta analüüsib neid maastikul viibija seisukohast, st pöörab tähelepanu vaadetele ja perspektiividele, mis avanevad nii muististe juurest ümbruskonnale kui ka vastupidi – kaugemalt muististele. Samuti peab ta tähtsaks liikumist maastikul, ühendusteid jms (Tilley 1993; 1994; 2004; 2008). Samas on teised uurijad viidanud sellele, et muistised moodustavad vaid väikese osa maastikust, ning kuigi nad etendasid tähtsat osa muistsete ühiskondade elus, on detailsemaks analüüsiks siiski vajalik maastiku laiem tundmine ning sellega arvestamine (Knapp & Ashmore 2000, 4 ja seal viidatud kirjandus).

Fenomenoloogilist maastikuarheoloogiat eristab ülejäänutest inimese füüsilise kohaloleku arvestamine mingis kohas maastikul. Kogu fenomenoloogias üldiselt püütakse aru saada sellest, kuidas inimesed maailma mõistavad ja kogevad; rõhutatakse katset tabada asjade ja nähtuste tõelist olemust, fenomeni, nii nagu need manifesteerivad end teadlikkusele, kogele (Moran 2004, 4). Siit saab tuletada ka fenomenoloogilise maastikukäsitluse peaesmärgi, milleks on maastiku analüüsimine seal viibivate või viibinud inimeste kaudu. Inimene näeb, tajub, kogeb ning tõlgendab teda ümbritsevat; erinevad paigad avaldavad erinevaid muljeid, mida tajutakse iga indiviidi poolt isemoodi. Ka muistse ning tänapäeva traditsiooniliste ühiskondade kunstis kujutatakse maastikku mitte niivõrd välise ilme kui just mulje, tähenduse, tähtsuse ning tunnetuse kaudu, kohti kogetakse seestpoolt (Thomas 1993, 21). Selline suhtumine erineb kaas-aegse lääne ühiskonna omast, milles ruumi/ala/kohta, kus mingisugune (inim)-tegevus aset leiab, käsitletakse harilikult üsnagi abstraktselt. Need jäävad oma olemuselt universaalseks ja neutraalseks ning neil puudub sügavus, moodus-tades tausta millelegi tähtsamale, või käsitletakse neid lihtsalt inimtegevust sisaldava mahutina. Nii võibki jääda tähelepanuta asjaolu, et just koht võis põhjustada seda konkreetset inimkäitumist, mis seal aset leidis. Fenomenoloogiline maastikukäsitlus peab kohta vahendajaks, millekski selliseks, mis on inim-tegevusega tihedalt seotud ning mida pole võimalik sellest eristada. Arvesta-

takse, et sellist ruumi luuakse sotsiaalselt ning selles elavad ja tegutsevad erinevad ühiskonnad, rühmad ja inivid. Kõige selle tõttu pole olemas kõikehõlmavat ühtset ruumi, vaid on mitmed paralleelsed ja/või osaliselt kattuvad ruumid. Viimaste loomine leiab aset inimeste ja/või rühmade igapäevaste praktiliste tööde-tegemiste käigus kogu maailmas. Humaniseeritud ruum on seega nii tegevuse vahendaja kui ka selle tulemus, seda ühtaegu nii piirates kui võimaldades. Selliselt koondatud tähenduslik ruum hõlmab mitmesuguseid ühendusi füüsilise looduskeskonnaga, keha somaatiliste olekute ja mitmesuguste erinevate tegevuste (nt tunnetuse ja mentaalse taasesitamise, liikumise) vahel, samuti ka inimeste ja maastiku vahelisi suhteid. Sotsiaalselt loodud ruum liidab eneses kognitiivse, füüsilise ja emotsionaalse millekski, mida võib reprodutseerida, aga mis on alati avatud muutustele.

Kohad ning paigad maastikul pole ühesugused ning mingi koha spetsiifika tundmine on oluline selle tähtsuse mõistmiseks. Kohal iseenesest kindel olemus siiski puudub, on vaid suhteline iseloom ning väärtus, mis alati ning kõikjal luuakse inimeste ja kohtade omavaheliste suhete kaudu. Inimesi ümbritseva ruumi tähtsusest aru saamine sisaldab alati subjektiivset mõõdet ning seda ei saa käsitleda eraldiseisvana inimeste kui sotsiaalsete olendite sümbolistlikult konstrueeritud maailmadest. Selline ruum on olemuselt kohast abstraktsem ning loob viimasele konteksti, saades samas oma tähendused erilistest kohtadest. Ka ruumikogemus ei ole kunagi neutraalne, vaid sõltub kogeja vanusest, soost, sotsiaalsest positsioonist ning suhetest teistega. Seega ei saa ümbritsev ruum olla üksnes konteiner, vaid elatakse selles ja sellest läbi. Ruum koosneb kohtadest, teadmine neist kasvab välja inimeste kogemusest, tunnetest ning mõtetest. Ruum eksisteerib üksnes kui seoste võrgustik asjade ja/või kohtade vahel, olles sel moel loodud sotsiaalsete suhete ning looduslike ja kultuuriliste objektide poolt (Tilley 1994, 9–11, 17).

Koha kui väiksema üksusega on seotud nii isiklik kui ka kultuuriline identiteet, mille tähendus tuleneb selle eksistentsiaalsest või läbielatud teadlikkusest. Kohad on alati palju rohkem kui vaid punktid või asukohad, kuna nad omavad inimeste jaoks mitmesuguseid tähendusi ja väärtusi, mingi koha tähenduse mõistmiseks peetakse fenomenoloogilise käsitluse puhul kõige olulisemaks selle omapära tundmist. Koha- ja/või maastikutunnetus, arusaam ja sellest tulenevalt ka kasutamine erineb ühiskonnasiseselt ning neid teadmisi võib kontrollida ja ära kasutada domineerimiseks, samuti saab mõningatele inivididele keelata või nende eest varjata teadmisi mingite konkreetsete paikade kohta ning luua sellega eeldused võimu kui domineerimisvormi jaoks (Tilley 1994, 9–11, 14–15, 26 jj). Säilinud muististe näol ongi sageli tegu just ideoloogiliselt kujundatud maastikuga, samas tuleb siiski arvestada, et maastik ei olnud minevikus asustatud integreeritud ühiskonna poolt, vaid ka siis tuli igapäevases elus ette mitmesuguseid vastuolusid. Ühed ja samad maastikud võisid erinevate inimeste poolt olla hoopis teisiti mõistetavad ning suhe nendesse võis olla samuti erinev. Seega tuleb maastikuarheoloogias pöörata tähelepanu lisaks domineerivale maastikule ka vastupanu osutava(te)le ruumi(de)le (Thomas 1993, 28–29).

Inimesed, kes asustavad mingit kohta, õpivad oma igapäevaelus seda üksikasjadeni tundma. Kõik omab maastikul nende jaoks tähendust: kivid, puud, veekogud, samuti põllud, teed ja teised inimeste poolt aegade jooksul rajatud/kujundatud objektid. Lisaks nähtavale liituvad nendega ka ajalises mõttes sügavuti minevad teadmised, s.o legendid ja pärimused. Kohtade biograafiaga seostuvad ka inimeste elulood ja sotsiaalsed identiteedid. Nii võib näiteks teed mööda liikudes tõlgendada maastikku (ja teed koos sellega) kui narratiivi, kus tulevad esile erinevate ajastute ja teadvuste tasandid ja kihid. Sellised tähenduslikud kohad ja maastikud üldisemalt annavad seal elavatele inimestele nii tähenduse, kindlustunde kui ka tähtsuse ning koht loob sedasi inimese, võimaldades talle kuuluvustunde ning omaenese juurte tunnetamise (Tilley 1994, 26–34).

Püüdes luua enesele arusaama muistsetest inimestest maastikul, ei piisa üksnes levikukaartide koostamisest, st sellest, et kõike nähakse ülevalt poolt, vaid oluliseks tuleb pidada seda, kuidas nähti mingit objekti konkreetsetes kohas maastikul. Seda, mida nähakse, saab mõista ühest kohast teise liikudes, kusjuures nähtavaga liituvad ka mittenähtavad kogemused ja teadmised. Seega rõhutab fenomenoloogiline lähenemine maastikul viibimise tähtsust, kohta analüüsides arvestatakse inimese kohalolemist. Tähtsaks peetakse ka asjaolu, et inimeste poolt loodud materiaalseid asju hingestavad tähenduslikud sotsiaalsed suhted, mitte mehaanilised asjadevahelised seosed (Thomas 1993, 28–30). Nendest seisukohtadest lähtudes olen varem analüüsinud Kuusalu ümbruse ning Kahala järve lähikonna lohukive ning kivikirstkalmeid (III), hiljem olen samasid põhimõtteid rakendanud Põhja-Eesti jõemaastike asustuse uurimisel (IV).

Loomulikult on veel teisigi võimalikke lähenemisi maastikule, millest mõningaid saab kajastada eeltoodud nelja üldistava lähenemisviisi all, teine osa jääb neist välja. Nendes erinevates käsitlusviisides pööratakse rohkem tähelepanu ühele või teisele aspektile ning maastikku nähakse erinevate filosoofiate kandjana. Sageli rõhutatakse sotsiaal-sümboolseid dimensioone, kus maastik kui üksus eksisteerib seetõttu, et teda kogetakse, tajutakse ja kontekstualiseeritakse inimeste poolt (Knapp & Ashmore 2000, 1). Kuna viimane ei eelda maastiku füüsilist muutmist, siis ei ole selle tähtsus omaaegsetele inimestele otseselt seotud sellega, kuidas teda on märgistatud arheoloogiliselt jälgitavate objektidega. Võib muidugi väita, et enamasti on inimeste kohalolust jäänud mingisuguseid jälgi, mida arheoloogid saavad uurida. Samas on selge, et inimestele olid tähtsad ka need kohad, kus muistse asustuse *resp.* inimtegevuse jäljed arheoloogiliselt avastataval moel puuduvad. Samuti on üsnagi ilmne, et teatud kohtadesse rajatigi selliseid objekte, mille eesmärk oli olla nähtav ning püsida ja kesta läbi aegade. Sellisteks on näiteks monumentaalsed kivikalmed. Külaasemed ning talukohad, mis uurijatele annavad samuti mitmekesisist teavet, on lihtsalt asustusest järele jäänud ning kajastavad (argi)elu mõningaid tahke; nendele jälgedele inimesed ei mõelnud, neid ei loodud jälgedena teadlikult. Selle teema juurde pöördun tagasi allpool.

Teiste väljapakutud maastikukäsitluste puhul on kasutatud näiteks lähene-mist neile kui ideelistele, kontseptualiseeritutele ja/või konstrueeritutele. *Konstrueeritud maastikena* käsitletakse nii neid, mida inimesed on muutnud (näiteks

kalme ehitamisega), kui ka selliseid, kus muistiseid küll ei ole, aga mis kuulusid muistsete inimeste (igapäeva)ellu ning olid/on täidetud mitmesuguste ideede ja emotsioonidega. Viimased on iseloomulikud mobiilsetele inimrühmadele, kes kannavad oma mõtted ja arusaamad üle sellisesse maailma ja keskkonda, nagu nad selle eest leiavad. Paiksed kogukonnad seevastu kujundavad oma maastikke nähtavamalt: hooned, põllusüsteemid, kalmed jm jätavad enesest püsiva(ma) jälje (Knapp & Ashmore 2000, 10–11). Käesolevas töös käsitletavad Põhja-Eesti maastikud on kõik sellised, nagu ka ilmselt suurem osa Eesti maastikest üldse. Nad on alati olnud osa inimeste igapäevasest elust, isegi juhul kui see on olnud vaid põgus kontakt, näiteks läbirändamise või mingiks otstarbeks (küttimiseks vms) kasutamine.

Kontseptualiseeritud maastikud saavad oma tähtsuse läbi sotsiaalsete toimingu- ja kogemuse, neid iseloomustavad tugevad religioossed, kunstilised ning teised kultuurilised tähendused. Viimatimainitud tähenduste kandjaiks on aga pigem loodusobjektid kui monumendid ning muud materiaalse kultuuri ilmingud, mis võivad maastikul täielikult puududa.

Ideelised maastikud on üheaegselt mentaalsed ja emotsionaalsed ning omavad laiemat tähendust kui sakraalsed või sümboliseeritud maastikud. Sellised maastikud võivad sisaldada moraalseid sõnumeid, jutustada ümber müütilisi (aja)lugusid ning salvestada genealoogiaid, kuid ei pea alati sisaldama mingit ideoloogilist doktriini (Knapp & Ashmore 2000, 10–13 ja seal viidatud kirjandus). Selliselt käsitlevad maastikku näiteks austraalia aborigeenid (vt nt Taçon 2000).

Kuigi teoreetiliselt võib maastikke sel moel eristada, pole see tegelikkuses sugugi alati võimalik. Sageli võib üht ja sama kohta käsitleda nii konstrueerituna kui ka näiteks kontseptualiseerituna. Eriti näib see ühtsus kehtivat kahe viimasena välja toodud maastikutõlgenduse kohta: kontseptualiseeritud maastik sisaldab eneses kahtlemata sügavaid mentaalseid tähendusi (tegelikult sisaldavad seda ilmselt peaaegu kõik kohad ja maastikud, sõltub vaid, kellele), religioosne ja kultuuriline maastik kätkeb aga mingisuguseid moraalseid sõnumeid ning miks mitte ka lugusid (mütologiseeritud) esivanematest, olles seeläbi ka genealoogiliseks aluseks seal elavatele inimestele. Sedalaadi uurimuste alla võib Eestis tehtust paigutada ennekõike V. Langi essee maastiku religioossest ning sümboliseeritud korraldusest. Analüüsides pühitsetud aega ja maastikulist ruumi, leiab ta, et asustuskeskuste tekkimisel ühte või teise kohta etendas olulist rolli vaimne aspekt ning eelistada võidi paiku, kus mingil moel ilmnes üleloomulik vägi. Viimane avaldub aga maastikuelementides, mis tavamaastikust milleski erinevad. Põhja-Eestis on tema arvates selliseks paeastang, eriti neis kohtades, kus avaneb vaade merele (Lang 1999a). Klindiserv võis olla tööpoolest üheks selliseks mentaalselt tähtsaks kohaks, mis mõjutas kohavalikut kalme rajamisel. Kas ja kuivõrd see oli oluline elupaiga asukoha juures, sellel peatun pikemalt allpool.

Kohalike maastike morfoloogilisi tunnusjooni peetakse järjest enam sümbolite allikateks ja subjektideks ning neid seostatakse sageli esivanematega. Samuti on

oluline arusaam, et maastik sisaldab eneses rohkem kui vaid ühemõõtmelist neutraalset suhet inimeste ja looduse vahel. Veel käsitletakse seda sageli mälu materialisatsioonina, mis kinnitab sotsiaalseid ja individuaalseid ajalugusid. Mälu omakorda rõhutab kontinuiteeti maastikul, sageli läbi taaskasutuse, reinterpretsiooni, taastamise ja rekonstruktsiooni. Maastik kui mälu on sel viisil seotud sealsete elanike identiteediga (Knapp & Ashmore 2000, 1–14 ja seal viidatud kirjandus). Selline lähtekoht on olnud aluseks mitmetele etnoarheoloogilistele uurimustele. Näiteks on Susanne Küchler selgitanud maastiku tähendust Uus-Iirimaa saare elanikel Melaneesias. Ta vastandab lääne arusaamasid maastikust kui pinnasest, millele on “peale kirjutatud” mitmesuguseid protsesse ning mida saab mõõta ja kirjeldada, sealsete inimeste ettekujutlusele maastikust kui mälust. Selle kohaselt on maastik ise pigem mälu kui protsess, (ette)kujutluste loomine ning nende nähtavad vormid on kaasatud pigem mäletamise ja unustamise protsessi kui eraldiseisvate mälestuste loetelusse (Küchler 1993, 85–86). Selline lähenemine seostub suuresti eelmistega; oma seotust mingi kohaga tunnetati ilmselt just esivanemate kaudu, keda võidi võrdsustada kohtadega, kus nad omal ajal elasid või viibisid. Selline esivanemate kohalolu võidi ühendada väljapaistvate, st harilikust erinevate kohtadega maastikul, millega seostusid pärimused ning uskumused. See lähenemine haarab enesesse maastiku mitmetasandilise uurimise, mida allpool kasutan nii matmis- kui ka elupaikadega seoses.

Inglise arheoloog Chris Scarre on sarnaselt paljude teiste uurijatega rõhutanud vajadust püüda mõista konkreetsete uuritavate kohtade sümboliseid või kosmoloogilisi tähendusi ning seda hoolimata kartusest, et sellist uurimisviisi võidakse pidada mitte teaduslikuks, vaid empaatiliseks lähenemiseks minevikule. Ta rõhutab monumentide paiknemist maastikul spetsiaalsetes kohtades, mis omasid mitmesuguseid tähendusi nii neid rajanud inimestele kui ka nende järglastele hilisematel aegadel. Maastiku ning monumentide suhet võib tema arvates võtta kui omalaadset dialoogi, mitte aga kultuuri ning looduse vastandamist omaaegsete inimeste poolt (Scarre 2002a, 3, 8). Scarre kasutas sellist lähenemist megaliititehitiste uurimise juures, kuid seda saab suuremal või vähemal määral laiendada kogu muistsele asustusele. Seega, maastik on nii raam inimtegevusele kui ka inimtegevuse loomine. Inimesed elavad ja tegutsevad juba enne neid olemas olnud maastikul, täiendavad seda seeläbi omalt poolt ning lisavad uut ka varasematele maastiku kohta kehtivatele oletustele ja ideedele. Neist ideedest osa on seotud suurte geograafiliste või topograafiliste tunnusjoontega, mis on alati olemas ning millega inimesed pidid ja peavad jätkuvalt arvestama. Sellisteks on jõed, järved ja mäed, mis aegade jooksul on olnud osa üldisest teadmisest ning vastava maastiku kogemisest ning kuuluvad seetõttu inimeste mentaalse maastiku juurde (Bergh 2002, 139).

Lisaks maastikule kui looduslikule tervikule ning selle suhtele muististega on eraldi vaadeldud ka maastikuelementide tähtsust traditsionaalsetes kultuurides ning rakendatud neid tulemusi muinasaja asustuse uurimisel. Nii on näiteks uuritud jõgede ja jugade vaimset tähendust kohalikele elanikele. Paralleele kasutades võib arvata, et jõed, või vähemalt osa neist, omasid kindlat kohta

muinasaegsete inimeste usundilises maailmas. Jõgede ja jugade tähtsustamine näib olevat üsnagi universaalne, ning seda on peetud kehtivaks näiteks nii Aust-raalia pärismaalaste (Taçon 2000), saamide (Bradley 2002, 6) kui ka muistsete kreeklaste juures (Bradley 2002, 23 ja seal viidatud kirjandus). Briti neoliitiku kohta on arvatud, et need jõed, mis olid piirideks või paikadeks, kus leidis aset kommunikatsioon vaimumaailma(de)ga, omasid kohta müütides. Jõed olid üheaegselt nii takistuseks liikumisel kui ka vahendajaks läbikäimisel, avatud tee läbi kohtade ning maailmade (Edmonds 1999, 21, 99). Lisaks üldisematele uurimustele jõgedest ja nende ümbrusest, on uuritud ka neisse ja teistesse veekogudesse tehtud ohverdusi (Bradley 2002, 51 jj). Selliste ohverduste olemasolu viitab aga omakorda nende veekogude tähtsusele inimeste jaoks. Ka Eestis on mitmeid uurimusi jõgede äärsest asustusest ning ühtlasi ka jõgede võimalikust sümboolsest tähendusest. Ühest küljest võib neid käsitleda looduslike piiridena, mis mõnel juhul eraldavad asustuspäi üksteisest (nt Lang 1996a, 399, joon 120, 121, 123), teisalt on need omalaadsed teljed, mille ümber asustus on läbi aegade koondunud (IV, 185). Jõed, nagu teisedki veekogud, on läbi aegade kahtlemata olnud tähtsaks elemendiks inimeste jaoks nii füüsilisel kui ka mentaalsel maastikul. Nagu muud kohad maastikul, nii omasid ka erinevad veekogud erisugust tähtsust – millist just, see peaks vähemalt osaliselt selguma neid ümbritsevatest muististest.

Mitmel pool maailmas peetakse eriti jugasid vaimset olulisteks kohtadeks, kus kohtusid erinevad maailmad. Mõned uurijad on selliseid kohti interpreteerinud Mircea Eliade'i järgi kolme eri ilma – allilma, ülemise ilma ning keskmise ilma ehk maa – kohtumispaigana, kohana, kus võib kogeda maa keset, kus asub *axis mundi* (Eliade 1987). Sellistes paikades on väidetud olevat tugev ühendus eksistentsi eri tasandite vahel (Taçon 2000, 37; Eliade'i seisukohtade rakendamise Eesti muististe kohta vt Lang 1999a). Nõustun selle seisukohaga osas, mis puudutab jugade võimalikku mentaalset tähtsust. Kahtlemata on need silmapaistvad ning ümbritsevast selgesti erinevad, mistõttu võisid saada erilise tähelepanu osaliseks. Lahtisemaks jääb jugade interpreteerimine just maa *keskme* tunnetamise kohtadena, kuigi samas on mitmetest kultuuridest andmeid eri maailmade kohtumisest sellistes paikades (Taçon 2000, 40). Kahtlemata aga võis jugade kui eriliste servaaladega seostuda ka teistmoodi suhtumine nendes. Milline see oli, sõltus ilmselt iga kord konkreetsest kohast ning sellega seostuvatest pärimustest ja uskumustest. Jugade läheduses olevad muistised võivad anda mõningat infot selle kohta, kuid samas ei saa nende puudumist võrdsustada joa tähtsuse puudumisega. Inimtegevuse märgid võivad selliste loodusobjektide lähikonnast puududa hoopis vastupidisel põhjusel: tegu on võinud olla nn suletud kohaga, mille kohta kehtisid teistsugused reeglid (vt nt Taçon 2000, 38). Ehk võiks just sellisest seletusest otsida põhjuseid, miks näiteks Keila-Joalt ja selle lähiümbrusest ei teata mingeid arheoloogilisi objekte.

Lisaks jõgedele ja jugadele on uuritud ka teisi looduslikke kohti, mida on inimeste poolt tähtsaks peetud, kuid sageli tähistamata jäänud või jäetud. Sellised on näiteks koopad, mäed, kivikogumid, aga ka puud ja salud. Richard Bradley on analüüsinud selliste, sageli inimeste poolt muutmata jäänud, kuid

minevikus ilmselt tähtsaks peetud kohtade arheoloogilise uurimise võimalusi (Bradley 2002). Ta juhib tähelepanu asjaolule, et looduse kontseptsioon ise- enesest võib olla Lääne filosoofia tunnusjoon. Looduslike kohtade uurimine on oluline seetõttu, et need omasid tähtsust mineviku inimeste mõttemaailmades, nende meeltes. Sellistes kohtades võidi viia läbi mitmesuguseid toiminguid, näiteks ohverdamisi, nende tähtsust võidi rõhutada kunstiteoste loomisega nende läheduses või vastupidi, nende kujutamisega kunstiteostel. Samuti võidi selliste kohtade jäänuseid (nt kivitükke, puuoksi jms) viia mujale (Bradley 2002, 34 jj). Arvan, et sellisel lähenemisel on omad võimalused ka Eestis, mida vähesel määral olen juba ka kasutanud, peamiselt küll teiste teemade raames (vt nt III; IV; V; VI). Kuid objekte, mida sellise lähenemisviisiga võiks uurida, on veelgi; üheks selliseks võiksid olla näiteks kivistükid, mida Põhja-Eestis võib leida mitmelt poolt. Arheoloogiliselt nende ümbrust uuritud ei ole, samuti ei teata nende lähikonnast mingeid muistiseid. Samas pole kahtlust, et inimesed olid neist teadlikud ning otsisid nende olemasolule põhjuseid ning tähendusi. Millised need just olid, jääb teadmata, ent muististe puudumise tõttu nende vahetus läheduses võiks selle kohta tuua mitmesuguseid oletusi.

Arthur Bernard Knapp ja Wendy Ashmore on oma maastikuarheoloogiat käsitleva kogumiku avasõnas toonud välja neli võimalikku lähenemisviisi. Nendeks on lisaks juba varem kirjeldatud võimalusele “maastik kui mälu” veel maastik kui identiteet, maastik sotsiaalse korraldusena ning maastik kui transformatsioon. Käsitledes *maastikku kui identiteedi loojat* ning *väljendajat*, tuuakse välja asjaolu, et inimesed kasutavad mõningatest kohtadest või regioonidest rääkides/mõeldes rituaalseid, sümbolistlikke või tseremoniaalseid termineid. Sellise suhtumise osaliseks saanud kohad omakorda taasloovad ning väljendavad sotsiaalkultuurilist identiteeti. Erilist tähelepanu pööratakse sellisel puhul näiteks silmapaistvatele maastikulistele tunnusjoontele ning üleminekutele eri ökoloogiliste tsoonide vahel (Knapp & Ashmore 2000, 14–15 ning seal viidatud kirjandus). See ühtib eelpool toodud looduslike, st inimeste poolt sihilikult muutmata jäetud paikade tähtsustamisega ning on väga oluline kohalike maastike uurimisel. Tõenäoliselt on sel viisil suhtutud ka mõningatesse paikadesse Eestis. Üheks niisuguseks on arvatavasti olnud Põhja-Eesti paekallas, mis vastab hästi eelnevalt toodud tingimustele, olles nii silmapaistev ja erandlik loodusobjekt kui ka üleminek ühesugusest looduslikust (aga ka kultuurilisest) piirkonnast teise. Tänapäeval käsitleme neid alasid kui erinevaid maastikurajoone, kuid vahe nende vahel oli ilmselt mõistetav ka muistsetele inimestele. Lang on klindiserva kui kohalike elanike identiteedi loojat käsitlenud Vihasoo–Palmse piirkonna uurimisel. Alates hilisneoliitikumist koondus seal asustus paeastangu juurde; kuna tegu on ühega vähestest Põhja-Eesti erelistest maastikuelementidest, siis võidi sellega siduda ka oma suguvõsa pärimused ning müüdid. Sel moel kultuuris põlistatuna sidus paeastang enesega ka järeltulevad põlvned ning asustus jäi seal püsima aastatuhandeteks. Loomulikult ei välista Lang soodsate loodustingimuste tähtsust asukohavalikul, kuid rõhutab ka mittemajanduslike faktorite olulisust (Lang 2000a, 81).

Mitmed sedalaadi kohad on üsna kergesti ka nüüdisajal ära tuntavad, paljud aga ilmselt mitte. Kuidas selliseid kohti tänapäeval kindlaks määrata, on probleemiline, kuna mitmel puhul on viidatud vaid suulise pärimuse olemasolule, mida meil muinasajast muidugi ei ole.

Maastik kui *sotsiaalne korraldus* annab võimaluse ühiskonna interpreteerimiseks. Selline vaatenurk ei seostu mitte üksnes ruumi jaotamisega eri tegevusteks, vaid hoopis laiemas kontseptuaalses maastikuga. Arvestatakse, et maa(stik) on sotsiaalselt loodud ja etendab tähtsat rolli kultuuriliste suhete suunamisel; inimeste tegevuse kaudu võib maastikust saada oluline osa nii üksikisikute kui ka rühmade identiteedi väljendamisel (Knapp & Ashmore 2000, 16 jj). Olulisel kohal on siin muuhulgas omandisuhted, mis avaldusid teatud alade kasutamise-õiguses, selle saamises ning võimalikus ümberjagamises. On üsnagi mõistetav, et erinevatel aladel on need õigused erinevad. Võib oletada, et Põhja-Eestis tuli see üsna selgesti esile rannikumadaliku ning lavamaa-alade vahel.

Maastiku tõlgendamine *transformatsioonina* lähtub asjaolust, et inimesed lokaliseerivad end igas ühiskonnas eri kohtades, st omavad erinevaid kontseptsioone maailmast ja enda kohast selles. Tulemuseks võib olla pingelisus, rahuolematus või transformatsioon. Maastike transformatsiooni on kõige sagedamini seostatud tsüklilise ajaga ning sotsiaalse korralduse jäädvustamise või muutmisega. Tähelepanu osutatakse veel sellele, et maastikes sisaldub mitmesugustes mastaapides ka aeg. Maastik ning selle mõistmine võib eneses kehastada lisaks kontinuiteedile ja järgnevusele ka muutusi ning transformatsiooni. Seda põhjustab asjaolu, et ruum ning aeg saavad kokku kohas, maastik aga sisaldab mitmeid aegu ja paljusid kohti (Knapp & Ashmore 2000, 18 jj ja seal viidatud kirjandus).

Eeltoodust, mis tegelikult on ju vaid põgus pilguheit mõnele arheoloogide poolt kasutatavatele maastiku uurimise viisidele, võis mõista, et ei ole olemas üht ja ainsat, kõikide poolt aktsepteeritavat lähenemist vastava temaatikaga seotud probleemidele. Kõik algab ikkagi uurijast enesest, sealhulgas tema enesemääratlusest ja muudest, sageli üsnagi subjektiivsetest asjaoludest. Kuigi eelnevalt tõin näiteid mõningatest eri uurimustest, kus oli kasutatud vastavalt erinevaid uurimisviise, siis arusaadavalt on rohkesti ka selliseid maastikuarheoloogilisi uurimusi, mis ühendavad eneses mitmete siin välja toodud lähenemiste tunnusjooni, neid kombineerides ning teineteisega täiendades. Lisaks ei olegi alati võimalik ega ka põhjust maastikuarheoloogilisi töid konkreetselt ühe või teise kitsama teema alla lahterdada, kuna neis kasutatakse korraga mitmeid teoreetilisi lähtepunkte ning arengu- ja uurimisskeeme. Samuti ei ammenda eeltoodud võimalused maastiku arheoloogilisi uurimisvõimalusi. Mitmed neist on aga sellised, mida suuremal või vähemal määral ka allpool kasutan. Arvan, et ühest lähenemist nii ulatuslikule temaatikale nagu seda on maastikuarheoloogia, ei olegi võimalik rakendada, kuna erinevad küsimused mõnikord lausa eeldavad erinevaid vaatenurki ning seetõttu võib neid ka selles töös leida sageli ühendatult.

Nagu mainitud, kasutan käesolevas töös mitmeid eeltoodud lähenemisviise maastikule, neid omavahel seostades ning täiendades. Esmalt ning kõige üldisemalt leiab rakendust uurimismetoodika, mida Hodder ja Preucel tähistasid nime-

tusega *maastik kui elukeskkond*, millega saab luua üldistava arusaama kohalikest oludest uurimispiirkonna mikrotasandil. Olemasolevatel looduslikel tingimustel oli kahtlemata suur tähtsus asustuse kujunemisel ning maastiku kasutamisel, seda eriti inimajaloo varastel etappidel. Siiski ei saa muistse asustuse maastikukasutuses kõike põhjendada vaid konkreetsete loodustingimustega, mistõttu ühendan vastavat lähenemist teiste, fenomenoloogiliste vaatenurkadega, mis rõhutavad inimeste maastikukogemust. Seegi on uurimisviis, mida võib rakendada ilmselt kõikide ajastute ja ühiskondade puhul. Samas rõhutan veel kord vajadust meeles pidada, et iga inimese maastikutunnetus on erinev ning sõltub paljudest asjaoludest, kusjuures maastikku uuriva arheoloogi arusaamised ja lähenemised erinevad kahtlemata oluliselt tema poolt uuritavate muinasaegsete inimeste maastikutunnetustest. Pole ju praegugi arvatavasti kahte inimest, kes maastikul viibides suhtuvad täpselt ühte moodi mingisse konkreetsesse kohta või siis maastikku tervikuna. Ka maastiku-alase arheoloogilise uurimistöö tulemused jäävad alati vaid üheks võimaluseks, mitte aga kindlateks väideteks ja lõplikuks tõeks ning seetõttu tulebki käesolevat teksti käsitleda just sellisena.

Enne uurimispiirkonna maastike ning sealsete muististe juurde siirdumist tuleb veel lahti seletada muististe representatiivsus. See on ilmselt üheks esmaseks küsimuseks ükskõik millise piirkonna muinasasustusega tegelemisel. Kui suur hulk omaaegse inimasustuse jälgedest on avastatud? Kindlasti on mõned muistised uurimuse koostamise ajal veel leidmata, seda sellisteski kohtades, mida korduvalt inspekteeritud, ning osa neist jääbki teadmata. Probleem isenesest on veelgi ulatuslikum, kuna ei saa ju kindlalt väita, et mingi ala, kust muistiseid ei ole teada, oli täielikult asustamata ja/või kasutamata. Kuigi inimesed sellises kohas püsivalt ei elanud, võisid nad seda kasutada muul otstarbel ning lisaks on terve hulk selliseid inimtegevusi, mis enesest maastikule püsivaid jälgi ei jäta. Samuti jääb mõneti problemaatiliseks asulakohtade avastamine. Nende leidmine ning hulk sõltub paljudest asjaoludest, muuhulgas sellestki, milline on maakasutus omaaegsete elukohade alal praegu. Maaparandus võib olla hävitanud muistise kultuurikihi ning praegune pealmine pinnasekiht võib olla hoopis omaaegne alumine mullahorisont. Ühtlasi tuleb arvestada, et muistised ei peagi jääma kõikjale, kus inimesed on viibinud. Kestmiseks ning nähtav olemiseks mõeldud objekte (nt kivilalmeid) rajati maastikul vaid erilistesse kohtadesse ning vaid teatud perioodidel. Pole mingit põhjust oletada, et aegadel ja/või kohtades, kus monumentaalsed kalmed puuduvad, inimesed ei elanud või oma surnuid kuidagi ei matnud. Sama kehtib ka näiteks põllujäänuste kohta – kahtlemata hariti põlde ka mujal kui vaid neil suhteliselt vähestel aladel, kust praegu teatakse muistseid põllujäänuseid. Asula- resp. talukohtade arv perioodist pronksiajast viikingiajani on vähene, kuid seegi ei tähenda asustuse tege-likku puudumist. Needki teemad leiavad käsitlemist käesolevas tekstis.

MAASTIKUKÄSITLUSED

Käesolevas töös kasutatud artiklid on kirjutatud ajavahemikus 1999–2009, mistõttu on probleemipüstitused ning rõhuasetused neis mõnevõrra erinevad. Põhiliselt on kasutatud kahte erinevat lähenemisvõimalust, millest üks on inimene teda ümbritsevas looduskeskkonnas ning teine inimene ja maastik. Esimene kasutab konkreetset ning kitsamatki vaatenurka, teine aga laiemat ja üldistavat. Mõlemad on siiski ennekõike seotud inimeste kohanemisega mingi konkreetse paigaga, mida iseloomustavad just sellele alale/kohale iseloomulikud tunnused. Ühised on teemakäsitlustes ka uuritavad alad Põhja-Eestis.

Inimene ja looduskeskkond: Põhja-Eesti loodus, selle iseärasused ning mõju inimasustuse kujunemisele

Põhja-Eestit on sageli peetud tasase pinnamoega suhteliselt üksluiseks alaks, mida ilmestavad vaid veekogud ja klindiserv. Suuremaid tõuse-langusi siin ei ole, valitsevad pigem tasandikud (joon 2). Tegeledes mingi paigaga mikrotasandil, selgub siiski, et maastikus on mitmeid seljandikke, mis küllaltki selgelt eristuvad ümbritsevast. Vaheldust toovad ka juba mainitud veekogud: jõed ja ojad, järved ja allikad ning Põhja-Eesti paekalda serva lähedalt paistev meri, lisaks veel sood ja rabad ning kohati ka karstinähtused (V). Loodusesse on vaheldust toonud ka rändrahnud ja kivistikud, liivikud, metsad ning üksikud põlispuud.

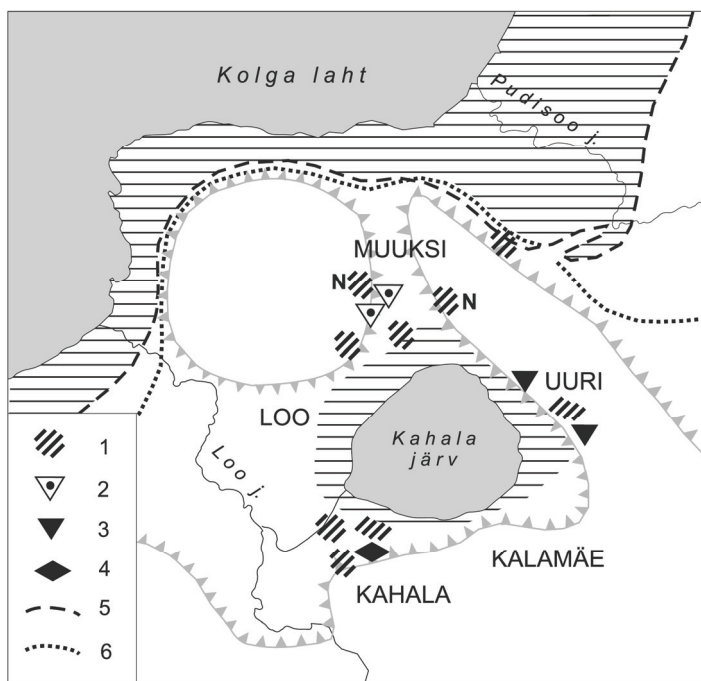
Looduskeskkond on inimesi alati mõjutanud ning kohaliku looduse hea tundmine on vajalik uuritava koha ning sealse inimtegevuse mõistmiseks. Sõltuvad ju inimeste valikud ja tegevused suuresti sellest, mida ümbritsev keskkond neile pakub. Seda viimast nii majanduslikke tegevusi võimaldades ja piirates, ent ka selliste toimingute juures, mis ei seostu toimetulekustrateegiatega, näiteks kalmetele asukoha valimisel (III; V).

Inimese ja looduskeskkonna uurimisel on lisaks arheoloogilisele materjalile üsna sageli kasutatud ka paleoökoloogilisi andmeid. Sellised uurimistööd hooustusid Eestis 1990. aastate keskpaiku eelpool juba mainitud PACT programmi raames.

Joonis 2. Põhja-Eesti maastik Rebalas.
Figure 2. North-Estonian landscape in Rebala.

Käesolevas töös analüüsitava piirkonna ühest kesksest kohast, s.o Kahala järvest võetud suuraproovide põhjal eristati neli peamist maakasutuse faasi, millest esimene dateeriti mesoliitikumi ning selles esines metsade ebastabiilsust. Teine faas langes ajavahemikku neoliitikumist pronksiajani. See avaldus metsaraies ning võimalikus karjatamises. Kolmas leidis aset pronksiajast eelrooma rauaajani, põhiliseks tunnusjooneks oli siis alepõllundus. Viimane maakasutusfaas sai alguse hilisel rauaajal, mil põhiline inimõju avaldus künnipõllunduses, võimalike põlispõldude olemasolus ja karjakasvatuses (Saarse *et al.* 1999, 373). Niisiis mõjutasid inimesed Kahala järve ääres kohalikku looduskeskkonda esmakordselt umbes 5000–3000 eKr (Saarse *et al.* 1999, 397), Eesti muinasaja praegu kehtiva periodiseeringu järgi on tegu vara- ja keskneoliitikumiga (Lang & Kriiska 2001, 89, joon 1).

Joonis 3. Kahala järve ümbruse asustuspäirkonna kiviaegsete muististe levikukaart 1 – asulakoht, 2 – hiline silmaga kivist kirves, 3 – venekirves, 4 – talb, 5 – Litorina mere rannajoon, 6 – Joldia mere rannajoon. Kahala järve ümbritsev viirus tähistab mesoliitikumiaegset veetaset, siksakjoon klinti.

Figure 3. Distribution map of archaeological sites of the Stone Age in the surroundings of Lake Kahala 1 – settlement site, 2 – late shaft-hole stone axe, 3 – boat-shaped battle-axe, 4 – adze, 5 – coast line of the Litorina Sea, 6 – coast line of the Joldia Sea. Striation surrounding the Lake Kahala marks the water level of the Mesolithic; zigzag line marks klint.

Ühtegi kiviaegset asulakohta Kahala järve ääres kaevatud ei ole, kuid pinna-leidude järgi otsustades pärinevad mitmed neist juba hilismesoliitikumist (joon 3). Kuigi selleaegset mõju siinsele loodusele õietolmudiagramm ei näita, pole tingimata põhjust dateerida kvartsesemetega asulakohti üksnes hilismesoliitiki kumi lõppu ja/või varaneoliitiki kumi, pigem võib pidada võimalikuks, et varasemad väikesed kogukonnad ei muutnud loodust nii palju, et sellest oleks jäänud kindlakstehtavaid jälgi järvesetetes lade stuvasse õietolmu. Pigem kohaneti maastikuga, seda vaid vähesel määral muutes. Esimesed konkreetsed tõendid inimese mõjust kohalikule loodusele on dateeritud u 2900 eKr, mil laialehiste puude arv langes järsult, ilmselt metsaraie tagajärjel. Samal ajal sagesid ruderaaltaimede ning niidumaade indikaatorid. Umbes 2000 eKr tõusis niitude osatähtsus samaaegselt lagedal kasvavate taimede omaga, esmakordselt esineb kultuurkõrreliste õietolmu. Samal ajal leiab aset teine langus laialehiste puude arvukuses. Kõige selle põhjal oletavad uurijad, et maastik on olnud väga avatud.

Otseseid jälgi alepõletamisest veel ei ole, kuid kultuurkõrreliste õietolm osutab põlluharimisele (Saarse *et al.* 1999, 397). Hilisneoliitikum on järve ääres esindatud mitmete asulakohtadega ja juhuleidudega (joon 3) ning seega langeb arheoloogiline andmestik palünoloogilisega kokku.

1650–1300 eKr toimus teatud tagasimineku inimõigus loodusele – mingis ulatuses taastusid laialehiste puude salad ning laienesid kuusikud. Muutus maakasutuses toimus u 1300 eKr: laialehiste puude pealetung peatati ning söekübemete hulk suiraproovides, nagu ka kultuurkõrreliste õietolm, osutab ulatuslikule alepõllundusele. Lühike, u 200 aastat kestnud tagasimineku leidis aset pronksaja lõpul, asendudes eelrooma rauaajal taas inimõju tõusuga. Sel perioodil avaldus see eriti ruderaaltaimede hulga kasvus, samuti suurenes ka avatud niitude osakaal ning karjandusele viitavate indikaatorite hulk. Selle põhjal arvatakse, et põlluharimine ning karjakasvatus olid ümbruskonnas üsna harilik tegevus. Endiselt on väga palju söekübemeid ning seda peetakse kas alepõllunduse indikaatoriteks või siis, arvestades Kahala ümbruse kalmeterohkust, siin asetleidnud põletusmatuste tunnusteks (Saarse *et al.* 1999, 397). Tõsi küll, enamik Kahala järve ümbruses kaevatud kivikalmetest on sisaldanud peamiselt laibamatuseid, mistõttu võib viimast oletust pidada suhteliselt vähetõenäoliseks. Samas võidi aletamisega puhastada maad kalmete ehitamiseks. Arheoloogilises materjalis on hilispronksi- ja eelrooma rauaeg esindatud peamiselt kivistkalmetega, mida on järve ümber teada u 250, linnamäe ning kahe asulakohaga, kuid mitte põllujäänustega (joon 4). Tundub, et tegu ongi olnud ennekõike rituaalselt tähtsa alaga, mida peamiselt just matmiseks kasutati.

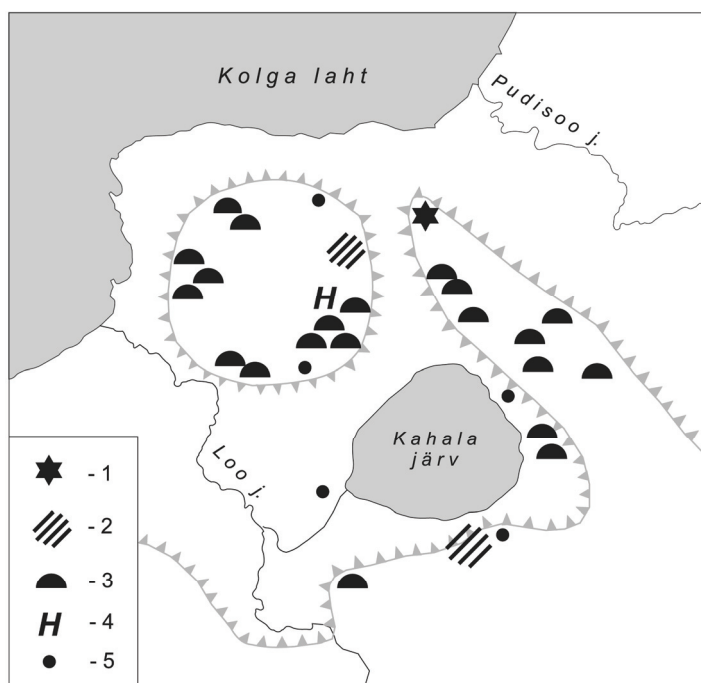
Uued muutused toimusid u 200 eKr, mil söeosakeste osakaal langes märgatavalt, samas tõusis aga põlluharimise näit ning ruderaaltaimede osa. Ka kultuurkõrrelistel on endiselt esindatud, kuid aset leidis märgatav langus avatud niitude ning karjatamise osas. Uurimuse koostajad seostavad selle nähtuse põllunduse tähtsuse tõusuga karjakasvatuse arvelt (Saarse *et al.* 1999, 397–398). Eelrooma rauaaja lõpul on kahtlemata aset leidnud mingisugused muutused piirkonna asustuses ning maakasutuses. Arvatavasti jätkus matmine Kahala ümbruse kivistkalmetesse, alguse saab ka Kalamäe asulakoht järve lõunakaldal. Tõenäoliselt olid metsad selleks ajaks juba suuremas osas likvideeritud ning aletamise osatähtsus vähenenud.

Õietolmudiagramm näitab pidevat inimõju kohalikule looduskeskkonnale rooma rauaajal ning järgnevatel sajanditel (Saarse *et al.* 1999, joon 10). See on ajajärk, millest arheoloogilist leiumaterjali on aga Kahala ümbrusest vähe teada (I, 409–410, joon 3). 2005. aastal avastati Tsiitre küla maadelt omaaegse mere-lahe kaldalt kultuurkihiga ala. Kaevamistel koguti 5.–6. sajandile iseloomulikke savinõude kilde ning kaevandi alalt kogutud süsi dateeriti ajavahemikku 399–539 (Tln 2940). Seega on ilmne, et inimesed on alal jätkuvalt elanud ja tegutsenud, tolleaegsete asutajälgede leidmine on aga keeruline.

Hilisrauaajal on laialehised puud piirkonnast juba täielikult kadunud, jätkuvalt esineb proovis kultuurkõrreliste, eriti rukki õietolmu. Söekübemete osakaal on minimaalne ning seda on tõlgendatud kui põlispõllundusele osutajat (Saarse *et al.* 1999, 399). Viikingiajast alates on järve ümbert teada mitmeid asulakohti

ning ka fossiilseid põlde (joon 5). Seega on arheoloogiline andmestik vastavuses paleoökoloogiliste andmetega (I, 413, joon 4).

Analoogseid uurimusi on Eestis aegade jooksul koostatud mitmeid. Neist geograafiliselt kõige lähedasem on töö Maardu järve ümbruse kohta (Veski ja Lang 1996). Sealgi langevad palünoloogilised andmed arheoloogilise materjaliga üldiselt hästi kokku, erandiks vaid periood alates 2300 eKr, mil järvesetetes ladeistus pidevalt kultuurkõrreliste õietolmu, ent arheoloogiline leiumaterjal puudub. Valter Langi hinnangul seostub viimane perioodi vähese uuritusega. Samas järgneb II aastatuhande lõpul eKr langus õietolmudiagrammi kõikide muude inimtegevust kajastavate faktorite osatähtsuses.

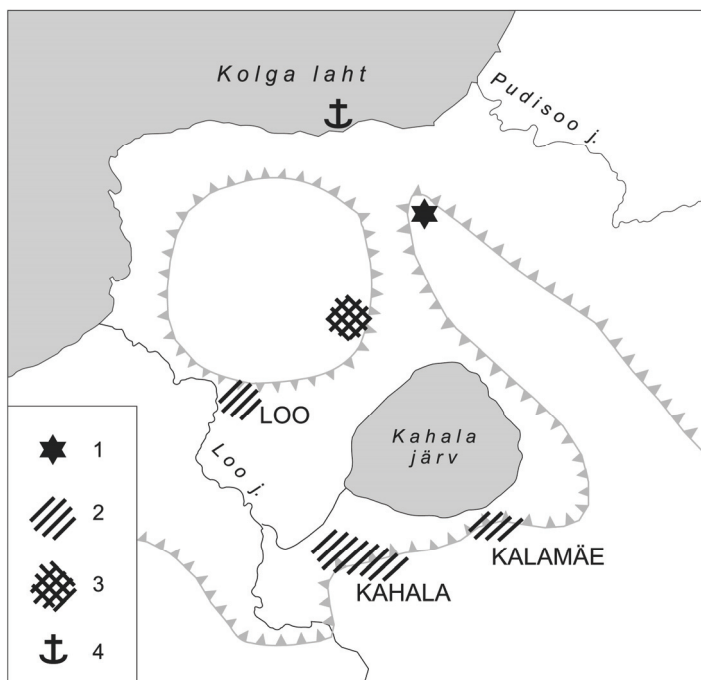

Joonis 4. Kahala järve ümbruse asustuspiirkonna pronksi- ja eelrooma rauaaegsete muististe levikukaart 1 – linnamägi, 2 – asulakoht, 3 – kivist kalme, 4 – Hundikangrud, 5 – lohukivi.

Figure 4. Distribution map of archaeological sites of the Bronze- and Pre-Roman Iron Ages in the surroundings of Lake Kahala 1 – hill fort, 2 – settlement site, 3 – stone grave, 4 – Hundikangrud group of stone graves, 5 – cup-marked stone.

Seega annab paleoökoloogia väärtuslikku lisateavet omaaegse keskkonna kohta, mis arheoloogiliste andmetega kombineerides pakub parema ülevaate loodusest ning inimeste tegevusest.

Maastik kui võimalik elukeskkond tuleb selgesti esile ka Põhja-Eesti rannikumadaliku võimalikku muinasaegset inimasustust uurides (**II**). Uurimust koostades oletasin, et arvestades teadaolevaid leide ja muistiseid, võis rannikumadalik ka metalliajal olla teatud määral asustatud. Hilisemad välitööd, ennekõike maastikuinspeksioonid on andnud uusi andmeid ka varem teadaolnud muististe kohta ning viinud uute seisukohtade kujunemiseni. Rannikumadaliku arheoloogilised uuringud olen läbi viinud peamiselt Juminda poolsaare muististel (joon 6), lisaks ka Tsitres ja Andineemel, maastikuinspeksiooni aga teostanud märksa laiemal alal.

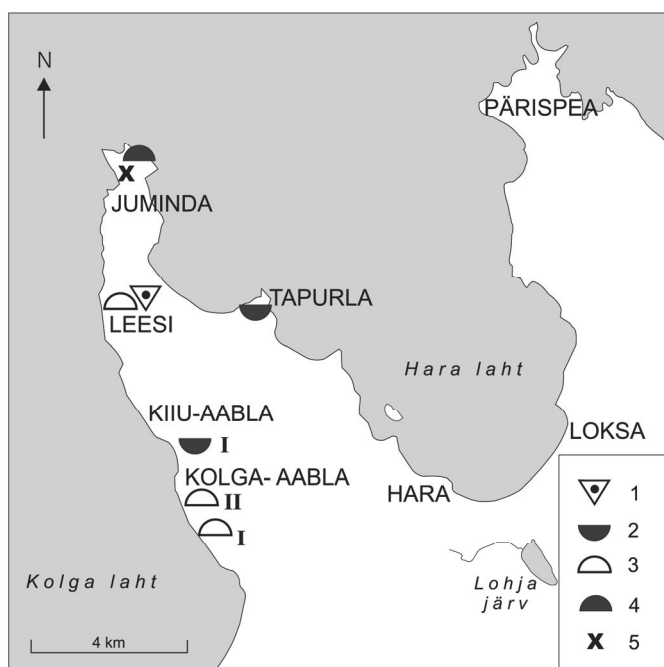
Joonis 5. Kahala järve ümbruse asustuspiirkonna viikingiaegsete ja muinasaja lõpu muististe levikukaart 1 – linnamägi, 2 – asulakoht, 3 – fossiilsed põllud, 4 – sadamakoht.

Figure 5. Distribution map of archaeological sites of the Viking Age and the end of prehistory in the surroundings of Lake Kahala 1 – hill fort, 2 – settlement site, 3 – fossil fields, 4 – harbour site.

Järgnevalt keskendun metalliaegse püasustuse olemasolu või puudumisega seotud probleemidel ennekõike Juminda poolsaare näitel.

Juminda poolsaare erinevates kohtades on teada mitmeid võimalikke muistiseid, mis olid veel hiljuti uurimata, kuid mida peeti maa-alusteks kalmistuteks. Kõiki neid on kirjeldanud Oskar Parmas, kelle info pärines muuhulgas ka

kohalikelt elanikelt (vt Parmas 1925, 78–93, 105). 2001. a suvel toimunud välitööde käigus otsiti need muistised maastikul üles ja tehti kindlaks nende olemus. Muististe uurimine pakkus huvi mitmel põhjusel, millest peamiseks oli fakt, et tegu on Juminda poolsaare väheste kinnismuististega ning neid ei olnud kunagi arheoloogiliselt uuritud. Viimase tõttu oli ka nende esialgne dateerimine muinasaja lõppu vaid oletuslik. Kalmistute vanuse ja iseloomu kindlaks-tegemise kaudu loodeti saada informatsiooni piirkonna kasutusest, samuti seati eesmärgiks otsida kalmete lähikonnast teisi samaaegseid muistiseid. Kindlasti aga taheti hankida konkreetseid andmeid rannikumadaliku alade kasutusest neis kohtades.

Joonis 6. Juminda poolsaare muististe ja leidude levikukaart 1 – hiline silmaga kivikirves, 2 – maa-alune kalmistu, 3 – mullakuhjatised, 4 – Koljuvare, 5 – aardeleid.

Figure 6. Distribution map of archaeological sites in Juminda peninsula 1 – late shaft-hole axe, 2 – pit-grave cemetery, 3 – earthen heaps, 4 – Koljuvare, 5 – hoard.

Kaks“maa-alust kalmistut” oli kirjas Kolga-Aabla küla maadel. Neist esimene jääb küla lõunapoolsetest majadest umbes 300 m kagusse ning Leesi teest 200 m edela poole. Muistist on kirjeldatud kui ümmargust 13 m läbimõõduga ning 1,25 m kõrgust küngast, kust Jungi andmetel on leitud luupuru, tuhka ja rahasid (Jung 1910, 81; Parmas 1925, 78–79). Looduslikult on tegu mere, st lääne suunas laugelt kallakja maapinnaga, mis praegu on suures osas kaetud mändide ning võsaga. Kogu ümbruskonnas on rohkesti korratult paiknevaid üsna suuri

raudkive, mis oma suuruselt jäävad siiski alla paarsada meetrit ida pool kõrge-
matel aladel olevatele rahnudele. Selgus, et hunnik vastab kirjeldusele üsna
täpselt, ent selle kuju ei ole ümmargune vaid piklik, mõõtmatega umbes 13 x
4 m, kõrgus ümbritsevast maapinnast u 1 m. Selgitamaks välja kuhila ehitust,
tehti sellesse mitmeid prooviurfe. Ilmnes, et see koosneb väga tumedast, suuri
sõetükke sisaldavast mullast. Lisaks sõele oli šurfides ka tugevasti põlenud
raudkive ning raudkivipurdu. Võimalik, et just viimast oli varem luupuruga
segamini aetud. Seega ei ole Kolga-Aabla I mitte maa-alune kalmistu, vaid hoo-
pis koht, kus pikema aja vältel intensiivselt tuld tehtud. Kogutud sõest tehti ¹⁴C
analüüsid, mis määrasid kuhjatise eri kihtide vannuseks kalibreerituna 10.–8. saj
eKr ning 1.–3. saj pKr (Vedru 2002, 45–46).

Teine analoogiline kuhjatis, Kolga-Aabla Tondimägi jäi eelmisest u 600 m
põhjaloode ning Leesi teest 50 m ida poole. 20. sajandi esimesest veerandist
pärit kirjelduse järgi oli see samuti ümmargune, 12 m läbimõõduga ning 2 m
kõrgune kungas. Väliskirjeldus on jällegi üsna täpne, erinevuseks taas see, et
tegu oli pikerguse, mitte ümmarguse kuhjatisega. Ka Tondimäel tehti mitmele
poole hunnikusse väikesemõõdulisi prooviurfe. Nagu Kolga-Aabla I, oli siingi
mättakihi all must, rohkesti sütt ning põlenud raudkivipuru sisaldav muld.
Midagi matustega seonduvat ei leitud. Kogutud sõe analüüs andis muistise
vanuseks 6.–4. saj eKr (Vedru 2002, 45–46). Seega olid mõlemad Kolga-Aabla
kuhjatised ühesugused, sisaldades rohkesti sütt ning põlenud raudkivide
tükikesi, millest nähtub, et mõlemas kohas oli korduvalt tuld tehtud ning seda
pika aja jooksul. Kuna mõlemad objektid jäävad omaaegsele rannale, siis võib
oletada, et siin on tegu olnud randumiskohtade juures olnud või lihtsalt rannal
paiknenud märgutulede asemetega. Võimalik, et samasuguse iseloomuga
muistis on olnud ka Viimsi poolsaarel Pärnamäe lähedal. Sealgi oli suur
kuhjatis, mis koosnes põlenud kividest, sõest ning tuhast (Lang – autorile).

Kolga-Aablast Leesi teed mööda poolsaare tipu poole suundudes jääb Kolga-
Aabla ja Kiiu-Aabla küla vahele veel üks matmispaik – maa-alune kalmistu
Suurel Liival. Tegu on merelähedase kõrge liivaluutega, mis ulatub kaugemale
poolsaare siseosa poole. Veel praegugi on see avatud liivaga ala, kus vaid üksikuid
puid ja põõsaid peal kasvab. Läände, s.o mere poole avaneb luitevallilt
avar vaade alla. Kohalike elanike sõnutsi on sealt “laipu välja tuisanud” ning
leitud vasest kaelarahasid ning hõbedast sõrmuseid (Parmas 1925, 91–92).
2001. a inspeksioonil korjati mainitud liivaluute lõunapoolse osa kõrgelt alalt
üles hulk inimluid, kohati märgati ka rohelist vasepuru (Vedru 2001, 8). Siin on
ilmselt tõesti olnud maa-alune kalmistu, mille dateering jäi leidude puudumisel
siiski lahtiseks.

Tapurla külas poolsaare kirdekaldal on samuti teada koht, kust on luid välja
tulnud. Paik jääb külahoonetest lääne poole, samuti mere äärde kõrgemale
liivaseljändikule, kus praegu kasvavad mõned männid. Kunagi olevat siit välja
tulnud kaks panusteta luustikku (Parmas 1925, 105). Umbes 30–50 m kaugusel
praegusest veepiirist leiti tuiskliiva alalt mõned inimluud ning võib arvata, et
ka siin on olnud matmispaik, mille vanust ei olnud võimalik kindlaks määrata
(Vedru 2001, 10).

Lisaks neile kindlakstehtud kalmetele ning arvatavatele märgutulekohtadele on Juminda poolsaarel teateid veel mitmete ebakindlate ning -määraste muististe kohta. Neist üks on Leesi küla kalmemägi, mis asus mere suunas kallakjal maal. Siin oli suurem, ümbritsevast maapinnast umbes 0,5 m kõrgem kungas. Kohalike elanike andmeil oli sealt leitud rahasid. Ka Jung mainib sealt leitud hõbe- ning vaskrahasid, samuti tuhka ja luupuru (Jung 1910, 82; Parmas 1925, 83–84). 2001. a inspeksiooni käigus seda kohta ei leitud, küll aga võib kirjelduste sarnasuse põhjal oletada, et siingi võis olla pigem varasemast ajast pärit märgutule alus – samalaadne, nagu Kolga-Aablas.

Ka Juminda poolsaare lääneneemel Sääreotsal, umbes 1 km põhja pool Juminda külast, on mainitud maa-aluse kalmistu olemasolu (Parmas 1925, 85–87). Maapind on seal madal, kohati kivine. Neeme kirdeosas, mitte väga kaugel veepiirist asub väikesemõõtmelise kabeli vundament. Kabelialusest sisemaa suunas maapind tõuseb märgatavalt, kuid sinna tehtud prooviürfidest mingeid leide ei saadud.

Juminda poolsaare idapoolsel neemel ehk Koljuninal on Koljuvarena tuntud muistis⁴. See jääb merest umbes 50 m kaugusele, paiknedes kõrgeimal kohal. Tegu on suure, umbes 20 m läbimõõdu ning u 2 m kõrguse kivikuhjatisega, mille pealmine osa koosneb valdavalt suhteliselt väikestest raudkividest. Ümarguse põhiplaani tõttu on Koljuvaret peetud kivikirstkalmeks (nt II, joon 2), kuid seda see ilmselt siiski ei ole. Arvatavasti on Koljuvare hoopis omaaegne meremärk, mis varem võis olla kõrgem ning paista kaugemale merele (vt lähemalt allpool). Sel moel liituks see teiste Juminda poolsaare omaaegsel rannajoonel olnud ja meresõiduga seotud muististega, ehituslikult ning iseloomult sarnaneb ta aga Andineeme kivikuhjatisest meremärgiga.

Koljuvarest u 20 m kirde poole jääb lohukivi. Sellised kivid avatud meremaastikus on haruldased, kuid kahtlemata näitavad inimeste (korduvat) kohalviibimist ning tähistavad inimeste jaoks olulist kohta maastikul.

Lisaks kinnismuististele on Juminda külast saadud veel rooma rauaaega kuuluv neljast rooma vasksestertsist koosnev mündileid. Rahad on vermitud keiser Marcus Aureliuse valitsemisajal ehk ajavahemikus 161–180 (Molvõgin 1976). Uurijad on oletanud, et need mündid võisid olla ette nähtud ümbersulatamiseks või siis oli see omaaegne luksuskaup (Tamla & Kiudsoo 2005, 14).

Ebamäärase dateeringuga ning iseloomuga objektina on kirjeldatud Koljunukk Virve külas. Paik asub neemikul küla põhjaotsas. 5–6 m merepinnast kõrgemalt kohalt olevat käidud “Kolju taadile” ohverdama, et tagada endale näiteks kalaõnne (Jung 1910, 83; Parmas 1925, 61).

Merendusliku tegevusega on ilmselt seotud ka Tsitre – koht, mis jääb Muuksist põhja poole. Omaaegse merelahe kaldal olnud paik on olnud kasutusel 5.–6. sajandil ning muinasaja lõpul (Vedru 2005; 2006). Arvukaimaks leiuliigiks olid siin savinõude killud. Saaremaa sadamakohti uurinud Marika Mägi andmetel peetakse rannikul asuvat asustuskihti Põhjamaades alati sadamakohtaks, isegi siis, kui see esmapilgul ei erine millegagi harilikust asulakohast

⁴ Veel 17. sajandi kaartidel oli Juminda poolsaare tipp märgitud omaette oleva saarena.

(Mägi 2009 ja seal viidatud kirjandus). Seda arvestades oli Tsitreski ilmselt tegu randumis- ja sadamakohaga.

Kuigi ranniku kasutamist teatud hooaegadel pole varasemate uurijate poolt välistatud, on selle lähtekohaks peetud sisemaa külasid, mitte aga vahetult mererannal paiknenud asumeid. Arvatakse, et rannakülad hakkasid tekkima alles 13. sajandi teisel poolel, varem olid soodsad rannaalad jagatud sisemaal paiknenud külade või saraskondade vahel. Tõepoolest, 13. sajandi esimese poolel eksisteerinud külade nimesid sisaldavas Taani hindamisraamatus ei ole kirjas ühtegi rannaküla. Alles 1259. a mainivad kirjalikud allikad Pärispea küla, mis jääb Juminda poolsaarest ida poole, Pärispea poolsaare põhjatippu. Järk-järgult lisandusid sellele külale ka teised. Vanimaks rannakülaks Juminda poolsaarel on allikate järgi Juminda küla, mida mainitaks esmakordselt aastal 1290 (Johansen 1933, 250–251). Kuid esimene sattumine kirjalikesse allikatesse ei pea siiski tähendama küla asustamisaastat. Pealegi on ju teada mitmeid selliseid külasid, mida näiteks Taani hindamisraamatus ei ole, kuid mis arheoloogilise leiutamaterjali põhjal siiski eksisteerisid. Sellisteks on näiteks Tõugu, Võhma ja Ilumäe ida poole jäävalt alalt (Lang 2000a, 267–269) ja Loo küla Kahala järve lähistelt. Olen varem oletanud, et Põhja-Eesti rannikumadalik võis siiski olla asustatud (II), kusjuures selle arvamuse aluseks olid muuhulgas needsamad muistised, mida ülal analüüsisin. Tõsi küll, neist mitme iseloom ei olnud siis veel välja selgitatud ning nende kohta käiv hinnang põhines vaid 20. sajandi algul kogutud suulisel pärimusel, mis hiljem osutus ebatäpseks. Seega muistiseid küll on, kuid kas need esindavad kohalikku püsielanikkonda?

Välitöödega hangitud uute teadmiste valgusel tasub siinkohal veel kord peatuda sellel teemal ning otsida vastust samale küsimusele: kas Juminda poolsaar ning teisedki rannikumadaliku alad olid püsivalt asustatud või mitte? Läbi aegade oli inimasustus rannikumadalikul kord olemas ning kord puudunud. Keegi ei kahtle inimasustuse olemasolus neil aladel kiviajal. Mitmed rannikumadaliku paigad olid asustatud juba mesoliitikumis, mil siinsed soodsad loodustingimused pakkusid erinevaid ressursse ning nende kasutamise kaudu suhteliselt hõlpsa äraelamise. Jääb ju näiteks Jägala omaaegse suudme lähedale mesoliitiline asulakoht ning samuti ei saa täielikult välistada võimalust, et ka hilisemat Jõesuu linnamäge asustati esmakordselt juba mesoliitikumis; Müürisepa asulakoht Uuri külas paiknes samuti mererannal. Lisaks oli tolaaegset asustust Narva jõe alamjooksul ning Loobu jõe ääres. Viimases kohas oli sel ajal asustatud Vihasoo I asulakoht. Neis paikades on tegu anastava majanduse tingimustele vastavate elukohtadega. Kuid rannikumadalikul elati hiljemgi, seda tõestavad samuti mitmed asulakohad. Varaneoliitikumis oli mingil ajal kasutusel näiteks Kroodi oja ümbrus, kus elati Litoriinamere rannavallil (Jaanimägi 1959, 88; Jaanimägi *et al.* 1982, 66), samuti asulakohad Narva jõe alamjooksul Riigikülas (Kriiska 1999b, 173–177) ning Vihasoo III–IV asulakoht (Kriiska 1997b). Teatud ulatuses püsis rannikuasustus ka järgnevatel aastatuhandetel, mil olid asustatud Jägala Jõesuu ning Rahunurme Valgejõe ääres, kuid selliseid asulakohti on teada ka mujalt, näiteks oli jätkuvalt asustatud Riigiküla lähikond

(Kriiska 1999b, 178–180).⁵ Nende asulakohtade paiknemine jõgede suudmete läheduses on aga sarnane varasemale anastava majandusviisiga asustusele, juhuleidudena saadud kivikirved on neist hilisemad ja leitud teistsugustest loodustingimustest. Peamiselt juba viljeleva majanduse ajal kasutusel olnud kivikirveste maastikuliselt erinevad leiukohad kajastavad asustuses aset leidnud üldisemat muutust. Kuigi juhuleidude puhul peetakse võimalikuks ka nende sihilikku viimist ja jätmist kaugetesse kohtadesse, siis siinkohal pole erilist põhjust väita, et näiteks Juminda poolsaare alad ei võinud olla asustatud. Arvan pigem, et need seda olid, või vähemalt olid need pidevalt kasutusel. Seda tõendab Leesi kivikirves; mitu kivikirvest on leitud ka Viimsi poolsaarelt samasugustest loodustingimustest, st rannikumadalikult.

Pärast kiviaega asustuspilt tervikuna muutus ning siinsed alad ei moodustanud erandit. Kui asustus üldiselt liikus kiviaja lõpul põlluharimiseks sobivatesse kohtadesse, siis tekib küsimus, millega tegelesid rannikumadaliku elanikud. Polnud ju Juminda maad (nagu teised samasuguste muldadega aladki) maaviljeluseks kohased. Põldude harimine algeliste tööriistadega ei olnud rannikumadaliku muldadel ilmselt võimalik ning puudus arvatavasti ka vajadus selle järele – seda enam, et Juminda lähedal oli piisavalt sobivaid põllumaid, kuhu inimesed aegade jooksul kahtlemata ka siirdusid. Seega võis siin hilisneoliitikumis viibinud inimrühm või -rühmad, kes algselt tegelesid näiteks segamajandusega, sealhulgas karjakasvatusega, siit ikkagi lahkuda soodsamatesse paikadesse. Selline areng on olnud arvatavasti laiem ning just arheoloogilises materjalis kivikirvestega esindatud hilisneoliitikum ja varane pronksiaeg näib olevat olnud kogu piirkonnas kõige laiemaa maastikukasutusega periood. Tõsi küll, laiem maastikukasutus ei tähenda siinkohal mitte kõige suuremat inimeste hulka, vaid just ala, millelt on saadud vastavaid leide. See probleemistik hõlmab aga märksa laiemat ala kui vaid rannikumadalik.

Pikka aega oli ainsaks oletamisi pronksi- ja eelrooma rauaajast pärinevaks muistiseks Koljuvare Juminda tipus, arvatav kivikirstkalme. Lähedalasuv lohukivi on hiljem avastatud. Üksiku suure kivikuhjatise paiknemine avatud meremaastikus, omal ajal ilmselt vahetult veepiiril või selle vahetus läheduses poolsaare tipus muudab selle tõlgendamise aga keerulisemaks. Olen pidanud võimalikuks, et see kalme rajati omaaegse sadamakoha juurde, nagu on tehtud eri aegadel ka mujal (II). Samas on tegu erandiga – kivikirstkalme Eestis täiesti ainulaadne, harilikult paiknesid sellised kalmed rühmiti ja merest kaugemal. Ka Virumaa rannal erandlikult leiduvad seda tüüpi kalmed on koondunud rühmadesse ning seetõttu pole põhjust oletada, et vaid ühe kalme paigutamise rannikule tingiski selle eriline asukoht. Arvan pigem, et Koljuvare on omaaegne meremärk, mis oli suunatud merel sõitjatele, teine samasugune on Andineemel, samuti ilmselt omaaegse veepiiri lähistel. Kuigi tegu ei ole kivikalmega, on see siiski oluline muistis. Juminda poolsaare tipu kõrgeim koht ulatub tänapäeval peaaegu 10 m merepinnast kõrgemale, omal ajal võis siin olla väike saar, mille

⁵ Samas tuleb arvestada, et hilisneoliitikumiks olid varasemad rannikuasulad maatõusu tõttu juba jäänud sisemaale.

juurest võis kulgeda laevateid (viimasele näib osutavat ka Juminda mündileid). Seegi näib kinnitavat oletust, et tegu on meremärgiga. Sellise püstitamine eeldab kahtlemata inimeste organiseerimist, koha olemasolu teadmist ning kasutamist ning ka seda, et sinne paik omas tähtsust nii inimeste igapäevaelus kui ka mõttemaailmas. Samas ei saa mõistagi lõplikult välistada kalme võimalust – kuigi Eestis ainulaadne, on meremaastikus leiduvad suured kivist kalmed levinud vanemal pronksiajal näiteks Soomes (Huurre 1990, 106; Salo 1995, joon 1).

Kuna Koljuvare, nagu ka tema Andineeme analoog, suure tõenäosusega ei ole mitte suhteliselt kindla dateeringuga kivist kalme, vaid arvatav meremärk, siis pole esialgu võimalik selle vanust täpselt määrata. Ainus eeldus muistise dateerimisel on, et see ei saa olla vanem kui sinne maismaa. Samakõrgusjoonte järgi jääb Koljuvare alune maapind pisut rohkem kui 5 m üle merepinna ning tegu on suhteliselt noorte aladega, mis veest kerkinud alles Läänemere Limneemere staadiumis ehk siis umbes viimase 4000 aasta jooksul (vt ka Kessel & Raukas 1979, joon 10; Linkrus 1998, 33, joon 7). Seega võib Koljuvare püstitamise ajaks olla samuti pronksiaeg, ent see võib kuuluda ka hilisemasse ajajärku. Kahtlemata täitis see kuhil oma ülesannet meremärgina pika aja jooksul.

Sellise tähise olemasolu näitab ala kasutamist, kuid ei eelda püüasustust kusagil läheduses. Samalaadsed on ka teised Juminda muistised, mida kirjeldati eespool. Ilmselt on tegu olnud merenduslikule tegevusele suunatud objektidega, milliseid kindlasti leidis Põhja-Eesti rannikualal laiemalt.

Kogu põhjaranniku ulatuses on rannikumadalikult teada ka mõned lohukivid, neist üks äsjakirjeldatud Koljuvarest vaid 20 m kirde pool ning teine Kaberla lähistel. Needki kivid osutavad nende alade tähtsusele inimeste jaoks. Samal moel koha tähtsust rõhutavalt võib interpreteerida ka Aseri lähedase Meriküla rannast leitud vanemal pronksiajal, II at keskpaiku eKr valmistatud pronksist rantkirvest (AI 6638), mingeid muid leide sealt hilisemal inspekteerimisel ei saadud (Tamla 2004, 18).

Siiski on rannikualal ka erandeid – nii näiteks on eelrooma rauaaegne asulakiht tuvastatud Jägala Jõesuu linnamäel, samast ning lähemast ümbrusest on saadud ka rooma rauaaega ning keskmisesse rauaaega kuuluvaid leide (Johanson & Veldi 2006; Lõhmus & Oras 2007; Kriiska *et al.* 2009). Kuna koht asub liivikul, põllumaadest kaugemal, siis ilmselt on siin tegu randumiskoha juures asunud kindlustatud asustusüksus(t)ega.

Juminda külast saadud Rooma keisririigiaegne mündileid võib osutada läheduses asunud sadama- *resp.* randumiskohale. Aarde leiukoha ümbrusest olen küll otsinud jälgi inimtegevusest, kuid mitte leidnud. Võimalik, et siingi oli tegu näiteks sesoonse kohakasutusega, millest jäänud jälgi pole veel leitud.

Muinasaja lõpu ja/või hilisemad maa-alused kalmistud eksisteerisid tõepoolest mitmel pool Juminda poolsaarel, seda tõendavad leitud inimluude fragmentid. Juhul kui tegu on just rauaaegsete kalmistutega, on selliste matmis-kohtade lähedal siiski põhjust samuti otsida pigem sadamakohti, mitte aga põlis-külasid. Seda ennekõike seetõttu, et Juminda poolsaarel põllumaad sisuliselt

puudusid ning avatud meremaastikus olevad külad oleksid olnud hõlpsasti rünnatavad-riisutavad. See kõik näib viitavat sellele, et kuigi siinseid alasid kasutati merelkäimiseks, ei tarvitsenud need pidevalt asustatud olla. Loomulikult ei saa välistada üksikute kalapüügist elatuvate majapidamiste olemasolu, eriti kui tegu oli hajali paiknevate taludega. Sellisel juhul pole võimatu, et neist ei jäänudki järele kultuurikihti või on see hävitatud hilisematel aegadel. Kuid ka nende olemasolu puhul pole põhjust rääkida püüasustusest sellises mõistes, nagu seda võib teha näiteks Põhja-Eesti paelava serva lähedal paiknenud põliskülade puhul. Seetõttu näibki tõenäolisem võimalus, kus klindiserva lähedal paiknenud külad üksnes kasutasid rannikumadaliku alasid. Meri oli nende suhtes piisavalt lähedal, et osa saada selle poolt pakutavatest võimalustest, ilma, et oleks pidanud elama vahetult ranna ääres, kus põllumaad olid vähesed ning kehvad. Enamgi veel, ka nende paeplatoo servalähedaste külade puhul oli asustus siiski pigem suunatud sisemaale, mitte aga rannikule, st tegu oli ennekõike põllunduslike põlisküladega, mille elanikud käisid küll merel, kuid see oli nende jaoks ilmselt siiski vaid kõrvaltegevus.

Inimene ja maastik: maastiku muutuv tähendus

Teine viis maastikku käsitleda hõlmab maastikukogemust – seda, kuidas inimene end ümbritsevat tajub ning vastavalt ka lahti mõtestab. Inimene annab ümbritsevale mõtte ja kultuurilise tähenduse ning loob sel moel maastikku. Samas ei ole maastiku tähenduskihid kõikidele ühesugused, üht ja sama paika tõlgendavad ka samal ajal elavad inimesed erinevalt. Samuti muutub mingi koha tähtsus aja jooksul ning tähendusedki muutuvad.

Aegade jooksul on inimeste suhtumine end ümbritsevasse kahtlemata muutunud, seda nii maastiku osas tervikuna kui ka selle üksikute elementide ja/või tunnusoonte suhtes. Koht, mis kord võis olla ideaalne elupaigaks, võeti hiljem kasutusele matmiseks, veelgi hiljem aga hakati seal harima põldu või toimus kõik vastupidises järjestuses. Millised olid need muutused, milles nad täpsemalt avaldusid ning miks üldse aset leidsid? Kas osutusid alati määravaks looduslikud ja majanduslikud põhjused või oli nende nähtuste taga veel midagi? Ning kui oli, siis mis just? Selliseid küsimusi võib esitada palju, vastused neile jäävad enamasti ebakindlaks ning paljuski tõlgendajast sõltuvaks arvamuseks. Kuid siiski võib mõningat valgust sellele suhtumisele heita eri perioodide muististe levikukaartide võrdlemine.

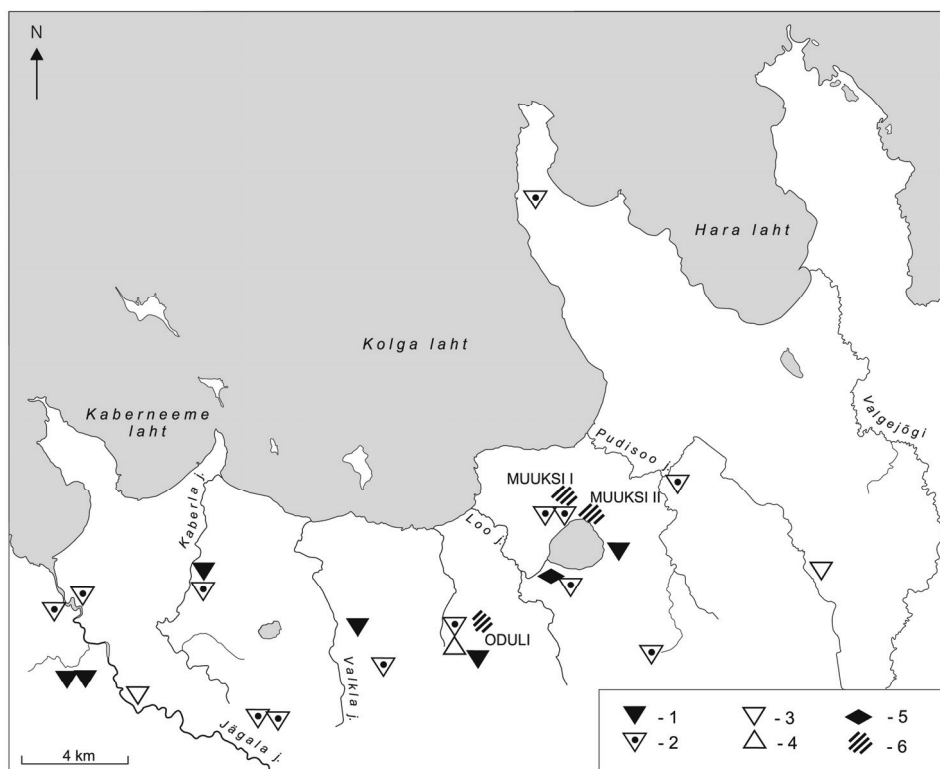
On mõistetav, et mitmed eriotstarbelised kohad (nt randumiseks sobivad paigad) võisid aegade jooksul olla ühesuguse kasutusega, seda muidugi juhul, kui loodustingimused oluliselt ei muutunud. Nii näiteks oli Tsitre oletatav sadamakoht ilmselt üks selliseid, mille kasutamisaega võib lugeda sajanditega. Ka siin on algne koht aja jooksul maha jäetud ning siirdunud rannikul põhja poole. Sellist liikumist põhjustas ilmselt nii maapinna kerkimine kui ka muutused randumiseks vajalike nõudmiste osas. Siiski oli sadamakoha nihkumine rannikul suhteliselt väike, veel praegugi kasutatav sadam jääb muinas-

aegsest umbes 0,3 km põhja poole. Selliseid muutusi on toimunud mujalgi. Kõikjal ning alati ei saa sedalaadi protsesse aga seostada vaid loodustingimuste teisenemisega, vaid selles on oma osa etendanud ka uute keskuste esiletõus. Ilmselt ongi sellised asukoha muutused eri juhtudel isesuguste põhjustega, kusjuures need võivad esineda omavahel kombineeritult.

Kiviaegne asustus: asulad ja kirved

Järgnevalt analüüsin Põhja-Eesti asustusjälgi läbi kogu muinasaja, lähtudes kronoloogilisest printsiibist. Selle eesmärgiks on anda ülevaade muutustest, mis leidsid aset maastikukasutuses ning samuti sellest, milliseid kohti väärtustati erinevatel perioodidel. Esimeseks vaadeldavaks/võrreldavaks paariks on püügi-majanduslik ning vähemalt osaliselt viljelusmajanduslik kiviaeg. Mesoliitilisi asulakohti on teada üsna mitmeid (vt nt Kriiska 1997; Lang 2000a, joon 4), (hilis)neoliitikumist teatakse neid vaid üksikuid, küll aga on kogu alalt erinevate looduslike oludega kohtadest leitud arvukalt kivikirveid. Nende kirveste leiukohtade otsene seos kusagile lähedusse jäänud asulakohtadega ei ole kindel, kuid samas ei saa seda ka välistada. Kahtlemata näitab aga kirveste levik nende leiu- resp. mahajätmisspaikade tähtsust tolleaegsete inimeste jaoks, mistõttu seda saab siiski pidada küllaldaseks aluseks võrdleva analüüsi jaoks. Arvestades lisaks sellele ka võimalust, et mingi osa kivikirvestest on lihtsalt kaotatud, siis näitab seegi, et inimesed on neis kohtades viibinud. Vähemalt osaliselt on püsinud kasutusel samad kohad, kuigi aset on leidnud mõningane asustuse nihkumine maastikul. Nii on Kuusalu mesoliitiline asulakoht olnud jõe umbes 300–400 m lähemal kui nõorkeraamika kultuuri aegne elupaik. Viimase läheduses võimaldab maapinna reljeef oletada varasema väikese veekogu – allikakoha? – olemasolu. Ka Kahala äärses Muuksi külas teadaolevad nõorkeraamika asulakohad paiknesid veel praegugi olemasolevate allikate lähedal (I; joon 3). Samas on venekirved leitud ilmselt asulakohtadest eemal – erandiks on siinkohal arvatavasti Kuusalu, kuid sealse kirve täpne leiukoht pole teada. Lisaks on sama kirvest hilisematel aegadel ümber töödeldud ning tarvitatud, mistõttu seda tuleb seostada ennekõike just hilisema asustusega.

Mitmed venekirved, nagu ka hilised kivikirved, on saadud veekogude lähedusest, kuid samas on enamik neist leiukohtadest sellised, kus määravaks võis osutada läheduses olev põllumaa (joon 7). Läti venekirveste levikut analüüsinud Ilze Loze andmetel on need saadud enamasti juhuleidudena, kusjuures täheledatav on nende seotus jõgedega (Loze 2000, joon 1). Uurija seostabki nende levikut suurt osa Lätist hõlmava veetranspordivõrguga (Loze 2000, 144). Kuna Loze uurimus keskendub Läti ala venekirveste tüpoloogiale, siis autor ei paku välja omapoolset selgitust esemete mahajätmise põhjusele. Soomeski on paljud venekirved leitud jõgede lähedusest (Äyräpää 1937, joon 19).

Joonis 7. Uurimisala neoliitilised leiud ja muistised 1 – venekujuline kivikirves, 2 – hiline silmaga kivikirves, 3 – sarvkirves, 4 – adratera, 5 – talb, 6 – asulakoht.

Figure 7. Archaeological finds and sites of the Neolithic in the study area 1 – boat-shaped battle-axe, 2 – late shaft-hole stone-axe, 3 – antler axe, 4 – ard point, 5 – adze, 6 – settlement site.

Järjest rohkem on uurijad hakanud tähelepanu osutama sellele, et juhuleidudena saadud kirved, st need, mis ei seostu asulakohtadega, on sihipäraselt teatud kohtadesse viidud ning neisse maha jäetud. Samuti on kirveid, mida on panustena pandud haudadesse, eristatud nendest, mis on saadud asulakohtadest, ning neist, mis on sihilikult eri kohtadesse maha jäetud. Näiteks Kesk-Rootsi idaosa kivikirveste levikut uurides on jõutud järeldusele, et hauapanusteks olnud kivikirved kajastavad lineaarset levikumustrit, tähistades piki seljandikke kulgenud teid ja radu ning samuti veeteid. Aarde- või ohvrileidudeks olnud kirved on harilikult maetud rannikupiirkonda või spetsiaalsetesse kohtadesse sisemaa teede ääres, tähistades sedasi maastiku sõlmpunkte, nagu näiteks koolmekohti või sadamaid (Lekberg 2002, 229). Hiliste, hilisneoliitikumis või pronksiaja alguses kasutusele võetud kivikirveste levikut on analüüsitud ka Lätis (Vasks 2003). Sealgi eristati kaks leiurühma, millest esimene sisaldab varase metalliaja elukohtade kaevamistel kogutud kirveid ning teine ilma asula- või matusekontekstita juhuleide. Viimaste hulgas on nii katkisi kui ka terveid.

kusjuures tervete arv on selges ülekaalus ning välistab seega võimaluse, et neid kirveid kaotati näiteks metsaraiumistööde käigus. Seda enam, et ühe kirve valmistamiseks võis kuluda umbes 10–30 tundi, ning need olid seetõttu üsna väärtuslikud (Vasks 2003, 28 ja seal viidatud kirjandus). Samas on juhuleidudena saadud kirveste hulgas märkimisväärne hulk väga heas seisukorras eksemplare. Vasks oletab, et kirveste jätmise teatud kohtadesse tähistab tolleaegsete inimeste ideoloogilise tagapõhjaga käitumist. Kirvel oli arvatavasti tähtis koht sümboli ja maagilise objektina. Varasel metalliajal, mil kirveid enam matustesse ei pandud, ei omanud lihtne kivikirves tähtsust sotsiaalse staatuse näitajana, kuid ilmselt arvati sel siiski olevat teatud maagilisi omadusi. Selle tõestuseks peab Andrejs Vasks linnamägedelt leitud miniatuurseid kivikirveid, millest osa on valmistatud ka paekivist, ning väikeseid savikujukesi, mis jäljendavad hiliseid kivikirveid. Kõike seda arvestades oletab ta, et varase metalliaja kivist töökirved olid lisaks töövahendile ka talismanid või amuletid, mida jäeti teadlikult muistsetele põldudele, et kaitsta neid vaenulike jõudude eest (Vasks 2003, 29–31). Siiski näib nende interpreteerimine üksnes seoses omaaegsete põldudega pisut kitsendav. Eesti alal teadaolevate leiukohtade põhjal võib arvata, et kivikirveid ei jäetud vaid ühte kindlalt määratletavaks otstarbeks kasutatud kohta. Sellise tõlgenduse välistab juba nende leidmine paikadest, kus varaste põldude oletamine on enam kui kahtlane. Samas on arusaadav, et kirvestel lisaks nende praktilisele otstarbele pidi olema ka sümboolne tähendus, sest vastasel korral poleks olnud mõtet nende maastikule jätmisel. Nii või teisiti, võrreldes varasemaga on asustuses toimunud muutus, kuid seda ennekõike seoses selle laienemisega uutele aladele veekogudest kaugemal. Arvestades aga juhuleidudena saadud kivikirveste levikut, on oma tähtsuse säilitanud ka paljud varasemad kohad.

Põhjalikum uurimus kivikirvestest nende maastikulises kontekstis on koostatud Kagu-Eesti kohta (Johanson 2005; 2006). Võrreldes sealseid üksikleidudena saadud kivikirveid samaaegsete teadaolevate asulakohtade ning matmispaikadega, selgus, et mõningais kohtades on kirveid arvukalt leitud nende lähedusest, samas teisel on kinnismuistiseid vaid üksikuid või puuduvad need hoopiski. Lisaks leiti rohkem kirveid neist paikadest, mis olid muutunud elamiseks rohkem sobilikuks alles hilisneoliitikumis. Samuti saadi selles piirkonnas kirveid juhuleidudena jõgede-ojade ning väikeste järvede lähistelt, samas, kui elukohad olid sageli suuremate järvede ääres. Kuigi uurimuse autor on oletanud, et selline levikupilt võib osaliselt tuleneda sel perioodil alguse saanud asulakohtade vähesest tundmisest Kagu-Eestis (Johanson 2005, 174–175), ei ole ilmselt siiski neid kõiki võimalik seostada asulatega. Seega näib pilt olevat suhteliselt samasugune kui Põhja-Eestis, kus vähemalt osa juhuleidudena saadud kirvestest jääb samaaegsetest teadaolevatest asulakohtadest kaugemale.

Teatud esemete – antud juhul kivikirveste – viimine mingisse igapäevasest elutegevusest kaugemale jäävasse kohta võis olla tähtis rituaal. Hilisemast ajast on teada, et saamid jätsid oma ohverdused looduses väljapaistvatesse kohtadesse. Sellisteks olid mäed, järved, poolsaared, koopad, saared, joad ning allikad. Mõned ohverdused tehti ka karjamaadele, mida ei eristanud mingid

eeltoodud looduslikud maamärgid. Osa neist kohtadest olid ligipääsmatud ning kättesaadavad vaid neile, kes teadsid, kust neid otsida, teised olid aga tihedalt seotud inimeste laiemal liikumismustriga (Bradley 2002, 5–6). Kuigi need andmed pärinevad teisest ajast ja kohast, võib neid kasutades luua oletusi ka Eesti alal teadaolevate kivikirveste mahajätmise kohta. Tõsi küll, peaaegu ühegi kivikirve leiupaiga kohta ei ole tegelikult teada täpseid leiutingimusi – on vaid üldiselt märgitud kohad, kusjuures viimaste looduslikud olud võivad suhteliselt väikeste vahemaadega olla vägagi erinevad. Mitmel juhul on siiski nii venekirveid kui ka hiliseid silmaga kivikirveid saadud jõgede suhtelisest lähedusest. Sellisteks on näiteks Jägala, Kaberla ning Pudisoo jõgi; Tülivere talu maalt leitud kirve puhul ei ole leiusituatsioon täiesti selge, kuna talu maad on nii jõe ääres kui ka klindipealsel alal jõest kaugemal ning kõrgemal. Jägala ääres oli tegu liivikuga, Kaberla jõe ääres ilmselt liigniiskete maadega ning Pudisoo ääres moreenialadega. Vee lähedusest pärineb tõenäoliselt ka Leesi kivikirves, Kahala äärsed kirved leiti ilmselt samuti kahe maastikulise ala piirilt. Selgelt veekogust kaugemale jääb kindla leiukohaga Saunja. Seega on selles osas pilt osaliselt suhteliselt sarnane Kagu-Eestiga (Johanson 2005, 174) ja ka Rootsi ning Lätiga. Samas on näiteks Tõugu külast Virumaal leitud kivikirves jäetud maha klindiesisele terrassile, mis madaldub põhja pool niiskeks ning elamiseks ebasoodsaks. Tegu ei olnud siiski mitte mereäärse kohaga (Lang 2000a, 74), vaid samuti üleminekumaastikuga. Ilmselt on sarnaseid leiukohti veel teisigi (nt Lang 2000a, joon 22, 23).

Kuidas neid leiukohti tõlgendada? Ühest küljest olid veekogud ja nende kaldad kahtlemata ühendusteed, kuid samas need ka eraldasid. Teisalt olid aga nii Jägala kui ka Kaberla leiukohad siiski tol ajal ilmselt suhteliselt äärealad. Ehk võiski olla siin oluliseks koha piirilisuse rõhutamine? Piirilisuse all ei pea ma silmas mitte võimalikke piire eri kogukondade vahel, kuigi näiteks jõgesid on mõnel puhul sellistena ka tõlgendatud (nt Lang 1996a, joon 103–104, 106, 108, 118, 120), vaid kohti, mis jäävad erinevate paigaste servadele. Sellised üleminekud ei pruugigi alati olla võõrastele hoomatavad ning koheselt mõistetavad, vaid need võivad olla olulised ennekõike seal elavatele ning kohta hästi tundvatele inimestele. Samas võivad need jällegi olla ilmsed ning kõigile ühte moodi mõistetavad, näiteks rabad, niisked alad ja liivikud. Osaliselt jätkus selliste piiriliste kohtade kasutamine erilisel otstarbel ju ka hilisematel perioodidel (vt nt V), kuigi nendena väärtustati siis sageli hoopis teisi paiku. Sellistena võib käsitleda näiteks kivilikmete ehitamist klindiserva lähedale või ohverdamist niiskettesse paikadesse. Hilisemast perioodist võib sellise maastikukasutuse heaks näiteks pidada Alulinna peitleidu, mis saadi soise ala kraavitamisel. Koha erilisust ja selle meelepidamist näitab see, et vanim ohverdatud esemetest pärines 2.–3. sajandist, valdav enamik 6.–7. sajandist ning noorim ese 12.–13. sajandist. Oletatakse, et omal ajal võis siin tegu olla veekoguga (allikas, järv või laugas) (Tamla & Kiudsoo 2005, 10). Eriti just viimasel puhul on tegu teistsuguse, liminaalse alaga, mis ümbritsevast maastikust selgelt erineb. Lisaks Alulinna on samasugustest leiutingimustest saadud veel mitmedki raud-

esemete peitleiud (Tamla & Kiudsoo 2005, 10), nii et tegu oli ilmselt laiema ja pikemaajalise nähtusega.

Piirilisust võib näha nii maastiku suhtes tervikuna kui ka väiksemas ulatuses. Esimesel juhul oleksid selle näiteks muuhulgas mere, jõgede ja järvede äärde jäetud kirved, teisele võivad osutada kirved, mida jäeti omaaegsete väikeste veesilmade või (liig)niiskete kohtade juurde, ning needki, mis saadud niiskete alade ja rohumaade servadest (nt Lang 1996a, joon 101, 112; 2000a, joon 7, 22). See iseenesest ei välista nende seostamist teatud juhtudel ka ühendusteedega või hoopis eraldiseisvate, igapäevaelus kasutamata jäävate kohtadega. Kuna võib oletada, et kirveid jäeti erinevatesse kohtadesse eri põhjustel, siis rohu- ja/või põllumaade keskelt leitud kivikirved võivad kanda eneses teist sõnumit, võimalik, et midagi sellist, nagu oletas Vasks Läti puhul. Samuti võib liminaalsetesse kohtadesse jäetud kirvestena käsitleda neid, mis on Rootsis leitud omaaegselt rannikult. Vahemärkusena olgu öeldud, et liminaalseid paiku väärtustatakse ka mujal maailmas. Nii näiteks matavad Bathursti ja Melville saartel elavad tiivid oma surnuid vihmametsade ja eukalüptimetsade ülemineku-alale (Taçon 2000, 41, joon 2.7).

Tulles tagasi kirveste teema juurde, siis näiteks Austraalia aborigeenid tunnetavad oma maad ja esivanemaid muuhulgas läbi kiviriistade valmistamise ja kasutuse. Nende kõige tähtsamad kiviesemed, nagu meeste poolt kasutatavad kivikirved ja odaotsad, kehastavad esivanemate väge (*power*). Viimane tuleneb jällegi pärimuse kaudu seotusest maa ja esivanematega.⁶ Kuigi on mõeldamatu võrrelda üks-üheselt Austraalia põliselanike ning neoliitikumis Eesti alal elanud inimeste uskumusi, võib siiski oletada, et mingisugune seos esivanemate, väe ja maaga võib olla ka vähemalt mingil tasandil meie juhuleidudena saadud kivikirveste taga. Kivikirvestes oli arvatavasti teatud väge, sest ilma väeta esemeid poleks olnud mõtet kusagile viia ja/või maha jätta. Ka need kohad, kuhu viidi, võisid olla erinevad: mõnikord oli neis endis väge, seda näiteks liminaalsete kohtade puhul, teisel korral võisid nad selle saada sinna jäetud esimest.

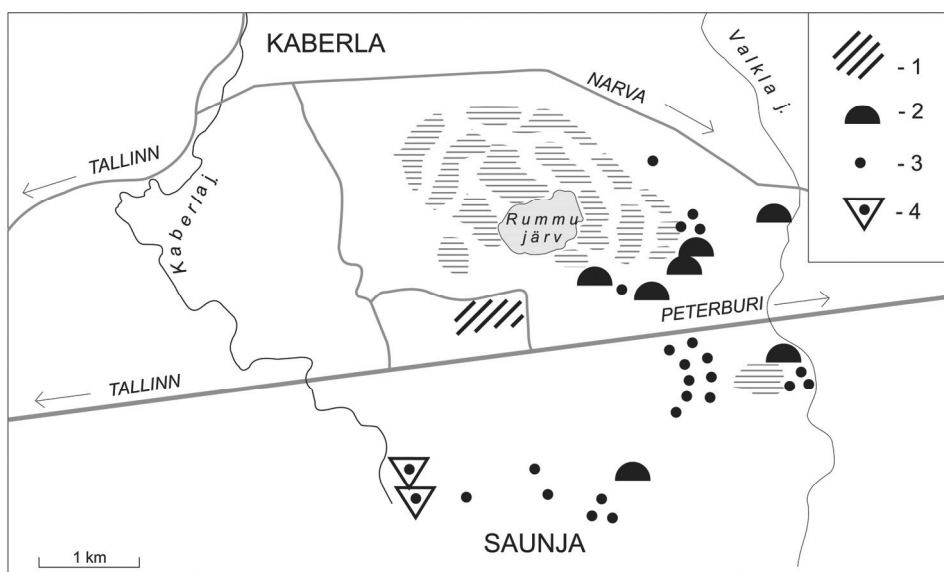
Kirveste teema lõpetuseks olgu mainitud, et Mark Edmonds on Inglismaa neoliitilise kivitöötlemise kohta arvanud, et sellega tegelenud inimesed kohtusid oma toimingute kaudu minevikuga: püsisid ju toormaterjali kogumise kohad, valiku printsiibid ning valmistamistehnika pikka aega samasugused. Nende tööde kaudu olid olevikus alati kohal möödunud ajajärgud, mineviku genealoogiad ning esivanemate aeg ise (Edmonds 1999, 49–50).

⁶ Vastavalt aborigeenide pärimusele neelas Vikerkaaremadu, kõige võimsam Arnhemi maa lääneosa elanike esivanematest, teised esivanemad alla. Seejärel sunniti teda luid välja oksendama, sellest tekkisid liivakivi- ja kvartsiidipaljandid. Kirveste jaoks kivide kaevandamine tähendab seetõttu esivanemate luude kaevandamist. Kirved ise on seega tehtud esivanemate luudest ning see annab neile nende väekuse (Tilley 1994, 53 ja seal viidatu).

Pronksi- ja eelrooma rauaaeg: asulad ja kalmed

Järgnevalt võrdlen hilisneoliitilist asustust (hilis)pronksi- ja eelrooma rauaaegsega. Hilisneoliitikumist on teada üksnes asulakohti ja juhuleide, hilispronksi- ning eelrooma rauaajast aga vaid paar asulakohta ning hulgaliselt kalmeid ja lohukive. Muististe levikukaardilt selgub, et mitmel juhul võib kiviaegsete asulakohtade vahetust lähedusest leida kivistkalmelid ja/või lohukive. Eriti selgelt tuleb selline skeem esile Kuusalu ümbruses ning Kahala järve lähisel, kuid samasugust tendentsi võib täheldada ka mujal Põhja-Eestis (võrdle nt Lang 1996a, joon 101 ja 102; joon 107 ja 108; joon 112 ja 113).

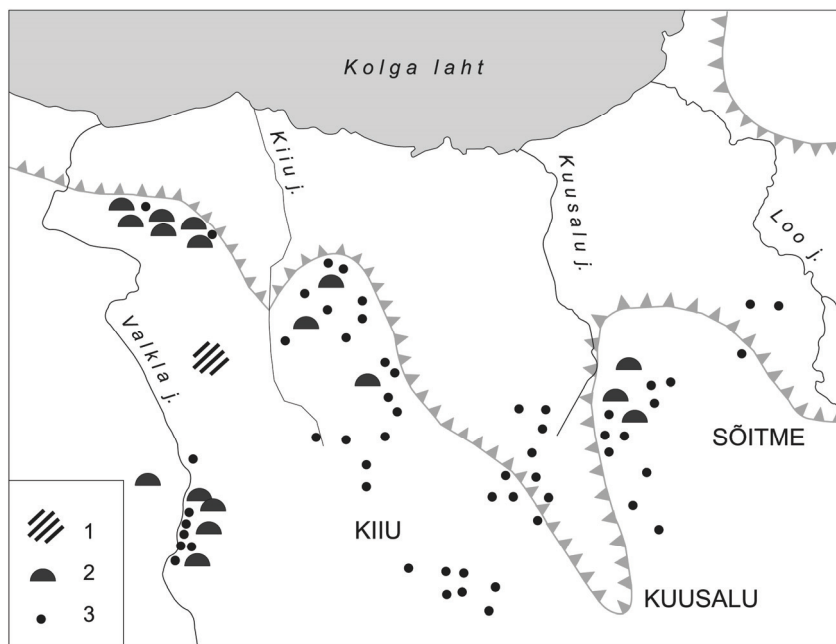
Asustus on jätkunud vähemalt osaliselt samal alal, kus oli maha jäetud hiliiseid kivikirveid, erandiks on siinkohal vaid mõned piirilised kohad, mis elamiseks ilmselt ei olnud kõige sobilikumad. Viimane ei välista nende paikade kasutamist ka sel perioodil, kuigi mõnikord arheoloogiliselt kindlakstehtavad jäljed sellest puuduvad. Siiski on nooremal pronksiajal maastikul rohkem ära kasutatud paeplatoo serva-ala, kuhu nüüd hakati ehitama kivistkalmelid. Samas paiknes vaid üks Kuusalu–Kahala piirkonna teadaolevatest asulakohtadest klindiserva vahetus läheduses, kõik teised jäid sellest mõnevõrra kaugemale. Võimalik, et alles sel ajal võeti (ulatuslikumalt) kasutusele praeguse Kolgaküla lähikond ning Kosu ja Hirvli ümbrus. Klindiservast kaugemate paikadena asustati või kasutati jätkuvalt Saunja ja Sigula lähikonda, samuti jätkus inimtegevus Juminda poolsaarel.

Joonis 8. Rummu järve ümbruse pronksi- ja eelrooma rauaaja muististe levikukaart 1 – asulakoht, 2 – kivistkalmel, 3 – lohukivi, 4 – hilina silmaga kivikirves.

Figure 8. Distribution map of archaeological sites of the Bronze- and Pre-Roman Iron Ages in the surroundings of Lake Rummu 1 – settlement site, 2 – stone grave, 3 – late shaft-hole stone axe.

Kuigi tolleaegsete asulakohtade arv on üsna väike, on aegade jooksul siiski kogunenud andmeid mitmetest pronksiaegsetest asulakohtadest paepealsel alal. Need on avastatud Joal, Rummul (joon 8), Valkla taga (joon 9) ja Muuksis (III, joon 4). Teada on ka üks eelrooma rauaaja lõpu asulakoht, mis asus Kahala järve lõunakaldal, praeguses Kalamäe külas; ajastule iseloomulikku keraamikat on saadud ka Jägala Jõesuu ning Muuksi linnamägedelt.

Joonis 9. Valkla, Kiiu ja Kuusalu ümbruse pronksi- ja eelrooma rauaagegsete muististe levikukaart 1 – asulakoht, 2 – kivistkalme, 3 – lohukivi.

Figure 9. Distribution map of archaeological sites of the Bronze and Pre-Roman Iron Ages in the surroundings of Valkla, Kiiu and Kuusalu 1 – settlement site, 2 – stone grave, 3 – cup-marked stone.

Kuigi kivistkalmete aktiivsem ehitamine on lõppenud eelrooma rauaaja keskel, võidi neid siin-seal hiljemgi rajada. Nii on tõenäoline, et näiteks osa Kahala ümbruse arvukatest kalmetest on siinsele maastikule lisatud eelrooma rauaaja teisel poolel ajajärgul. Samasse aega võivad muidugi kuuluda ka mõned teiste kohtade kivistkalmed.

Taas ei pääse mööda erinevate kiviaegsete leiukohtade ning pronksi- ja eelrooma rauaagegsete muististe omavahelisest seosest maastikul (III ning seal viidatud kirjandus). Rõhutan taas, et hilisemate kalmete ja lohukivide lähedus varasemate aegade elukohtadele ei saa olla juhuslik, selleks on neid kokkusaatumusi liiga palju. Selliseid kohti ei ole üksnes Põhja-Eestis, vaid ka mujal.

Üheks selliseks on näiteks Kaseküla Läänemaal, kus pronksiajal ja eelrooma rauaajal kasutatud kalme oli ehitatud hilise kammkeraamika kultuuri asulakohale. Võimalik, et samas kohas olid mõnda aega elanud ka nöörikeramikat valmistanud inimesed (Kriiska *et al.* 1997). Rebala Lastekangrute kaevamisel saadi I kalme alusest kihist kaks nöörikeramika kildu (Lang *et al.* 2001, 39). Ka Võhma X, eelrooma rauaaja vanemasse poolde dateeritud tarandkalme alt leiti arvukalt nöörikeramika kilde (Lang 2000a, 67, 170–171). Tõnija Tuulingumäe tarandkalme all oli samuti hilisneoliitiline või pronksiaegne asulakoht. Tarandkalme ise oli rajatud arvatavasti eelrooma rauaaja lõpul (Mägi 1997, 37). Nähtus ei ole üksnes kohalik, vaid seda tuleb ette ka mujal Euroopas. Mõned Taani neoliitilistest varastest pikkadest kääbastest on rajatud varasematele asulakohtadele, ka vanema pronksiaja ümmarguste kääbaste alt on seal mõnikord leitud jälgi hilisneoliitilistest hoonetest (Bradley 2005, 59–60, 64). Kohti, kus kalme on ehitatud elukohale lühema ajalise distantisiga, on aga veelgi rohkem, näiteks Saksamaal ja mitmel pool Lõuna-Skandinaavias (Bradley 2005, 57 jj). Samuti on ka Inglismaal mõnikord neoliitiline kivikalme ehitatud otse mesoliitilisele või varasemas neoliitikumis kasutusel olnud kohale, ning seda ka siis, kui on puudunud otsene seos eri aegade asustuse vahel (Tilley 1994, 113, 117). Seega on tegu laialt levinud nähtusega, kus maastikul mingil põhjusel väärtustati varemkasutatud kohti.

Lisaks on veel mõningad sellised kohad, kus kivikalme on ehitatud varasema matmispaiga peale. Sellisteks on näiteks Põlgaste Kagu-Eestis ja Vehendi Võrtsjärve ääres (Laul 2001, 27, 29–31). Põlgaste 3.–5. sajandil kasutatud kalme üks taranditest oli ehitatud pronksiaegsete maa-aluste põletusmatuste kohale. Pärast 5. sajandit jätkati matmist samasse kohta, kuid mitte enam kivikalmesse, vaid selle serva kuhjatud kääpasse (Laul 2001, 27, 41–43). Seega püsis sama koht jätkuvalt matusepaigana tarvitusel, kadunud oli küll vastav uskumus, mis eeldas matmist tarandkalmesse, ent koha tähtsus püsis sellest hoolimata. Vahe kahe esimese matmisperioodi vahel oli Põlgastes väga pikk ning ilmselt pole siin põhjust oletada pärimuse säilimist, pigem on tegu seotusega koha kaudu, nagu seda on teada ka mitmelt poolt mujalt. Asus ju Põlgaste kalme Ahja jõe ürgoru kõrgel kaldal (Laul 2001, 41) ning just asukoht maastikul võis osutada määravaks kalmete rajamisel. Samas jääb ikkagi alles küsimus sellest, kuidas sattusid need kalmed siin ja mitmel pool mujalgi nii täpselt üksteise kohale. Võib oletada varasemate matmispaikade tähistamist mingil moel, mis hilisema kalme rajamisega aga likvideeriti. Tõendite puudumisel jääb see oletus siiski spekulatiivseks.

Vehendi XI kivikalme alt saadud põletusmatused olid Põlgaste omast märksa nooremad ning dateeriti ¹⁴C meetodil pronksiaja lõppu ja eelrooma rauaaja vanemasse poolde. Kivikalmed ise jäid dateerimata, kuna panused puudusid. Seda kalmet 1975.–1976. aastal kaevanud Silvia Laul oletas panuste ja keskse kirstu puudumise ning korrapärase ringmüüri tõttu, et tegu võiks olla kivikirstkalmete ehitamise lõppjärku kuuluva ehk siis Kristuse sünni paiku rajatud kalmega (Laul 2001, 29–31). Kuna see arvamus on vaid oletuslik, on siin võimalikud mitmesugused tõlgendused. Esiteks ei pea Vehendi kalmed, seal-

hulgas ka XI kalme, olema tingimata pärit kalmealusest matusest oluliselt hilisemast ajast. Kivikalmete juures olevad maa-alused matused võivad pärineda nendega samast ajast, nagu näiteks on seda oletatud Tõugu II kalme puhul, kus kivikirstkalme rajamisega ühel ajal või pisut hiljem maeti sellest mõne meetri kaugusele põletatud luud (Lang 2000a, 123). Samal moel võib ka Vehendis leitud põletusmatus olla suhteliselt samaaegne vähemalt mõnede selle rühma kalmetega. Samuti näib, et kogu noorema pronksiaja ja eelrooma rauaaja jooksul võisid kivikalmete konstruktsioonid olla üsnagi erinevad. Seega korrapäratu siseehitus ei anna tingimata põhjust pidada kalmet ajaliselt nooremaks. Samalaadseid väheste panustega ning korratu siseehitusega kalmeid on teada näiteks Pukuļi kalmistul Lätis, kus need on dateeritud juba pronksiaja esimesse poolde (Vasks 2000, 105). See kalmistu moodustab Läti kontekstis küll erandi, kuid on samas dateeritud nii ¹⁴C meetodil kui ka ühe esemeleiu põhjal.

Vehendi XI kalme puhul võis tegu olla hoopis kangurkalmega, samasugusega nagu näiteks Ussimātas Muhus. Ka viimases puudusid panused ning kalme jäi dateerimata (vt Lõugas 1986). Kangurkalmeid rajati eri aegadel, neist vanimad kuuluvad eelrooma rauaaja vanemasse poolde, nooremad aga I at keskpaigast 11. sajandini (Lang 2000b, 14–16). Seega ei ole kindel, mis tüüpi ja kui vana kalmega on Vehendis tegu ning kui suur on tegelik ajaline vahe eri matmisvormide vahel.

Sellistel juhtudel, kui hilisem matmispaik on rajatud varasema matmispaiga peale või juurde, on tegu samuti kohtade taaskasutusega, nagu see oli ka eespool analüüsitud varasem asulakoht/hilisem kalme seoses.

Lisaks eristub veel üks maastikukasutus, kus kivikalme on rajatud eelnevalt kasutatud kohale, mille korduv taaskasutus oli ilmselt seotud just kohalike looduslike tingimustega. Selle näiteks võib pidada Tandemāe nimelist seljandikku Võhma külas Virumaal. Tegu on kogu piirkonna ühe kõrgema kohaga (Lang 2000a, joon 4), millel kiviajal paiknes laagripaik, kus töödeldi kvartsi. On arvatud, et koht võis olla kasutusel juba subarktilisel kliimaperioodil (Moora 1998, 16–17) ehk hilispaleoliitikumis, kuigi samavõrra võis selle kasutamine aset leida ka mesoliitikumis või koguni neoliitikumis (Saluäär 2000). Esimesed kivikalmed ehitati samale kohale aga alles nooremal pronksiajal ning seega on ajaline vahe äärmiselt pikk ning on raske oletada mingisugustki pärimuslikku seost. Küll aga on Tandemāe seljandik selgelt eristuv maastikuelement ning sellisena igati sobilik kalmete ehitamiseks. Kuna kalmeid on ehitatud kõrgematele kohtadele, siis on üsna mõistetav, miks kohalikul maastikul valiti just Tandemāgi selleks otstarbeks. Kalmeid rajati sinna pikka aega, mis näitab koha jätkuvat tähtsustamist ala elanike poolt.

Teiseks analoogiliseks eriaegse maastikukasutuse näiteks võib tuua Tsiistre Kagu-Eestis. Seal oli läbi aegade samuti kasutatud kõrgemat seljandikku, täpsemalt üht osa sellest, mida ühelt küljelt piiras liigniiside ala ning teiselt järv ja soo. Vanim inimtegevus seal on dateeritud hilismesoliitikumi, mil kohal elati. Mingisugune tegevus leidis samal kohal ilmselt aset ka pronksi- ja/või eelrooma rauaajal, ent kuna selleaegseid leide ei saadud, siis pole võimalik teha ka kindlaid järeldusi koha kasutamise iseloomu kohta. Kaevamisi juhatanud Marge

Konsa pakkus välja võimaluse, et siin võis sarnaselt Vehendile ja Põlgastele olla tegu maa-aluste põletusmatustega, ent kindlaid tõendeid selle kohta siiski ei saadud. Tõenäoliselt rooma rauaaja lõpul või rahvasterännu ajal ehitati samasse kohta kivikalme. Paiga hilisem kasutus leidis aset viikingiajal (Konsa 2003).

Lõplikult ei saa välistada võimalust, et nendegi kohtade puhul seostas suuline pärimus – eriti just varasel perioodil – vastavate maastikuvormide tekke mingil moel esivanematega. Traditsioonilisel hõimudel püsivad suulised pärimused pikka aega elavad. Näiteks Alaskal elavate koyukonide jaoks on neid ümbritsev maastik elus, see on teede, nimede ja seoste võrgustik. Nende suhe maaga on intiimne ning nad tunnevad iga pisimatki detaili seal. Järvedel, jõelootel ja teistel maastiku tunnusjoontel on nimed ning nad on laetud isikliku ja kultuurilise tähendusega. Kuigi koyukonid on asustanud oma maad aastatuhandeid, ei ole nad keskkonnale erilist mõju avaldanud. Ainsaks jäljeks pikaajalisest asustusest on laagripaigad, teerajad, puhtaks raiutud külakohad ning maha jäetud paikade kinnikasvanud jäljed. Pole midagi silmaga nähtavat, mis võimaldaks hüljatud asulakohta inimestega seostada. Ainsana eristab selliseid kohti ümbritsevast inimeste mälu, mis annab neile paikadele erilise tähenduse. Iga elav inimene on lõimitud sellesse inimeste ja maa mustrisse, mis laieneb üle kogu koyukonide maa ning ulatub ajas kaugele tagasi (Tilley 1994, 57 ja seal viidatud kirjandus). Seegi on üks näide sellest, et suuline traditsioon ulatub kaugemale, kui esmapilgul võib arvata. Ka sellisel juhul, kui puudub konkreetne teadmine, et mingil kohal on kunagi elanud esivanemad, võis see paik veel palju hiljem olla mingil moel esivanemate või nende tegudega seotud. Näiteks Paapua Uus-Guineas elavad foi ja kaluli rahvad tunnevad detailselt oma ümbruskonda. Tähtsamad maamärgid, milleks on nii mäed, jõed kui ka suured puud, omavad nimesid ning on tähenduslikud kohad. Kohtadele nime andmisel arvestatakse nii esivanematega seotud sündmusi kui ka neid, mis on hiljem aset leidnud. Kõikidel eeltoodud näidetel ja ka mitmete teiste traditsiooniliste kultuuride juures on maastik topelttähenduslik: see koosneb esivanematega seotud kohtadest, mille peal ja vahel leiab aset inimeste igapäevane elu (Tilley 1994, 61–62 ja seal viidatud kirjandus).

Nii siinsete muististe paiknemise kui ka etnoarheoloogiliste paralleelide põhjal võib oletada ka Eesti ala kunagiste elanike väga head looduse tundmist ning pärimuslikku seost varasemate inimpõlvade ja nende tegudega maastikul. Teatud kohas elades otsiti juba ilmselt kiviajal seletusi ümbritsevatele maastikelementidele, seega omas kõik või vähemalt mõned erilised loodusobjektid inimeste jaoks tähendusi ja seoseid.

Mis võis veel olla üle pika vaheaja toimunud koha taaskasutuse põhjuseks? On suhteliselt ebatõenäoline, et kiviaegsed asulakohad oleksid maastikul mingil moel veel äratuntavad olnud ning kivikalmete rajajatele teada – selleks oli aastatuhandeid kestnud ajavahemik liiga pikk. Uurijad on küll oletanud, et varasemad fosfaadirikkad asulakihid olid suutnud vastu pidada uuesti metsa kasvatamisele ning seetõttu oli neid alasid lihtsam taas kasutusele võtta kui ümbritsevat (põlis)metsa, kuid sedagi on peetud vähetõenäoliseks eriaegset asustust lahutavate aastatuhandete tõttu. Välistatud pole siiski võimalust, et varasematel asula-

kohtadel kasvav taimestik oli teistsuguse kooslusega ning see oli sobiv aletamiseks (Kriiska 2000, 72 ja seal viidatud kirjandus). See võiks olla üheks vanade kohtade taaskasutamist soodustavaks teguriks. Samuti võisid olla olulised ka teed ja rajad, mis võisid maastikul olla pikka aega kasutatavad. Teed ühendavad kohti ja inimesi ning mingisugused rajad olid kahtlemata olemas juba kiviajal. Kuigi on perioode, millest muistiseid ei teata, ei ole see piisavaks põhjuseks, et oletada asustuse täielikku puudumist. Selle olemasolu kajastub vaid kaudsetes, ent siiski kindlates andmetes, nagu näiteks õietolmuanalüüsis. Seega inimesed elasid ning ka liikusid eri kohtade vahel ning kahtlemata teed ja rajad olid jätkuvalt olemas. Mõistagi pole põhjust oletada, et kõik kiviaegsed rajad püsisid kasutusel ka hiljem, kuid mõningane osa neist võis siiski olla jätkuvalt kasutusel. Võimalik, et näiteks kalmete rajamisel lähtuti mingil määral varem alguse saanud ja ka samal ajal kasutusel olnud teedest. Samas võisid kalmed ise olla oluliseks teetähiseks maastikul liikumisel. Näiteks võisid Valkla-tagused kalmed, mis on ehitatud klindiserva lauetesse ja madalatesse otstes, olla seotud just nende läheduses kulgenud teega, mida mööda oli võimalik tõusta klindipealsele alale või sealt alla minna. Tee kulgemist sealt näib kinnitavat ka kolmas, keskmine kalmerühm Valkla-taguse paeplatoo keskosas, mis asub eelmainituga ligilähedaselt samal joonel (joon 9). Kalmete seostamine teedevõrguga näib põhjendatud ning on võimalik, et mingisugused rajad pärinesid tõepoolest varasematest aegadest. Vähemalt Valkla taga on tee suhteliselt samas kohas ka praegu, sest kasutab ära parimat kohta klindilt alla laskumiseks. Samal moel võib omaaegse tee äärseks pidada ka mitmeid teisigi kalmerühmi, mis asuvad lauge klindiserva juures. Sellised on näiteks Rebala-tagused seljandikukalmed, aga ka Utria kalmed Virumaal. Utria kalmed olid ehitatud küll rannikumadalikule, ent just sellesse kohta, kus klindiserv oli lauge ning kuhu oli võimalik hõlpsalt laskuda. Teid ja radasid käsitletakse traditsionaalsetes ühiskondades metafoorina, mis viitab tegevusmustrile ja sotsiaalsele organisatsioonile. Need rajavad ja hoiavad sotsiaalseid suhteid indiviidide, rühmade ja poliitiliste üksuste vahel ning aitavad luua lineaarse korra tunnet. Teede rajamine on sageli seotud esivanematega, kes liikusid ühest kohast teise ning selle liikumise tulemusena tekkiski vastav tee (Tilley 1994, 29–31). Rada, mis tuli kusagilt ja jätkus kaugustesse, võis omada suurt tähtsust, nagu ka teadmine, kuhu on seda mööda võimalik välja jõuda. Kui tee äärde jäid näiteks kivikalmed, siis võis see tee tähtsust suurendada, näidates selle füüsilist seotust esivanematega, ja miks ka mitte kalmete juures läbi viidavate rituaalidega. Võimalik, et eksisteerisid ka mõned üksnes rituaalsel otstarbel kasutatud rajad, millest teadmine ei olnud ühiskonna tavaliikmetele kättesaadav. Sellised oleksid võinud olla näiteks mõned eelmainitud liminaalsete kohtade juurde viivad rajad, mida võidi kasutada ohvriandide viimiseks või rituaalide sooritamisel. Rituaaliks võis olla näiteks sama raja läbimine, mida maastikus võib olla polnudki võimalik näha, oli vaid teadmine. See viimane ei pidanudki olema kõikidele tuntud, vaid seda võisid omada ja edasi anda vaid teatud ühiskonnaliikmed.

Nagu varem juba mainitud, eksisteeris vägagi tõenäoliselt ka suuline traditsioon, mis seostas teatud kohti esivanemate ja nende tegudega. Kuna sageli on

kivikalmed maastikul erilisema loodusega kohtades, siis võib oletada, et ka selliseid erilisi kohti võidi ühel või teisel moel seostada (müütiliste) esivanemate viibimise ja tegutsemisega maastikul. Mitmete traditsionaalsete kultuuride pärimused seostavad maastikku ning selle üksikuid elemente esivanematega. Nii näiteks arvavad Saalomoni saarestiku Malaita saare elanikud, et maa omab seal elavaid inimesi, mitte vastupidi. Maastik ühendab inimesi nende esivanematega otseselt, sest just esivanemad löid maa ja praegused elanikud elavad sellest. Malaita maastik on seega läbinisti seotud asukate ja esivanemate vaheliste komplekssete suhetega (Van Dommelen 2000, 278). Ka Austraalia aborigeenid käsitlevad maastikuelemente kui märgisüsteemi, mis omab olulist kohta inimeste arusaamade kujunemisel loomisest, vaimsest jõust/väest ning maailmakorrast (Tilley 1994, 40 ja seal viidatud kirjandus). Võimalik, et ka Põhja-Eesti maastiku “murdekohti” – jõgesid, järvi, klinti jt – käsitleti seoses esivanematega ja nende tegudega, seda nii püügimajandusliku elanikkonna kui ka hilisemate asukate poolt. Kahtlemata oli eluviisist tulenevalt erinevusi ka vastavates tõlgendustes, sest arusaamad ümbritsevast ei ole staatilised, vaid muutuvad läbi aja. Mõneti lihtsustavalt öeldakse mõnikord, et küttide-korilaste arusaam maast lähtub detsentraliseeritud perspektiivist, kus paljudel kohtadel on võrdne tähtsus, maaviljelejad on aga fokuseerunud sellele külale, kus nad elavad ning millest nad piltlikult öeldes välja vaatavad. Need on aga kaks äärmust, mille vahele jääb veel palju teisi maastikutunnetusi ja suhtumisi (Tilley 1994, 36–37). Seega muutusid ilmselt ka kohalike elanike arusaamad ja tähendused seoses üleminekuga viljelevale majandusele.

Tõnno Jonuks on kivistkalmete ehitamiseks sobiva asukoha valimise juures toonud välja kolm aspekti, milleks olid maastikul erinev koht, varasem matmispaik ja/või varasem asulakoht. Lisaks arvab ta, et kõik need valikuprintsiibid olid ilmselt seotud perioodil valitseva ideoloogiaga. Viimases oli tähtsal kohal esivanemad ning seos nendega (Jonuks 2009, 203). Mis just osutus määravaks kalmekoha valikul, kas varasemate asustatud kohtade pärimuslik olemasolu või hoopis mingi maastikuline iseärasus (nt klindiserv ja sealt avanev vaade; suured kivid lähikonnas vms), jääb mõistagi lahtiseks. Võib vaid oletada, et tõenäoliselt olid mõlemad olulised, ning neile võisid lisanduda veel teisedki tegurid ning lõpliku kohavaliku tingis mitmete asjade koosmõju. On võimalik, et selline hilisemate kalmete ja lohukivide sattumine varasematele asulakihtidele võib tuleneda lihtsalt samade kohtade väärtustamisest maastikul. Siiski võis selline ühe ja sama koha väljavalimine eriaegsete inimeste poolt tuleneda vägagi erinevatest lähtekohtadest, arusaamadest ning maastiku tõlgendamisest. Samas võib oletada idee tasandil ka vastupidist olukorda, mille järgi varasemad tähenduskihid asendati uutega.

Eesti pronksi- ja eelrooma rauaaja kalmed paiknevad peamiselt rannikuvöötmes ning sealgi on neid mõnes kohas rohkem, teises vähem. Ent selline on olukord ka mujal Euroopas, kus pronksiaegsed kalmed jagunevad samuti ebaühtlaselt. Samuti erineb nende tihedus ka ühe geograafilise ala siseselt, näiteks on Wessexi kriidimaadel tolaaegseid kääpaid märksa rohkem kui lähedalolevatel raskemate muldadega aladel (Harding 2004, 86). Teiste näidetena olgu

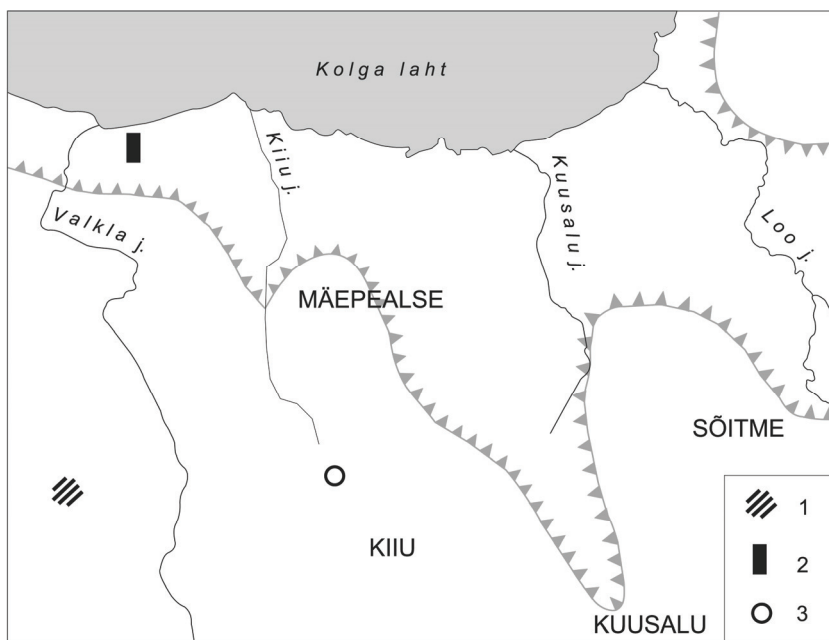
mainitud, et Skåne pronksiaegsetest kääbastest suurem osa on praegusest mere-rannast kuni 10 km kaugusel, kusjuures neist omakorda enamik jääb rannikust 4 km sisemaa poole ulatuvasse vööndisse (Tilley 2004, 184 ning seal viidatud kirjandus). Samasuguses, umbes 10 km laiuses rannikuvööndis asuvad kalmed ka Norrlandis ning mitmel pool mujal Skandinaavias (Broadbent 1983, 8, 15, joon 3; Coles & Harding 1979, 300, 503), aga ka Soomes (Meinander 1954, joon 76). Seega on tolleaegsete kivikalmete koondumine rannikule või selle lähedale iseloomulik laiale alale ning ilmselt on sellisel asukohavalikul seos ka omaaegsete kosmoloogiliste ettekujutustega.

Rooma rauaaegast muinasaja lõpuni: muutused ja kestvus

Rooma rauaaegsete muististe paiknemist pronksi- ja eelrooma rauaaegsete asustusjälgede suhtes on märksa keerulisem jälgida, põhjuseks asjaolu, et nende arv vaatlusaluses piirkonnas ei ole kuigi suur. See iseenesest juba viitab asjaolule, et ühiskonna, või vähemalt kohaliku asustuse ja kultuuri arengus oli toimunud mingi oluline muutus. Kuid mõned selleaegsed muistised on siiski teada. Rooma rauaaegne asulakoht (või lõhutud kalme) on teada Valklast pisut lõuna pool, Rummu järve ümbritseva rabametsa lähedalt (joon 10). On ka oletatud, et üks samaaegne kivikalme võib paikneda Valkla klindiserva lähedasel alal samas rühmas kivistkalmetega. Kui lähtuda eeldusest, et neist esimene ongi asulakoht ning teine samaaegne kalme, siis jääb asulakohast mõnisada meetrit põhjaloode poole lohukivi ning teist samapalju põhjakirdesse kivistkalmel. Teised varasemad muistised paiknevad juba märgatavalt kaugemal. Kivikalme asub aga samas rühmas varasemate matmispaikadega.

Valklast põhja pool mererannal asuvad rooma rauaaegsed bautakivikalmed moodustavad igas mõttes erandi. Neid skandinaaviapäraseid kuid kohalikule elanikkonnale iseloomulike panustega kalmeid (Lang 2007, 216–217; Saadre 1938) ei ole võimalik teiste muististega seostada.

Ka Kiiul on oletamisi märgitud rooma rauaaegsete kivikalmete olemasolu (Lang 1996a, joon 122). Kui nende dateering on õige, siis paiknevad needki samas rühmas varasemate kivistkalmetega. Veel on peetud võimalikuks selleaegsete matmispaikade olemasolu Kuusalu, Sõitme ja Hirvli külade maadel ning needki esinevad taas koos varasemate kalmetega (Lang 1996a, joon 122). Mainitud muististe dateeringud on siiski oletuslikud ning vajavad kinnitust välitöödega. Üheski eelmainitud kohas ei ole aga tegu klassikalise liitunud tarandkalmega, mida oleks võimalik kindlaks teha välise vaatlusega. Seega peaks neis paikades olema üksiktarandid või kangurkalmed, aga seegi jääb esialgu vaid kinnitamata oletuseks.

Joonis 10. Valkla, Kiiu ja Kuusalu ümbruse rooma rauaaegsete muististe levikukaart
1 – asulakoht, 2 – bautakivi kalme, 3 – aardeleid.

Figure 10. Distribution map of archaeological sites of the Roman Iron Age in the surroundings of Valkla, Kiiu and Kuusalu 1 – settlement site, 2 – *bauta*-grave, 3 – hoard

Ainuke Kahala järve äärsetest kalmetest, millest on saadud nii rooma rauaaegseid leide kui ka täheldatud ühe säilinud tarandimüüri olemasolu, paiknes ühes Uuri arvukate kivistkalmete rühmas. Paar rooma rauaaegset savinõukildu saadi Uurilt umbes 3 km kaugusele jäävalt Kalamäe asulakohalt, mis oli asustatud ka eelrooma rauaaja lõpul. Jägala vasakkalda Ellandvahe kalmerühmas on pronksi- ja eelrooma rauaaja kalmetega ühes rühmas olnud ka rooma rauaaegne üksiktarand (Lang 1996a, 402). Laiemal alal on aga selliseid kooslusi, kus varasemad kivistkalmed esinevad koos tarandkalmetega, teada näiteks ida poolt Tõugult ja Võhma Tandemäelt, samuti Muike küla maadelt (Lang 2000a). Kuid sarnaseid komplekse tuntakse ka mitmelt poolt mujalt Virumaalt (nt Schmiedehelm 1955, joon 3; 24–28; 62–107; Tamla 1987). Uurimispiirkonnast lääne poole jäävatel aladel on sellisteks näideteks Pirita jõe äärsed Lagedi ja Saha (Lang 1996a, joon 102, 103) ning neist mõned kilomeetrid allavoolu asuv Proosa kalmeväli (nt Deemant 1980; 1981; 1982). Viimane koondab enesesse ka teiste metalliaja perioodide kalmeid ning moodustab üsnagi ainulaadse sakraalse ala, mis on omanud tähtsust pika aja jooksul. Koha kasutamine matmispaigana lõppes alles 13. sajandil (Lang 1996a, 206–207).

Kõike seda arvestades näib, et ka rooma rauaajal peeti maastikul olulisteks samasid kohti, mida varemgi; võimalik, et vähemalt kohati lisas varasemate

kalmete olemasolu kohale tähtsust juurde. Varasemaid kalmeid igatahes tunti ning tähtsustati, samuti ühendas neid üks ja sama sakraalne ruum, mille moodustas kohalik maastik.

Kuigi teated tolleaegsetest asulakohtadest on napid, võib siiski oletada, et ka selles järgiti eelmisele perioodile omast printsiipi, mis vähemalt Põhja-Eestis reeglina eeldas teatud distantsi elu- ja matmiskoha vahel (erandina vt Lang 1996a, joon 108). See tähendab, et kalme ning asulakoha vahele jäi vähemalt mõnesaja meetrine vahemaa. Viimane ei tähenda aga, et puudus visuaalne seos kahe koha vahel. Vähestest rooma rauaaegsetest asulakohtadest on näiteks idapoolses naaberpiirkonnas teada Ilumäe II asulakoht ning Kõvermäe kalme samas külas, kus kahe muistise vahemaa on küll üksnes u 125 meetrit (Lang & Konsa 1997, 67); samuti asulakoht Tõugu kalmevälja läheduses, kus nende vahele jääb vaid u 100 meetrit (Lang 2000a, joon 25). Viimane asulakoht jääb aga madalamale, paiknedes klindi mattunud laugel nõlval. Näib, et sellise asukohavalikuga on loodud erinev ruum esivanemate ja kalmete ning elavate inimeste jaoks, paiknedes küll lähestikku, kuid siiski eraldi.

Hilisemate aegade asustus vältis suuresti kivikirstkalmete vahetut ümbrust – kuni viikingiajani ei ole muististe arv nende läheduses suur. Muutus suhtumistes ja seda tõenäoliselt väljendavates vahemaades leidiski aset alles viikingiajal ning muinasaja lõpul. Just siis on varasemate kivikalmete ümbruses hakatud põldu harima, sest tolleaegseid põllukivihunnikuid on teada mitmelt poolt varasemate kalmete vahetust lähedusest. Nii võeti kalmete ümbrus kasutusele näiteks Muuksis ning võimalik, et Kaberlaski. Sõitme ja Kuusalu küla vahelisel klindipealsel on samuti kivikalmete lähikonnas teada täielikult kamardunud põllukivihunnikud, kuid need on esialgu dateerimata. Selliste põllukivihunnikute rühm asub ka Valkla klindipealsel, samuti mitte väga kaugel kivikalmetest. Ka Hirvli Kõvera talu maal olevate kivikirstkalmete läheduses on fossiilsed põllud.

Samasugune areng maastikukasutuses leidis aset ka mujal. Tõugu kalme-rühmas, kalmete I–XI ümbruses olev Tõugu I fossiilsete põldude rühm koosneb nii põllukivihunnikutest kui ka -peenardest. 1993. ja 1995. a kaevamistel kogutud sõeproovid dateerisid kivihunniku u 8.–10. sajandisse, põllupeenra aga 11.–12. sajandisse (Lang 1994, 384; 1996b, 424; 2000a, 226–230). Ka Tõugu naaberkülas Võhmal leidub kivikalmete läheduses põllukivihunnikutest ning põllupeenardest koosnevaid süsteeme, mida on arheoloogiliselt uuritud. Kaevatud põllukivihunniku vanuseks saadi 7.–10. sajand (Lang 1995a, 420; 2000a, 235), põllupeenar pärines 7.–8. sajandist (Lang 1996b, 424; 2000a, 236). Ligi-lähedaselt samasuguseid tulemusi on saadud ka teiste kivikalmete lähedaste fossiilsete põldude kaevamistel. Uusküla fossiilsed põllud ulatusid kuni tarandkalme müürideni. Põllukompleksi dateerimiseks avati neljas kohas kaevandid, millega selgitati välja, et põldu hakati siin harima hiljemalt 10.–12. sajandil ning neid kasutati läbi kogu kesk- ja uusaja (Lang 1999b, 27–30; 2000a, 238–242). Küllap võib analoogseid tulemusi saada ka teiste kivikalmete läheduses paiknevate muinaspõldude kaevamisel, kuid kuna neid välitöid esialgu veel tehtud pole, siis sellel teemal pikemalt ei peatu. Küll aga võib siin praegu teada-

olevalt ainsa erandina tuua välja I aastatuhande algul eKr rajatud Rebala Lastekangrud, mille läheduses on haritud põldu eelrooma rauaaja lõpul (Lang *et al.* 2001). Rebala on küll erand absoluutdateeringutes, ent mitte üldisemas, ajalist distantssi rõhutavas põhimõttes – on ju siingi põldu haritud 500–1000 aastat pärast kalmete ehitamist.

Nagu eelnenud ülevaatest näha võis, on selliseid kohti üsna palju, kus kaevamiste tulemusel on välja selgitatud kivikalmete ümbruses olevate fossiilsete põldude vanus. Seega näib, et kivikalmete vahetus läheduses olevad alad võeti profaansesse kasutusse alles pärast sajandite möödumist, siis, kui kalmete ning neid ümbritseva maastiku sakraalne tähendus oli juba kadunud – maastik oli muutunud.

Muinasaja lõpu/keskaja alguse külad paiknesid maastikus enamasti samas kohas, kus nad viikingiaja paiku olid tekkinud. Asulakihid on teada peaaegu kõikidel Taani hindamisraamatus märgitud Jõelähtme ja Kuusalu kihelkonna küladel. Lisaks neile olid olemas sellisedki asustusüksused, mida mainitud allikas mingil põhjusel ei nimeta, näiteks Sõitme ning Loo, kuid laiemal alal leidub selliseid veel teisigi (Lang 2000a, 267–270). Muidugi võis aegade jooksul olla aset leidnud muutusi nende suuruses ja talude paiknemises. Mingi aja möödudes võidi kasutusele võtta uued alad, need taas maha jätta ning siirduda edasi või hoopis tagasi vanadele kohtadele. Sobivaks näiteks sellisest arengust on Kaberla muinasküla, mille vanimad talud paiknesid klindiastangu lähedases vööndis, hiljem küla küll laienes eri suundadesse, ometi püsisid kasutusel ka esmased kohad. Külas paiknevate majade asukoha muutumist läbi sajandite on varem õnnestunud uurida nt Ilumäel (Lang 2000a, 252–255).

Viikingiajal leidsid lõplikult aset pöördelised muutused nii varasemaid monumente kui ka maastikke puudutavates tõekspidamistes. Arvatavasti tunti varasemast asutusest jäänud muistiseid (pean silmas kivikalmeid ja lohukive) endiselt, kuid nende tähtsus oli kadunud või vähemalt oluliselt vähenenud. Neid muutusi tõendab ilmselt ka ühe Kuusalu küla hoone ahjuseinas olnud lohukivi tükk (Kraut 1981, 409). Mis iganes oli ka lohukivide varasem tähendus või tähendused, olid need selleks ajaks juba lõplikult kadunud.

Maastikukasutus läbi aegade

Eelneva põhjal võib oletada, et inimesed on läbi aegade olnud teadlikud varasemast asutusest ning nende poolt maastikule jäetud jälgedest ning seda isegi sellisel juhul, kui need ilmselt ei saanud olla väga selgesti esile tulevad. Selliseks võib pidada just kiviaegseid asulakohti, mille peale või lähedusse ehitati hiljem kivikalmeid. Kui selline asulakohtade/kalmete paiknemine oleks juhuslik, ei esineks seesugust kokkulangevust nii suurel hulgal. Samas võib selline eri aegsete muististe paiknemine üksteise suhtes tuleneda millestki muust, näiteks kasvõi mõningate maastikuelementide tähtsusest inimestele. Kiviaja, eriti mesoliitikumi asulakohad koondusid reeglina veekogude äärde, samast leiame ka rohkesti kivikalmeid. Tõsi, viimaseid esineb ka mujal, muuhulgas sellistes

kohtades, kus mingit koha erilisust rõhutavat tunnusjoont (enam?) ei ole. Nii on oletatud, et oluliseks sai paljudes kalmehituseks valitud kohtades olnud või nende lähedusse jäänud veekogu. Vee osa ning tähtsust skandinaavia muistses religioonis on oletatud mitmel puhul (nt Tilley 2004) ning on üpris tõenäoline, et sarnased kujutelmad valitsesid ka Eestis, kus surnuid maeti samalaadsetesse kalmetesse. Samuti on Rootsis oletatud sel ajal esivanemate seostamist veekogudega, eraldi on rõhutatud mere seostamist surnutega (Tilley 2004, 202). Võimalik, et needki kujutelmad olid levinud Eesti ala elanike seas. Seda näivad otseselt küll kinnitavat üksnes Vaivara Utria kalmed, kuid kaudselt võis see seos toimida ka näiteks läbi kalmelt avaneva vaate. Lisaks näib, et vee oluliseks pidamine ei olnud seotud üksnes merega vaid ka teiste veekogudega. Sellise asukohaga kalmeid, millelt on näha mingisugune veekogu, on juba üsna palju ning mitte üksnes Eestis. Veekogule on orienteeritud kivikalmeid nii pronksikui ka rauaaegses Soomes (Huurre 1990, 106, 125; Salo 1995, joon 1), neoliitilises (Tilley 1993, 56, joon 2.3) ja pronksiaegses Rootsis (Ericson Lagerås 2002, joon 11.2; Tilley 2004, 186, joon 4.24, 4.28), aga ka neoliitikumiaegsel Inglismaal (Cummings 2002, 109, joon 7.2; Scarre 2002b, 84; Tilley 1994, 93, 94, 120, joon 3.6, 3.9, 3.15,) ja Prantsusmaal (Scarre 2002b, 84 jj, joon 6.1). Seega ei ole tegu Eesti kohaliku nähtusega, vaid märksa laiemalt levinud kombega.

Saamide kosmoloogias oli maailm jagatud kolmeks: taevaks, maaks ja allilmaks, mis vastas õhule, maale ja veele. Allilm oli seotud surnute ja kaladega ning kohtadega, kus jõgi suubus merre. Sellistes kohtades oli ligipääs allilma (Bradley 2002, 12 ja seal viidatu). Ka Põhja-Ameerika looderanniku põliselanike kosmoloogias on maa ja mere piiril oluline tähtsus (Scarre 2002b, 100) ning keltide mütoloogias peetakse sissepääsuks teispoolsusesse Bull Rocki nimelist väikest kaljusaart Corki rannikul (O'Brien 2002, 165, joon 10.6). Kuigi ajad ja kohad on erinevad, näib see viitavat siiski teatud üldisematele uskumuslikele tagapõhjadele, mis on ilmselt olnud kehtivad laial alal ja pikka aega. Kahtlemata ei olnud tegu ühese ja ühtse uskumusega, vaid see oli erinev ajas ja ruumis, ent merel *resp.* veekogul on selles kõikjal olnud oluline tähtsus. Eesti ala on jäänud Skandinaaviast lähtuvate ideede mõjusfääri, ning veelähedasi kalmeid võibki ilmselt seostada tolleaegse uskumusliku taustaga.

Ka seost esivanemate ja veekogude vahel võis ilmselt aidata hoida suuline pärimus esivanemate/kangelaste/jumalate müütilistest tegudest. Hiljem lisanud sellele ka juba olemasolevad kivikalmed, mis omakorda löid ja kinnistasid vastavaid seoseid.

Aja jooksul toimusid mitmesugused muutused ühiskonnas ning selle tõekspidamistes ja uskumustes. Kalmeid ümbritsenud sakraalne ruum kaotas oma tähtsuse või see hinnati mingil moel ümber ning aset leidis maastiku muutumine sakraalsest profaanseks. Selline muutus ei toimunud kiiresti, vaid oli kahtlemata pikaajaline protsess, mis jõudis lõpule arvatavasti just nooremal rauaajal.

Maastikukasutuse pikaajalises perspektiivis on huvipakkuvaks ka muutused kohavalikutes, st ühe või teise paiga eelistamises maastikul mingiks kindlaks otstarbeks. Kaudselt olen seda probleemistikku juba käsitleanud, seda aga enne-

kõike elupaikade valiku printsiibist lähtudes. Muutused leidsid aga aset ka kalmete rajamiseks sobilike kohtade otsimisel. Millised need kohad siis olid ning kas ja kuidas neid valiti? Sellele vastuse otsimiseks pöördun tagasi maastiku juurde ning analüüsin mõningaid ühest ja samast piirkonnast teadaolevaid eriaegseid kalmeid.

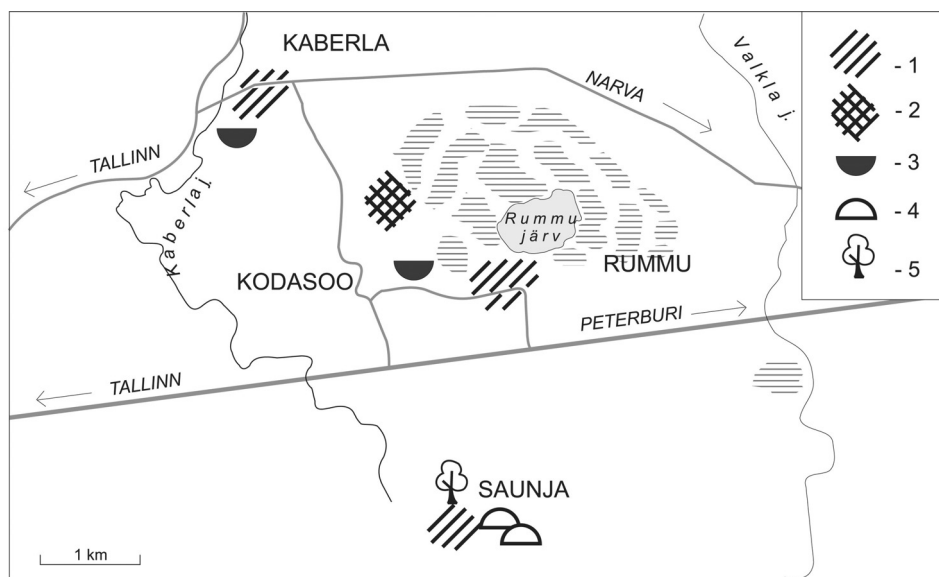
On üsna arusaadav, et eri aegadel peeti olulise(ma)ks ühte või teist maastikulist tunnusjoont, iseärasust või kohta. Osa neist eelistustest tulenesid ilmselt puhtpraktilistest kaalutlustest, teised aga näiteks usulistest tõekspidamistest või veel millestki muust. Esimeste hulka kuulub näiteks mullakihi paksus, sest maa-alust matust ei ole võimalik teha paepealsele, kus vaid 15–20 cm mulda, vaid ikka sinna, kus seda oluliselt rohkem esineb.

Maastikku analüüsid selgub, et paiku, kust võib leida eriaegseid kalmeid, ei ole uurimispiirkonnas just palju, pigem koonduvad ühte või teise paika rohkem samaaegsed muistised. Samas võib mõnikord olla tegu üheaegsete ja sisuliselt sama iseloomuga muististega, millest osa on jättnud maapinnale nähtava jälje, teised aga mitte. Selle näiteks saab tuua Tõugu II kivikalme, mille juurest leiti maapinnale puistatud põletatud inimluid (Lang 2000a, 123). Lisaks on märke sellise matmisviisi kohta saadud muuhulgas Ilmandu III (Lang 1995b, 434) ning Toila (Schmiedehelm 1955, 51) kalmete kaevamistel Põhja-Eestis. Võimalik, et selliseid maapealseid puistepõletusmatuseid on tehtud veel mujalgi, ent arvestades näiteks hilisemat põlluharimist, ei ole need säilinud või siis ei ole varasematel kaevamistel osatud neid eristada.

Mõned eriaegsed maastikukasutuse näited on siiski olemas ka Jägala ja Valgejõe vahelisel alal. Kaberlas on teada nii eelrooma rauaaja kivikalme kui ka muinasaja lõpul alguse saanud maa-alune kalmistu (VI). Kui kivikalme asus ümbritseva suhtes domineerival kohal, erandiks vaid ida ja kagu suund, siis hilisem matmispaik jäi madalale alale külast lõunas. Vägaagi tõenäoliselt oli kivikalme ehitamisel just sellisest asendist lähtunud – kõrgeim koht maastikul, klindiserva vahetus läheduses, kust avaneb avar vaade madalamatele aladele, sealhulgas ka tõenäolisele elamispaigale. Kui lähtuda oletusest, et maa-aluse kalmistu kaevamistel leitud riibitud savinõu kild viitab kusagil lähikonnas paiknenud asulakohale, siis näib, et eksisteeris ka vastupidine vaade, kus lisaks klindiservale võis paista samuti selle juures olnud kivikalme. Muinasaja lõpu kalmistu rajati omal ajal ümbritsevast maapinnast vaid pisut kõrgemale moreenikünkale, samaaegsest elukohast lõuna poole. Kuigi künka asemel on tänapäeval kruusakarjäär, polnud koht ilmselt ka matmise ajal just erilise looduse poolest silmapaistev. Maa-aluseks matmiseks sobivat pinnast oleks võidud muinasaja lõpul leida Kaberla läheduses ka kõrgematel ja visuaalselt efektsematel kohtadel, kuid mingil põhjusel neid kasutusele ei võetud. Omavahel võrreldes jäävad Kaberla eriaegsed matmispaigad diametraalselt eri oludesse ning kohtadesse. Kõrge asendus madalaga, maapealne maa-alusega, põhjakaar lõunakaarega. Seega olid ilmselt aset leidnud muutused inimeste maastikutunnetamises, õigemini küll selles osas, mis puudutas maastiku sakraalsuse mõistet. Kui varem olid sellisteks kohtadeks maastikul erilise, või vähemalt üldisest millegi poolest eristuva loodusega kohad, siis nüüdseks oli

arvatavasti kohalt või looduselt sakraalsus kadunud ning see tõenäoliselt hoopis üle kandunud matmispaigale kui sellisele. Viimane aga võis asuda kus iganes, tema olemasolu pühitses ruumi, mitte vastupidi (võimalik, et varasematele aegadele oli iseloomulik olnud nende kahe sümbioos). Maa-aluses kalmistus leidis ka üksikuid paekividega matuseid ning seda kaevanud Jüri Selirand oletas, et mingil kujul andis see edasi varasemat kommet matta kivi kalmetesse (Selirand 1962). Ehk on siin tegu mitte niivõrd traditsiooni edasielamisega üldises mõttes kui just otsese seosega Varetimäe kalmega ning sinna maetutega? Arvestades seda, et Varetimäe kalmesse oli maetud vähemalt mõningal määral ka muinas-aja lõpusajanditel, võis selline seos olla täiesti konkreetne.

Niisugused olid maastikulised suhted eriaegsete kalmete vahel Kaberlas. Millised olid aga olud mujal? Eri aegade matmiskohti, kuigi maastikul üsna suure vahemaaga, on teada Rummu järve lõunaküljelt Rummu ja Kudasoo küladest (joon 8, joon 11). Neid kalmeid kasutanud inimeste elamispaigad olid eri aegadel sisuliselt samas kohas järve lõunakaldal ning olid selle veekoguga otsest seotud. Kuid vähemalt osaliselt olid ka matmispaigad oma asukoha kaudu järvega seotud. Oletades praeguse rabametsa järgi omaaegset järveranna asukohta, jäi üks kivistkalmetest sellest umbes 150–200 m kaugusele. Paiknedes kõrgemal seljandikul, võis selle juurest järve arvatavasti ka näha. Võimalik, et järv paistis ka teise tõenäolise kivistkalme juurest. Kuid ka Kudasoo maaalune kalme rajati järve suunas tõusvale seljandikule, sellest umbes 150 m kaugusele jääb tänapäeva rabamets ehk siis omaaegne järverand. Võimalik, et muinasaja lõpuks oli järv juba hakanud kinni kasvama, ent kindlasti mitte praeguses ulatuses. Niisiis asusid eriaegsed matmiskohad siin samaaegsetest elukohtadest arvestades eri suundades, kuid suhteliselt sarnastes looduslikes tingimustes. Vahemaa nende kalmete vahel ulatub umbes 1,5 km. Seega näib, et siingi on inimesed olnud teadlikud varasemast ning uuele kalmele asukohta valides on see meelega rajatud eemalolevasse paika. Samas on maastikulised tingimused neil ometi suhteliselt sarnased – mõlemad kalmed on orienteeritud järvele ning asetsevad ümbrusest esile tõusvatel kõrgendikel. Kindlasti oli see mõlemal juhul teadlik valik, iseküsimuseks jääb, mis selle põhjustas. Kui kivi kalmed on sageli veekogude läheduses, siis hilisematel matmiskohtadel sellist seost ei ole ning vaevalt, et Kodasoo erandi moodustas. Pean siin silmas seda, et järve olemasolu ei olnud kalme rajamise eelduseks. Pigem on ära kasutatud kõrgemat kohta kui sellist, kuhu oli hea matta ning mis maastikul oli eristatav. See, et selline koht just järve lähistelega sattus, võib olla pigem juhuslik, kuigi mitte ilmtingimata.

Joonis 11. Rummu järve ümbruse viikingiaegsed ja muinasaja lõpu muistised 1 – asulakoht, 2 – fossiilsed põllud, 3 – maa-alune kalmistu, 4 – oletatavad kivikalmed, 5 – hiiekoht.

Figure 11. Distribution map of archaeological sites of the Viking Age and Late Iron Age in the surroundings of Lake Rummujärv 1 – settlement site, 2 – fossil fields, 3 – flat cemetery, 4 – probable stone grave, 5 – holy grove.

Kahest eelmisest teistsuguse kalmete paiknemise leiab aga Kiiult. Siinsed suhteliselt arvukad kivikalmed paiknevad reeglina tasasel maal, millel vaid väiksemaid tõuse-langusi. Maa-alune, arvatavasti muinasaja lõpust pärinev kalmistu paikneb nende suhtes omaette, kuigi mitmed eelmainituist jäävad kalmelt avanevasse vaatevälja. Erinevalt kivikalmetest jääb maa-alune kalmistu põhjakaarte suunas märgatavalt tõusvale maapinnale. Maastikukasutus on siin erinenud muudest kohtadest juba varasest perioodist alates: vanemad kalmed on ehitatud suhteliselt tasasele maapinnale ega ole enamikus seostatavad eriliste maastiku-elementidega. Ka Kiiu jõgi jääb neist liiga kaugele selleks, et leida mingisugust kalmete orienteerimist sellele. Ilmselt on Kiiul tegu kohaga, milles tähelepanu pälvis võimalik maastiku omaaegne avatus, st kalmed rajati lageda ala keskele. Samas võis siin omal ajal olla mingisuguseid praeguseks kadunud looduslikke objekte. Hilisemale matmispaigale kohta valides on taas lähtutud teatud distantsi olemasolust vanemate kalmetega.

Kuigi ka Kuusalus on oletatud muinasaja lõpu kalmistu olemasolu ning Sõitmes kivikalmeid, jätan need kui ebakindlad käesolevast vaatlusest kõrvale. Kindel maa-alune, muinasaja lõppu (?) ja hilisemasse aega kuuluv kalmistu on aga teada Muuksist. Kahala järve kivistkalmete rohkusele olen otsinud põhjust järve ning sellelt ka ümbritsevatele aladele laienenud pühaduse mõistest.

Arvatavasti oli siin tegu sakraalse maastikuga, mis mõjutas laiema ala elanikkonda ning omas üldisemat tähtsust. Kuigi selline tähtsus võis laieneda kogu järve ümbrusele, oli see fookuseerunud ilmselt järve põhja- ning idapoolsetele kallastele (III). Muuksi küla olemasolu on arheoloogiliste leidude põhjal dateeritav alles keskaega, kuid ei saa lõplikult välistada võimalust, et see sai alguse juba muinasaja lõpul. Maa-alune kalmistu jääb linnamäe seljandikule, lähimast kalmerühmast Muuksi Kabelimäel mõnesaja meetri kaugusele, ligilähedaselt samasugustesse maastikulistesse tingimustesse. Erinevaks on siiski pinnas, mis Kabelimäel on õhukese mullaga, hilisema kalmistu kohal on aga tegu liivase alaga, kuhu oli võimalik teha maa-aluseid laibamatuseid.

Eelnevast ilmneb, et kuigi hilisemad kalmed võisid asuda kivikalmete suhtelises läheduses (vähikseim vahemaa on u 200 m), ei olnud need siin kunagi nende vahetus ümbruses. Seda isegi juhul, kui võtta arvesse ka teisi, ebakindlaid muinasaja lõpu kalmistuid siinses piirkonnas (Kuusalus, Sõitmes, Uuril). Osaliselt võis see tuleneda pinnase erinevusest, kuna õhukese mullakihi loopealsele võis küll ehitada kivikalme, kuid maa-alune matmisviis eeldas paksemat mullakihti. Enamikus vaadeldud kohtadest oleks seda siiski võinud leida ka kivikalmetele lähemalt. Arvatavasti oli teatud distantsi hoidmine hoopis inimeste teadlik valik. Ent kas üldse on põhjust oletada, et hilisema matmispaiga asukohavalikul oli mingisugust tähtsust varasematel kivikalmetel? Ühest küljest olid kivikalmed küll võrdlemisi tagasihoidlikud, kuid sellest hoolimata selgesti eristuvad moodustised, mistõttu pole võimalik, et inimesed, kes samades kohtades või nende läheduses hiljem elasid, ei olnud neist teadlikud või ei arvestanud nende olemasoluga. Kahtlemata nad tegid seda, nagu võib oletada ka varasema mõningase distantsihoidmise põhjal, mis lõppes alles viikingiajal. Muidugi saab eriaegsete kalmete suhtelist lähedust seletada asjaoluga, et kuna asustati samasid kohtasid, siis rajati loomulikult kusagile lähikonda ka kalmed ja kalmistud, seega jäid need niikuinii mingil moel varasemate kivikalmetega samasse piirkonda.

Teisest küljest võis aga varasemate matmispaikade olemasolu olla hoopis soodsaks teguriks hilisema kalme rajamiseks kusagile lähikonda. Samas võidi mõnel puhul rõhutada erinevust nende paiknemisega (nt kõrgel vs madalal Kaberlas), või matmispaiga asukoha vastandlikkusega (nt sarnastes tingimustes, kuid elupaigast diametraalselt teises suunas Kodasool ja Rummul). Seegi erinevuste väljatoomine näitab, et inimesed on alati olnud teadlikud varem samasid kohtasid asustanud elanike jäetud jälgedest. Iseküsimuseks jääb muidugi see, *kuidas* seda tehti ning mismoodi neid tõlgendati.

Nagu eespool juba mainitud, muutus suhtumine maastikku pika aja jooksul, protsess iseenesest ei ole loomulikult detailides jälgitav, kuid see avaldub siiski mitmesugustes seikades. Mõningad kohad säilitasid ka hiljem teatud pühaduse astme (nt hiiekohad), ent maastik kui suurem sakraalne tervik kaotas oma laiema religioosse tähenduse. See ilmalikuks muutumine hõlmas arvatavasti aastatuhandeid. Heaks näiteks selle kohta võib pidada Kaberlat, kus kivikalme oli kohaliku maastiku silmapaistvaimas kohas kõrgel klindiserval, samas kui muinasaja lõpu – keskaja maa-alune kalmistu rajati üsnagi ilmetusse kohta.

Kuigi viimase juures oli matmiseks hea moreenipinnas, oleks piirkonnast siiski võinud leida ka paremaid, st silmapaistvamaid kohti (VI). Niisiis ei tulenenud sakraalsus enam kohast maastikul, mis arvatavasti oli iseloomulik varasemale, kivikalmete perioodile, vaid hoopis objekt, st kalme pühitses oma asukoha. Juhul, kui muinasaja lõpu kalme tehti varasemate kivikalmete lähedale, võis see tähendada vana traditsiooni austamist aga samuti ka paiga uuesti sakraliseerimist uue kalme läbi.

Samas võib teise võimalusena oletada, et ilmselt seoses muutustega usundis muutus varasemate kalmete ümbrus profaanseks. Nendesamade uute usundiliste kujutelmade põhjal võisid muutuda sakraalseks teised kohad, kuhu siis rajati uued kalmed. Paljud hilisemad kalmed on maastikul aga vähemalt näiliselt niivõrd harilikes kohtades, et tagantjärele nende pühadust hinnata on raske. Eriti just maa-aluste laibakalmistute kasutamine oli toonud kaasa ka muutused hauakoha ettevalmistamises ning sellega seotud rituaalides ja praktilistes toimingutes, et ilmselt on põhjust oletada kompleksseid muutusi, kus üks nihe tõi kaasa ka teise. Kivikalme ehitamine on ettevõtmine, mis seob sellega tegelejad tihedalt mitmete kohtadega maastikul, maahaua kaevamine on sellega võrreldes lühiajaline protsess. Siingi kajastub ilmselt erinev maastikutunnetus ning seega näib mulle eeltoodud võimalustest tõenäolisem just esimene, st maastiku laiem sakraalsuse kadumine.

Kuivõrd seda kõike võib üldistada laiematele aladele, jääb lahtiseks, kuid piiratud alal Jägala ja Valgejõe vahel näib see siiski mingisugust tähtsust omavat. Siinkohal tasub vaadelda samaotstarbelist maastikukasutust laiemalt, kuigi neid kohti, kus eriaegseid kalmeid teada on, ei ole kuigi palju. Põhjuseks on ilmselt see, et märksa keerulisem on leida jälgi maa-alusest kalmest kui looduses hästi esile tulevat kivikalmet.

Ilmselt muinasaja lõpul sai alguse maa-alune kalmistu Saha Kabelimäel, kuhu olemasolevate andmete kohaselt hakati matma 12. sajandi teisel poolel (Lang 1996a, 324). Ilmselt juba mõnevõrra varem oli Kabelimäele maetud ka põletatud surnuid, kelle kremeeritud luud olid koos panustega asetatud maa-alusest kalmistust ida poole jäävale alale (Vedru *et al* 2009). Kalmistud rajati piirkonna kõige kõrgemale künkale, kus selle lähedusse jäävad seitse lohukivi – tegu on nende suurima kontsentratsiooniga Sahal. Lähim kivikirstkalme asub Kabelimäest u 350 m kaugusel ning on sellelt nähtav. Ka Saha kivikalmed on maastikul kõrgemates kohtades ning kasutavad ära pinnareljeefi väiksemaid tõuse ja langusi, need kalmed aga paiknevad enamikus põhjakaarte suunas oleva järsu astangu lähistel, mitte aga neist mõnevõrra kaugemale jääva künka juures. Kabelimäest mõnikümmend meetrit ida pool on veel üks kungas, millel olevat olnud suur kivikalme. Selle lõhkumisel saadud ketaspeaga ehtenõel võimaldab kalme dateerida 5. sajandi lõppu või 6. sajandisse, samast on aga mullatöödel leitud luid ning esemeid, mis maetud Saha kabeli juurde (Lang 1996a, 247–249). Saha Kabelimägi on kohalikus maastikus suhteliselt silmapaistev, ning seda rõhutab ka hilisem kabel, mis püüab juba eemalt tähelepanu. Mingil põhjusel ei kasutatud aga seda kohta varasematel aegadel kivikalme ehitamiseks, ilmselt omas maastikus põhja poole jääv astang suuremat tähtsust tolleaegsetele

inimestele. Kui eelmainitud lõhutud kalmed tõepoolest eksisteerisid, siis on siingi tegu varasema kivikalme ning hilisema kasutusajaga maa-aluse kalmistu kõrvutipaiknemisega. Võib oletada, et varasemad kivikalmed nii Sahal kui ka mujal olid ehitatud mingile kohale tähelepanu pööramiseks, need kalmed olid küll väiksemad ja maastikul vähem silmapaistvad kui hilisem kabel, kuid kandsid siiski eneses inimeste jaoks olulist sõnumit.

Ka Jõelähtmest on andmeid muinasaja lõpul alguse saanud maa-alusest laibakalmistust (Selirand 1974, 65 ja seal viidatud kirjandus), oletamisi võiks sellegi maastikul paigutada hilisema Jõelähtme kiriku lähistele. Sellisel juhul oleks siingi tegu sarnase olukorraga nagu Kaberlas, kus kivikalmed paiknevad maastikul kõrgemal ning need on seostatavad silmapaistvate maastikuelementidega – rändrahnudega, jõeoruga, klindiservaga. Hilisem maa-alune kalmistu jäi neist eemale, madalamale maale, kus seda pole (enam?) võimalik seostada mingite silmapaistvate objektidega. Vastupidi, tegu on üsnagi tasase maapinnaga jõest eemal rahuliku üldmuljega maastikus, kus võib täheldada üksnes aeglasemaid maapinna tõuse-langusi. Tõsi küll, need Jõelähtme arvukatest kivikalmetest, mis asuvad kohas, kus maa-alune jõgi maapeale voolab ning needki, mis paiknevad praeguse Vana-Narva maantee ääres, jäävad maa-alusest kalmistust madalamale. Nii võib Jõelähtme laibakalmistu tõenäolist asukohta käsitleda vahepealsena, kus ühed varasemad kivikalmed jäid sellest kõrgemale ning teised madalamale. Selline maastikukasutus on jällegi mõnevõrra erinev Sahast, kus maa-alune kalmistu, paiknedes kivikalmetest küll samuti eemal (?), oli rajatud kõrgemale kohale.

Siiski on kohti, kus hilisem kalme jääb varasemate kivikalmete lähedusse. Üheks selliseks paigaks on Võhma küla Virumaal, kus kivikalmete kompleks paikneb Tandemäe nimelisel seljandikul. Sama seljandiku lõunajalamil on leitud jälgi külakalmistust (Lang 2000a, 125, 265). Kuna muistist ei ole kaevatud, pole võimalik määrata selle täpset vanust ning võib vaid oletada, et see võis alguse saada juba muinasaja lõpul. Viimase kaudseks kinnituseks võib pidada Võhma küla olemasolu sel perioodil (Lang 2000a, 266). Teisteks sellisteks on veel näiteks Lahepere (Selirand 1974, 65–66; Jaanits *et al.* 1982, 347) ja Kobratu kalme Tartumaal (Selirand 1974, 65), kuid ka Raasiku lähedane Mallavere Harjumaal (Selirand 1974, 67) ning Mõigu Peetri Ülemiste järve ääres (Tamla 1977, 60). Sarnaseid kooslusi esineb veel mitmel pool mujalgi (nt Mägi 2002a, 63). Lisaks on Eesti lõnaosast teada üsna mitmeid selliseid kohti, kus keskaegne kalmistu on rajatud rooma rauaaegsete tarandkalmete lähedale ning kus just varasema kalme olemasolu on olnud matmispaiga rajamisel määravaks (Valk 2001, 88–89). Kui Saaremaa ja Lõuna-Eesti on teistsuguste maastikuliste tingimustega ning erinevas kultuuriruumis, siis Harjumaal kalmed kuuluvad kokku käesolevas töös vaadeldavate aladega. Seega võisid muinasaja lõpu ja ka hilisemad maa-alused kalmed paikneda nii varasemate kivikalmete läheduses kui ka neist kaugemal, mõlemal juhul oli aga nende olemasoluga arvestatud ning sellest teadmisest ning suhtumisest nendesse ka lähtutud.

Üheks huvitavaks nähtuseks maastikul on lohukivid. Neid on arheoloogide poolt interpreteeritud mitmel moel: neis on muuhulgas nähtud surnutekultuse ja

viljakusmaagiaga seotud objekte (Jaanits *et al.* 1982, 185), on osutatud nende sagedasele paiknemisele kivikalmetega markeeritud asustusüksusi lahutavates piirivööndites (Lang 1996a, 441) või hoopis seostatud neid omaaegsete lähedalasuvate alepõldudega (Tvauri 1997, 37). Olen juba varem juhtinud tähelepanu seigale, et enamik neist oletustest tuleneb tänapäeva loogikast ning lohukivide levikukaardi põhjal otsuste tegemisest, mitte aga kivide analüüsist nende maastikulises keskkonnas (III, 105). Muistne inimene aga oli ise maastikul ning seetõttu puudus tal arusaam, kuidas kõik see võis kõrgemalt välja näha. See ei välista loomulikult ümbritseva head tundmist ning vajaduse korral orienteerumist näiteks kohalike (loodus)objektide järgi, kuid kahtlemata erines see oskus oluliselt infost, mida võib saada praegu kasutatavatelt (leviku)kaartidelt.

Kivisse või kaljusse uuristatud lohuke on vana motiiv, selliseid on tehtud läbi aegade maailma erinevates paikades (nt Taçon 2000, 46 ja seal viidatud kirjandus).

Lohukivid võivad paikneda nii üksikult kui ka rühmiti, mõnikord jäävad nad kivikalmete lähedusse, kuid harilikult siiski neist mõningase vahemaa kaugusele. Erandina on uurimispiirkonna ulatuses vaid üksikud lohukivid kalmete vahetus läheduses. Nii on näiteks üks Hirvli lohukividest vaid umbes 10 m kaugusel oletatavast kalmest. Mõnedes teistes paikades on lohukivid kivikalmetelt küll näha, kuid nendevaheline vahemaa on siiski suurem. Samas jäävad näiteks Kahala järve ääres lohukivid kalmete lähedusse, kuid asuvad neist erinevates looduslikes tingimustes. Kaks siinset kivi paiknevad järve suunas madalduval kallakul, jäädes ligilähedaselt järve ning kalmete vahele. Neist Uuri kivi on üsna madalal maal ning võib oletada, et kalmete ehitamise ajal jäi see üsnagi veepiirile. Ka Soorinna lohukivi jääb ilmselt omaaegsele järverannale, või selle vahetusse lähedusse, kohta, kus kiviajal oli elatud. Vähemalt kaks Rebala küla maadel asuvat lohukivi paiknevad niisketes kohtades, millele ligipääs on praegugi suhteliselt keeruline (V, 51). Samuti on andmeid ühest Raplamaa lohukivist, mis asetseb niiskes lohus; Jõelähtme Ellandvahel jääb üks lohukivi klindiserva alla. Lohukive on ka mujal Harjumaal paiknenud niisketel aladel. Näiteks Rae raba ümbruses võib neid leida glei- ja madalsoo muldadel. Sellist esinemist analüüsinud Tanel Moora on arvanud, et lohukesed tehti neisse kividesse sel ajal, mil need kohad olid alles palju kuivemad. See võis toimuda subboreaalse kliimaperioodi lõpul ehk pronksiajal (Moora 1974, 137; Tvauri 1997, 40–41). Siinkohal oletan, et just niiskes kohas olevad kivid võidi sihilikult valida välja lohkude tegemiseks. Selles võis osutada oluliseks nende eriline liminaalne asukoht maastikul ning see võiks esindada sama traditsiooni, mis samalaadsetest oludest leitud kivikirvedki.

Eespool oli juba juttu sellest, kuidas nii kivikalmete kui ka lohukivide lähedusest on leitud jälgi kiviaegsest asustusest. Kuid erinevalt kivikirstkalmetest jäid lohukivid nii mõnelgi korral pronksi- ja eelrooma rauaaegsete asulate juurde. Sellisteks on näiteks Kalamäe, Muuksi ning Joa. Mujalt Eestist on selliseid kooslusi teada veel mitmeid näiteks Raelt, Mõigult, Pirita jõe ning Maardu järve äärest ning teistestki kohtadest (vt Lang 1996a, joon 102, 108, 113). Seega puudus ilmselt vajadus elukoha ning lohukivi vahelise suurema distantssi järele.

Samuti on lohukivid ning kivikalmed sageli koondunud samade maastikuliselt silmapaistvate objektide – jõed, klindiserv, moreenikünkad ja -seljandikud – lähistele. Mis puutub kivikalmete ning lohukivide arvulistesse suhetesse, siis näib, et kohtades, kus on palju kalmeid, oli vähem lohukive ning vastupidi. Nii on Kahala ääres arvukalt kalmeid ning vaid üksikud lohukivid, Kuusalus aga on olukord vastupidine. Sama tendentsi võib täheldada ka mujal. Näiteks on ida poole jäävas Vihasoo–Palmse piirkonnas arvukalt kalmeid ning vaid paar lohukivi (Lang 2000a, joon 25, 70), sellest veelgi ida poole jäävas Sagadi–Haljala ümbruses aga vähe kalmeid ning rohkesti lohukive. Viimastest valdav enamik paikneb omaette, kalmetest eemal (Lang 2000a, joon 93).

Kindlasti ei valitud lohkude tegemiseks juhuslikku kivi, vaid igal üksikul juhul oli olemas konkreetne põhjus, miks just seda muudeti inimeste käe läbi. Samuti olid kindlad põhjused, miks mõnda kivisse tehti vaid üks lohk, teise aga mitukümmend või mitusada.

Paljud traditsionaalsed ühiskonnad on kohelnud kive kui üleloomulikke jõude sisaldavaid objekte ning selliselt on neis nähtud instrumentaalseid sümboleid. Seega võisid inimesed suhtuda kividesse kui aktiivsetesse rituaalides osalejatesse (McMann 1994, 538–539). Rituaalid omavad suurt tähtsust kultuurilise traditsiooni hoidjatena, nad peegeldavad inimeste teadlikkust ning sotsiaalset olemist. Nende loomine ja täitmine peab end vastavuses olevaks mingile kohale, sündmusele, jõule või traditsioonile ning näib olevat loomulik asi teatud tingimustes. Millegi ritualiseerimine loob privilegeeritud kontrasti, eristades seda kui tähtsat või võimsamat (Bell 1992, 54, 77, 90). Seega on mõningate kivide eristamisega loodud neid ümbritsev rituaalne ruum, mis sarnaneb mõnes mõttes kalmete omaga, kuid samas erineb sellest.

Lohukivid (nagu ka kivikalmed) võisid toimida ka mälu säilitajatena ning võimusuhte loojatena ning alalhoidjatena. Üldiselt arvatakse, et kuna põlluharimine eeldab suhteliselt pikaajalist seotust mingi kindla piirkonnaga ning selle edukus sõltub minevikus tehtud otsuste tulemustest, on maaviljelejatel tugev genealoogiline tunnetus (Bradley 1998 ja seal viidatu). Kuna lohke tehti kividesse tõenäoliselt just viljeleva majanduse ajal (vt nt Lang 2007, 245), siis näib seegi kinnitavat lohukivide ning kivikalmete seostamist maastikul varasemate asulakohtadega, st paikadega, mis näiteks pärimuse kaudu võisid olla seotud esivanematega.

Lisaks sellele, et mingid kohad looduses olid erilised, olgu selleks siis vee- kogud, klindijärsak või koht, kus jõgi maa-alt välja voolab, rõhutati nende tähtsust lähedusse monumente rajades, samuti võidi neid seostada (müütiliste) esivanematega. Sedasi oleksid lohukivid ning kivikalmed ühendanud inimesi ja nende otseseid esivanemaid müütiliste esivanematega, keda konkreetsetl enam ei mäletatud, kuid kelle vaimset kohalolu ning ehk ka rituaalides osalemist kehastas lohukivi ja/või silmapiiril olev loodusobjekt. Samuti võidi asulakohtade läheduses olevaid lohukive ühendada kaugemate, varem samades kohtades elanud esivanematega, kelle varasem (ja kivi kujul ehk ka hilisem) kohalviibimine andis nende järglastele konkreetse kohaga seotuse tunde ning õiguse seal viibida. Nii kalmed kui ka lohukivid võisid ühendada minevikku

olevikuga ja tulevikuga. Olles ise küll materiaalsed, oli nende kaudu võimalik luua vaimseid seoseid maastiku ning seal viibinud varasemate sugupõlvade vahel.

Ilmselt kadus ka lohukivide tähendus inimeste jaoks enam-vähem samal ajal kui monumentaalsete kivistumete ja/või nende ümbruskonna omagi, st viikingiajaks või selle jooksul. Seda tõendab nii Kuusalu külas ahju müüritud lohukidega kivitükk kui ka Aindu asulakohast Viljandimaal leitud, samuti ahju ehitamisel kasutatud lohukivi. Viimane, 19. sajandini kivi oli tugevasti põlenud pealispinnaga. Kogutud sõepruvidega tehti kindlaks, et Aindu asulas elati (7.) 8. või 9. sajandist kuni 16.–17. sajandini (Valk 1994a, 386, 388; 1994b, 40). Arvestades ahju juurest saadud käsitsikeraamikat, on tegu asulakoha algaegadest pärit ahjupõhjaga. Ka hilisemas rahvatraditsioonis ei kajastu kividele tehtud lohukide tähendus kuigi autentselt, mistõttu seda analüüsinud Andres Tvauri nendib, et lohukivide traditsioon oli vana ja rahva mälust juba ammu kadunud (Tvauri 1997, 36).

Seetõttu võibki arvata, et lohukide tähendus oli lõplikult kadunud viikingiajaks. Kui Skandinaaviamaades ja mujal Euroopas on vanimad tehislohud dateeritud neoliitikumi (Harding 2004, 342 ja seal viidatu), siis meil arvatakse need kuuluvat pronksiaega, põhjusena tuuakse asjaolu, et neid esineb kõige sagedamini koos kivistumetega. Samuti paiknevad mõningad neist alles suhteliselt hilja – pronksiajal või rauaaja algul – maismaastunud aladel (Tvauri 1997, 38–39). Samas ei olnud lohukivide võrgustiku väljakujunemine selliseks, nagu seda praegu teame, ilmselt lühiajaline protsess, vaid see arenes järk-järgult pika aja jooksul, sarnaselt kivistumete rühmade tekkimise ja täienemisega.

Samas võib oletada, et ka Eesti alal vanimad kividel olevad tehislohukesed pärinevad kas hilisneoliitikumist või vanemast pronksiajast. Vaadeldes lohukivide levikut hilisneoliitilises kontekstis, siis milline seos oleks neil näiteks hiliste kivistumete levikuga?⁷ Nagu eelnevast selgus, on just hiliseid kivistumete leitud kõige laiemalt alalt, mis hõlmas nii rannikumadalikku, klindipealset võõndit kui ka sisemaa ala, kõigist neist piirkondadest on aga teada ka lohukive, kusjuures nende esinemissageduse vahetõrge sarnaneb kivistumete omaga. Viimane tähendab seda, et kõige suurem hulk neist paikneb lavamaal klindilähedases võõndis. Selleski piirkonnas võib neid leida erinevatest looduslikest tingimustest, näiteks vahetult järvede äärest (Rummu, Kahala), samas esineb neid maastikul nii kõrgematel kohtadel kui ka tasasel ja/või kallakjal maapinnal. Paljud neist paiknevad rühmades suhteliselt lähedastesse, nende omavaheline kaugus võib olla vaid mõni meeter, samuti võib nende juurest avaneda vaade kaugemal asuva(te)le lohukivi(de)le. Samas võib selline kivistumete ja lohukivide sarnane levik olla vaid juhuslik – on ju sisemaal ja Lõuna-Eestis leitud küll arvukalt kivistumete kuid vaid vähe lohukive, ent seda võib vähemalt osaliselt põhjendada erinevustega eri piirkondade kultuuris.

Niisiis, mitmete Põhja-Eesti lohukivide lähedalt on teada lisaks kivistumetele ka kiviaegseid asulakohti ja muid juhuslikke, kuid nende ja kivide seosta-

⁷ Lohukide võimaliku neoliitilise dateeringu kohta vt Lang 1997a, 163.

mine üksnes asukohtade põhjal on samavõrd kaudne kui lohukivide ja kivikirstkalmete ühesuguse vanuse määramine üksnes leiukohti arvestades. Seega võib lohukivide suurema vanuse kohta vaid tõdeda, et lohkude tegemise komme ning uskumused selle taga võisid Eestisse jõuda varem kui alles pronksiajal. Siis lohkude tegemist kahtlemata jätkati, ning aja jooksul võis see omandada teistsuguse või mitmekihilisema tähenduse.

Nagu juba mainitud, jäävad mitmed lohukivid, erinevalt kivikirstkalmetest, pronksi- ja eelrooma rauaaegsete asulakohtade lähedusse, mõnikord on vahe- maa vaid mõnikümmend meetrit. Seega võib arvata, et kalmed ja lohukivid on eneses kandnud mõnevõrra erinevat sõnumit, või kui see ka oli sama, siis erinesid selle väljendusviis ning tingimused, kuidas seda edasi anti või vahendati. Kui nüüd aga analüüsida lohukive hilisneoliitilises või varase pronksiaja kontekstis, siis võiksid need vähemalt mõnedes kohtades osutada seoseks varasema ja hilisema asustuse vahel. On ju kivikirstkalmeid enam-vähem samadel aladel, kus lohukivegi, kuid harilikult mitte kalmetega koos, vaid neist eraldi. Seega võib oletada, et nende olemasolu maastikul respektseeriti, ning tõenäoliselt jätkati ka lohkude tegemist kividele. Ka Valter Lang on viidanud sarnasusele lohukivide ja hiliste kivikirveste levikumustris ja oletab, et mõlemad esindavad viljakuskultust (Lang 2007, 30).

Millega siis lohukive seostada? Arvan, et ennekõike kohtade tähtsustamisega ja/või nende erilise rõhutamisega. Aga ka esivanemate ja/või kangelastega ning nende kaudu ka enese seostamisega mingi kohaga, genealoogiatega, mäletamisega, st koha kaudu meeles pidamisega.

KOKKUVÕTE

Maastik on tervik, mille uurimiseks on mitmeid võimalusi. Käesolevas töös on selleks maastikuarheoloogiline suund, mis väärtustab nii loodust kui ka inimekkelist ning seda ajaliselt pikas perspektiivis. Maastikku uurides võib otsida vastuseid mitmetele inimasustusega seotud küsimustele.

Eesmärgiks oli teha seda maastikust lähtuvalt, st uurida, millised inimestega seotud protsessid maastiku eri kohtades aset leidsid, millal ning miks need just vastavates paikades toimusid. Tagasivaatavalt võib öelda, et maastikutüüpidesse on need võimalikud arengud juba looduse poolt sisse kirjutatud ning ka vaatlusalusel alal olid need suhteliselt ootuspärased. Nii võib leida mesoliitilisi asulakohti veekogude äärest, (hilis)neoliitilisi aga neist kaugemal. Pronksi- ja eelrooma rauaaegseid ning ka hilisemaid asustusjälgi esineb aga nii veekogudest kaugemal, kui ka nende lähistel. Seda viimast neil juhtudel, kui nende lähedusse jäid ka sobilikud põllumaad. Nii juhtuski mitmel pool, et koht, mida mesoliitikumis olid asustanud kütid-kalastajad-korilased, taasasustati sajandeid hiljem maaviljelusliku kogukonna poolt.

Põhja-Eesti rannikumadaliku püasustuse probleemi analüüsi põhjalikult viimastel aastatel läbi viidud arheoloogiliste uuringute valgusel. Selgus, et Põhja-Eesti rannikumadalikul olid küll mõned paigad, mida asustati/kasutati, kuid selliseid kohti oli siiski vaid üksikuid. Ala laiemalt oli ilmselt siiski asustamata.

Kuid maastikukasutusel võisid tähtsad olla ka mittemajanduslikud põhjused. Nii näiteks võis Jägala juga olla määrav sealse inimasustuse kujunemisel. Seda kohta võidi aga näiteks pronksi- ja eelrooma rauaajal kasutada hoopis rituaalide läbiviimiseks ning mitte elamiseks, kuid nii ühel kui teisel juhul on juga olnud inimeste jaoks ilmselt vägagi atraktiivseks looduselemendiks. Erilised kohad (nt joad, klindiserv jne) võisid anda läheduses elavatele inimestele lisaks nende kasutada olevatele soodsaatele põllumaadele ka teatud vaimse seotuse kohaga. On ju arvatud, et üleminekud maastikul on eri aegadel ja kohtades olnud vastavate piirkondade elanikele tähtsad. Nendega seostatakse oma esivanemad, põlvnemised, kohatunne. Sellist kuuluvust mingi koha juurde võis veelgi rõhutada kivikalmete ehitamine nendesse paikadesse. Kivikalmed kui kestma loodud objektid muutsid maastikku oluliselt, lisades nii müütilistele esivanematele ka reaalsed, sinna maetud eelkäijad. Seega, tänapäeva seisukohalt analüüsides, oli sel moel esmakordselt tegu maastiku teadliku muutmisega. Ka kividesse lohku tegemine muutis kivi jäädavalt ning lõi selle ümber teistsuguse tähendusliku ruumi, kuid see muutmine ei olnud nii radikaalne. Erinevalt kivikalmetest on lohukivide dateerimine ja nende tähenduse oletamine vägagi ebakindlad. Arvatavasti oli tegu pikaajalise kombega, mis võis alguse saada juba neoliitikumis või pronksiaja algul. Pole mingit põhjust oletada, et Skandinaavias neoliitikumis alguse saanud lohku tegemise komme jõudis Eestisse palju sajandeid hiljem.

Seega olid asustuse kujunemisel piirkonnas ja ka laiemalt võrdselt tähtsad nii majanduslikud kui mentaalsed põhjused. Samas võis terve hulk mentaalselt olulisi kohti jääda hoopis tähistamata. Sellised võisid olla näiteks järsu klindiserva

lähedased alad, mille juures ei elatud ning mille juurde ei ehitatud ka kivi-kalmeid.

Peaaegu kogu muinasaja jooksul ning tegelikult kuni tänaseni välja, on asustatud ühtesid ja samu kohti. Neid on ajuti maha jäetud ning siis taas kasutusele võetud. Algsed elukohad on asendunud matmispaikadega, ning hiljem on neid mõnes kohas uuesti hakatud kasutama igapäevases elus. Muutused kujutasid endast pikaajalisi protsesse ning maastikus on jälgitavad vaid nende tulemused, st näiteks muistsest elukohast jäänud leiud ja/või kultuurkiht või siis monumentaalne kivikalme. Protsess kui selline ei avanegi milleski muus, kui vaid selle lõpptulemuses ning sedagi vaid juhul, kui sellest on jäänud järele midagi füüsilist, midagi sellist, millest me võime teha kaudseidki järeldusi.

Nii või teisiti – kuigi muutuv, on maastik samas ka püsiv. See jääb alati kestma, kuigi erinevalt ning muutunult, kuid teatud mõttes ikka samasugusena ning arvatavasti võib paljudele muistse asustusega seotud küsimustele saada vastused just maastikku uurides

ARCHAEOLOGICAL LANDSCAPES OF NORTH-ESTONIA

INTRODUCTION

To understand a landscape truly it must be felt, but to convey some of this feeling to others it has to be talked about, recounted, or written and depicted (Tilley 1994, 31)

Selection of the research topic – landscapes and their study

All outdoor surroundings of humans can be interpreted as varieties of landscape – different types of natural as well as city landscapes. They all have several dimensions and aspects; thus, there are multiple ways to study them. It is possible to describe landscapes and their different aspects in ways that have very little in common with each other. Moreover, it is probably not always possible to grasp that their primary point of departure and the basic material were the same.

The present study is an archaeological study, but it proceeds from both the landscape and the archaeological sites at the same time because they are so closely intertwined. In fact, archaeological sites can be considered as parts of landscape, which justifies their treatment together. The study does not proceed from the premise that landscape constitutes a locational background for some archaeological site; rather, it is often the landscape that had caused such a human behaviour which resulted in an object that has remained in the landscape for centuries or millennia. Thus, instead of viewing an archaeological site as a more or less anonymous landscape, the author of this study often proceeded from the opposite – I have tried to analyse archaeological sites in their environmental context.

In the archaeological research of the landscape it is important what it looks like now and what it might have been in the past. Also, it is of importance from where and in what conditions we find archaeological sites and the reasons why these sites are located in the places where they are. The selections and decisions made by people both in the past and in the present have always played a role in it. Although landscape can archaeologically first of all be considered as an environment for living, it is not the only way. It means that landscape is not solely a physical environment for human activities, but several mental layers and meanings can be found in it. Distinguishing and studying these mental layers is difficult, and the results can be disputable. Nevertheless, this topic is worth studying.

The present study uses the term landscape archaeology and not settlement archaeology although both deal with ancient settlement (concerning the concept of settlement archaeology, the study object, and its application see e.g. Lang 1996a, 339–341; concerning landscape archaeology see Knapp & Ashmore

2000). The two concepts are in many ways similar but differ in their emphasis on the landscape. Landscape archaeology is characterized by making the landscape an active component of human behaviour, something that influenced people while making their choices with regard to using some place and probably even more. Thus, it is not merely an abstract term but a living environment where both physical and mental aspects had some impact on people. The analyses will take it into consideration.

Landscape can be studied in several ways, for example, from the perspective of geography, history, and archaeology. Landscape is never 'finished' or ultimate – something disappears, something comes into being, something remains. One can find a number of layers in it. Nor can its study be complete. Every new researcher brings something new – new thoughts and points of view, different ideas. Estonian archaeology usually focuses on settlement, and while analysing it, the natural environment is discussed either briefly or at some length. Landscape, on the other hand, is ignored because it has a different meaning. As noted, my point of departure in this study is the opposite, that is, the landscape serves as the starting point for studying human settlement. In that context one can observe the settlement of separate periods and its traces, for example, settlement sites, graves, fossil field remains, etc., left behind by the people. All of them have become part of the present landscapes, their existence has always been taken into consideration by people; they have been present both in the physical and mental landscapes of the settlers. To a certain degree a landscape is like a text (Children & Nash 1997, 1; Peil 2001); its primary thought is blurred up in the course of time, but it can still be read in multiple ways. It is probable that landscape together with its man-made components was interpreted in several modes already in prehistoric times – at the time when some object was created and established, and when landscape was altered through these acts.

Every physical human action carried out in the landscape leaves its traces. Some of them are more permanent, but others vanish quickly; the result of some activities is meant to last while at other times the aim is only a short duration. In that way humans change the landscape consciously, at least to some extent. They complement it from generation to generation, living in a landscape that keeps changing but at the same time also remains the same with regard to the main features. Landscape preserves traces of the work and activities of generations; these traces can be reconstructed to some extent, as if bringing back the past times. As another possibility, one can study the processes that shaped the landscape and this way to search answers to the questions why the landscape is as it is now. Although landscape can be studied in a theoretical level, it is also real and concrete – it can be described and measured, and there are certain rules that are valid about it.

At the same time, every reconstruction remains only an attempt, one possible interpretation. The aim of this work is to study traces of prehistoric human activities that are part of the landscape and interpret the settlement and the use of landscape on their basis and also to search the causes of developments that took place in some localities.

Research area

The majority of the areas discussed in the present work are located between the rivers Pirita and Valgejõgi in the county of Harjumaa. Although the research area is rather small even in the Estonian context, there is no reason to treat it as something separate and of minor importance. It is connected with the other parts of Estonia and together with them it is connected also with wider areas. Thus, Estonia is part of a wider whole, and although the landscapes may vary in different places, they still possess some features that are similar to wider areas. Similarly, the understanding of people with regard to some components of the landscape could have been alike, and in the same way the acting towards them. Different areas may reveal similarities but also emphasize differences in the use of landscape and the behaviour of people, as well as their attitudes towards it. Accordingly, the present study should not remain isolated and closed – a game of mind that concentrates only on a restricted area. It should fit into a larger picture, being at the same time both similar and different from it.

The present study shows the possibilities of a small-scale in-depth study for landscape archaeology. One of the main aims is to join the study areas and through them the whole Estonia into a wider circle of landscape-archaeological research. When applying the methods used in similar studies in other parts of the world, I try to gain an understanding which processes are valid also in Estonia and which are not. At the same time I do not want to remain only a replicator of the studies carried out elsewhere. Therefore, it is important to provide new insights into the study of landscape. When analysing the landscape, its use and conscious changes through the ages, my purpose is to stress the unique features that cannot be found elsewhere. I also present some standpoints considering the ancient use of landscape that might be valid for wider areas. However, the main objective of the present study is to find out how people lived and acted in the landscape in different time periods and why they did it in certain ways.

The present thesis is based on articles that discuss mainly the genesis and development of human settlement in the context of landscape in the eastern part of Harju county. Thus, it is a landscape-archaeological study with a focus on the landscape and human activities in different periods of prehistory. All traces left by prehistoric settlement were studied; they were analysed and interpreted, and I have tried to answer different questions about them. I have also emphasized the selection of place for establishing a settlement site or building a grave, and I have sought for the reasons why people made these choices. I try to give an overview why some places were preferred and how people might experience, perceive, and understand them. The study focuses on prehistoric agricultural settlement and its development, but earlier and briefly also the traces of later periods are considered as well as the connections between the settlement of different periods. When possible, an attempt is made to study the attitude of people towards those objects that had left behind in the landscape by previous

generations. Places with different natural conditions and their possible uses were studied in cases when only a small number of archaeological objects are known or when they are absent altogether. The latter can be explained by the hypothesis that although concrete archaeological objects are missing, such places could have been used for such activities that do not leave behind any permanent marks. At least on a local scale people were aware of such places, and they played a part in their understandings that considered their surroundings. At the same time one must take into consideration that there have always existed such places that were not used, and, for some reason, they might have been avoided. In the latter case these places were mentally acknowledged and important, but it is not possible to prove it anymore.

The area most thoroughly discussed is situated ca. 20–60 km to the east of Tallinn and embraces the eastern part of the historical parish of Jõelähtme and most of the parish of Kuusalu in Harju county. At the end of prehistoric times these lands belonged to the parish of *Repel* in the county of Rävala; according to the present administrative division, these areas are divided into Jõelähtme and Kuusalu rural communities. The study area is divided into two different natural parts: the North-Estonian Coastal Plain together with the small islands in the Gulf of Finland and the North-Estonian Limestone Plateau.

The study that was originally planned to discuss only the ancient settlement of the area between the rivers Jägala and Valgejõgi was extended beyond this area. First, it was caused by the difficulty of marking the exact borders in the landscape. Archaeological objects are interrelated with the surrounding nature and also with each other, and their separation into independent units is not always possible. While placing the imaginary eastern border on the river Valgejõgi was reasonably well-founded, then the river Jägala on the western border of the study area was not suitable for such determination. The archaeological sites suggested that the river Jägala was rather a vein around which settlement concentrated and/or where people operated. Also, my fieldwork of the previous years took place in the areas west of the river Jägala, and their absence from the present study would have been unjustified because they belong to the same system with the areas to the east.

Because the study area was too large and had too different natural conditions for discussing it as a single are, it was divided it into smaller sub-areas. They are places with higher concentrations of archaeological sites (Rebala–Jõelähtme, Kuusalu–Kahala) and/or where the use of landscape has been special (in addition to the aforementioned, also Kaberla). On a more general level considerably wider areas in Harju and Viru counties will be discussed. Such a division remains always somewhat arbitrary, but at the same time it enables the researcher to provide a better overview. On the other hand, such division into smaller areas is not totally artificial – archaeological sites are often concentrated in rather restricted areas that are separated from their neighbouring areas by some natural intermediate zone. These intermediate or separating zones include, for example, river valleys, wetlands, forests, sandy areas, etc. Although they

were often unsuitable for human activities because of their natural conditions, they were sometimes used by people.

The topic of landscape is a common thread running within this study; it also serves as a starting point, which is discussed in some ways in all the articles. Landscape is considered as a whole composed by nature, traces of human activities, and time. The latter is represented as an axis around which especially the different layers of the cultural landscape are concentrated. Cultural landscape itself is nothing separate but part of a wider landscape; a distinction is first of all needed to accentuate the natural environment that people have (permanently) altered. In some sense all the landscapes discussed in this work can be considered as cultural landscapes because primary intact natural landscapes are almost absent. The latter statement can be applied to most of North Estonia and probably to the larger part of Western Europe.

The previous statements served as general starting points for the better understanding of the following text, but one must keep in mind that a landscape is turned into a landscape by the person viewing and experiencing it. Therefore, also people can be considered as part of the landscape, at least indirectly and/or theoretically – not only the people who lived in the prehistoric times but also the archaeologist studying it. Archaeological objects are traces of conscious operations of those people. Operations of people who knew well their physical surroundings and cognized it also on a mental level.

Timelines and previous research

The present study discusses human settlement from a long time perspective starting with the Stone Age when the first settlement sites were established and ending with the mediaeval period when local villages were first mentioned in written sources. Nevertheless, the focus is on the time when people for the first time consciously and permanently started to alter their surroundings – by building stone graves that were meant to last – the Bronze and the Pre-Roman Iron Ages.

The articles by the author of this study are characterized by two-step analyses – the presentation of the landscapes and their archaeological objects is followed by the discussion about the prehistoric human settlement of the given area.

The ancient human settlement of the areas of North Estonia that are discussed in this work caught the attention of archaeologists as early as at the beginning of the 20th century. Although the number of excavated sites is rather high, unfortunately, they still provide one-sided information about prehistoric settlement, mainly because in earlier times researchers were mostly interested in a single type of archaeological sites – stone graves. Most of them were studied in the vicinity of Lake Kahala, but many were excavated also in Jõelähtme and Rebala. In other localities the number of excavated stone graves is smaller. Pre-

viously, the investigation of other archaeological sites was modest. Also, on a more general level a detailed settlement study had been carried out only about the surroundings of Lake Kahala (Vedru 1998); there are no comprehensive studies about the other settlement centres although there are numerous separate studies of the archaeological sites (e.g. Kraut 1980; 1981; Selirand 1962). A monograph by Valter Lang provides an overview of the archaeological objects of all these areas; it discusses the prehistoric settlement of the ancient Rävala county (Lang 1996a). The study in question focuses on the archaeological sites of the lower reaches of the river Pirita; other areas provided a wider background and were used for drawing parallels and making comparisons.

In addition to archaeological research, a natural-science study “Environmental history of the Baltic Region” was carried out in the vicinity of Lake Kahala in the framework of the international programme PACT. In the course of the sub-project “The first land use and agricultural development in *alvar* areas from the Neolithic–Iron Age”, new pollen diagrams were compiled from Lake Kahala and the surrounding bog. The aim of that study was to gain new information about nature in the vicinity of Lake Kahala and about land use in different periods. During these studies diatoms, pollen, and macrofossil plant remains were analysed. The samples were dated by ^{210}Pb and ^{14}C methods (Saarse et al. 1999).

The grant project “Prehistoric human settlement in the surroundings of Lake Kahala” (grant No. 2260), financed by the Estonian Science Foundation in 1995–1998, was the real introduction to the present study. Within three years six archaeological objects were excavated, and archaeological landscape inventories covering the whole area were carried out. In the course of these inventories 17 new archaeological sites were discovered. These studies were summarized in my master’s thesis (Vedru 1998). Also, one of the articles presented in this work is based on the latter work (I). In 1999 I started fieldwork in a wider district that reached from the river Jägala to the river Valgejõgi. In the same year seven new prehistoric and/or medieval settlement sites and fossil field remains were discovered during the archaeological landscape inventory in the western part of the area. That inventory became the point of departure for the grant project “The use of the coastal area by the agricultural settlement of the North Estonia” (grant No. 4202) of the Estonian Science Foundation, launched in 2000. During the four following years archaeological landscape inventories were carried out in the course of which 29 new archaeological sites were discovered. Also, small-scale excavations were conducted on 13 sites in different parts of the study area. In addition to the grants, the studies were supported by the target-financed research theme “Centre and Periphery: town (hill fort), land and power in Estonia from prehistory to the medieval period” (SF 0040008s98). In 2004 and 2005 archaeological studies were continued in the same area; at that time they were financed by the target-financed research project “Land, Sea and People: Estonia in its way from the Iron Age to the Medieval Period. North Estonia, West Estonia, and the Estonian islands 600–1600 AD” (SF0042477s03). In the course of fieldwork two objects were excavated, and 10

new archaeological sites were discovered. The results of the fieldwork together with the results of previous archaeological studies served as a basis of the present study. The second main foundation is recurrent *walking* in the landscape, carried out in the course of the above-mentioned fieldwork and also separately from it (if such a division is possible and reasonable at all). I consider recurrent physical presence very important for understanding some place, its essence, uniqueness, and character. Without these walks this study would probably not have been possible.

Research problems

Landscape has been a topic of many (settlement) archaeological discussions, and such an approach has frequently arisen from solving problems related to the development of settlement and/or society. Beyond doubt, this approach may be rather successful and well founded, but one might start to wonder what the study results would be if starting from the opposite position – the landscape. Will the results be different if one analyses traces of human activities through the landscape, not the other way round? Which processes come forth; is the picture (re)constructed the same while using the opposite approach; and if it is different, then what might cause it?

Subsequently, the author tried to analyse the natural environment of the study areas as a whole, which nevertheless consists of different smaller areas and includes archaeological sites of different character and age. The author proceeded from the supposition that also those places that lack archaeological objects could have had some importance in people's thoughts, and these places might have played an important part in their mental maps. Each stay and/or use of the landscape does not leave traces that can be detected by using archaeological research methods; and that was probably not the aim of ancient people. Marking the landscape by establishing some object (e.g. building a stone grave) and/or some other visible alteration (e.g. establishing a field system) was most likely not an incidental act but purposeful, the aim of which might have been among other things expression of relationships in a society. Creation of such permanent human-made objects was aimed at contemporary people and the future. The lack of such objects does not necessarily mean that these places were not used or perceived. Verification of those associations and meanings remains, of course, problematic, but it will nevertheless be discussed on the theoretical level in the following text.

Several questions and problems, originating from the aforementioned emphasis on the landscape, motivated the author to write the articles included in the present work. Which places were inhabited and used and why? That question is probably central both in settlement and landscape archaeology, and most studies have made attempts to answer this question. Usually the answer has been found in the natural conditions of some place. For example, repeated references have

been made to the requirements for the natural environment in connection with the different phases of Stone Age settlement (e.g. Jaanits 1959; Kriiska 2003), Bronze Age tillage (nt Lõugas 1970, 28, 29, 44; Jaanits et al. 1982, 134–135); and while analysing the settlement picture of more periods (e.g. II; Lang 1996a; Mägi 2002b). The question that has remained unanswered and often even unasked is the selection of some concrete place and its preference over other locations in the neighbourhood with similar natural conditions. The latter question can be asked only while analysing some area in detail, but possible answers remain still open and depend on the interpreter. Nevertheless, the author has tried to search answers to that question.

A separate set of problems is connected with the attitude of people towards the surrounding landscape and with the study of that attitude. Such a study is indeed complicated, but it could be based on the existing archaeological sites when analysed from the aspect of landscape. Here the author returns to the problem of creation of permanent objects, which was briefly and indirectly discussed above. In some cases ancient people probably went further than intentional alteration of the landscape, which can retrospectively be understood as creation of a (future archaeological) site. Such an action could be explained, for example, by social or sometimes also by political considerations. The outcome was then decisive – establishment of a lasting object in the form of a monument. In addition to the resulting monument, the process of alteration was probably important in itself. Independently from the concrete result, the landscape was altered both for the present and future generations. The alteration might have been at the same time both the aim and also the instrument for achieving some goal. The places that were changed were evidently chosen very carefully and thoughtfully, not by chance. Various distances, views, natural objects, and relations between other places and settlement sites played their part in making that choice. Also, the attitude towards them, which was reflected in oral history and narratives, had some importance.

People have different attitudes towards different features of the landscape, and accordingly they have been marked or left unmarked. Therefore, one should take into account that although building a stone grave in some place may mean or accentuate its singularity, then leaving a place without such a permanent marking does not mean that places lacking such a marking might have been unimportant.

On the contrary, data from several parts of the world show how important places have remained unaltered by people (e.g. Bradley 2002) while archaeological objects that were meant to last were established in places that undoubtedly possessed some importance by themselves. The surroundings of Lake Kahala, discussed also in the present work, can be considered as a good example. In the beginning it was probably the lake that had some importance, most likely with some of its surroundings (III).

How could the places that lack archaeological sites have been used? This set of problems is closely related to the previous one. No doubt the majority of such places were used, but their use did not leave behind any permanent marks, and it

was not the purpose. Some of these uses can be detected by using different research methods; the others remain hypothetical. Diagrams compiled on the basis of pollen analyses can be regarded as an example of such methods. These diagrams may provide evidence about human activities in periods and places without any archaeologically detectable traces. One of them is the vicinity of Lake Kahala, where the traces detected by analysing samples from the mire suggested that human activities continued there also during the centuries without any finds (I). The same is valid probably for several other places and periods without archaeological finds. Also, the question of considering the use of places with different natural conditions is related to the same set of problems. Usually, the natural environment has served as a point of departure, and it creates a good basis for answers, but other approaches can also be used.

Among more specific topics the present study raises the question of the permanent settlement of the North-Estonian Coastal Plain. As there was no permanent settlement, an important question is how the coast and the coastal plain were used. For decades researchers agreed that after the Stone Age the coast remained without permanent settlement. One of the main arguments was that the villages of the coastal plain were not mentioned in early written sources (e.g. Johansen 1933, 250; Varep 1974, 164; Linkrus 1998, 69). The other argument was the fact that the soils of the coastal plain are not very suitable for tillage (e.g. Linkrus 1998, 69). However, the opposite view is possible, too (II; Tarvel 1983, 54–55).

Which were the sacred landscapes that served as the (pre)conditions for forming/styling them? The use of such a concept remains somewhat open – is there a reason to speak about separate sacred landscapes; in fact, one and the same landscape could at one time be considered as sacred or profane at another time. If the sacred landscapes do existed, then what provided the primary impulse for some place to become such? Was it only nature, marks of previous settlers, or something else? As sacred landscapes the author analysed the surroundings of stone graves and cup-marked stones, as well as some unaltered natural places, which may have had some mental meaning because of their singularity.

It is also of interest to study the use of landscape in the long-term perspective, that is, how were the archaeological objects of a later period situated in reference to the earlier ones? Is it possible to point out some general tendencies and what might they reveal? Most archaeologists dealing with settlement and landscape have faced that problem, and yet it has remained marginal and has not been analysed in more detail. The question what causes discontinuation or continuation of settlement in one place is indirectly related to the previous one. Does it arise solely from the natural conditions – implying that a place that once was suitable for living lost its importance later, for example, land used for tillage became exhausted and settlement shifted, or was there a wider background?

The aforementioned problems are only but a few that I have posed. Some of them will be solved in the following pages, and some of them will not. Despite this I think that it is significant to enunciate those problems that seem to be impossible to answer at first glance because future studies may give positive results.

LANDSCAPE AS A STUDY OBJECT IN ARCHAEOLOGY: DIRECTIONS, POSSIBILITIES, AND STARTING POINTS

As mentioned, the articles presented in this work belong to landscape archaeology, and they proceed from concrete places, their dominant natural conditions, and existing archaeological sites, or in some cases, from their absence. Therefore, aim of the present study is to provide an overview of human settlement and landscape use through prehistory. Naturally, it must not remain only a description of archaeological sites/landscapes/things, but the study has to offer possible answers for questions asked and serve as a basis for wider analyses.

As the term implies, landscape archaeology is a branch of archaeology that pays special attention to the versatile study of landscape. It is not a uniform discipline, but it includes several different approaches and points of view that emphasize different aspects of landscape.

The concept of landscape was adopted in Estonia in the first half of the 20th century when Johannes Gabriel Granõ, Professor of Geology, first explained it scientifically (Granõ 1922). According to Granõ, landscape is linked with seeing, and it is limited to the horizon at least in one direction. Based on dominant natural individuality, a characterizing name will be used, for example, forest and river landscape; greenwood and cultural landscape constitute more generalized names. He continues his definition by stating that in geography this term is used in a spatially expanded and specified way, whereby the position of the viewer has no decisive importance; instead, landscape is a component of terrain, a regional unit. A human being can be there as a temporary observer at least. A landscape has a horizon and also some characteristic, permanent, or periodically changing qualities that can be defined by viewing (Granõ 1922, 2).⁸ Since the times of Granõ the meaning of landscape has been under discussion; even at present there is no universally accepted definition, and there will probably not be one in the future (cf. e.g. Palang 2001; Sinijärv 2001; Jauhiainen 2001; Kull 2001). Scientists of different specialities study landscape and its different aspects, for geographers it is a central concept. However, even geographers may hold widely differing views with regard to the essence of landscape and what is most important in the study of landscape. Huge differences can be found between human geographers and physical geographers, for example (e.g. Jauhiainen 2001; Marksoo 2001; Palang 2001; Peil et al. 2004).

Thus different branches of science and people understand landscape in different ways. Usually the landscape is associated with the nature of some place, its geographic space and environment in general, hence first and foremost

⁸ Granõ was not the first who dealt with landscape in Estonia; before his arrival the principles of the so-called *Landschaft* had been adopted, which had an impact on the teaching of geography at schools. But these early studies and attempts at systematization were based only on surface appearance (Peil et al. 2004).

with the concepts of natural sciences. People see and understand their surrounding environment as a landscape; thus, a landscape does not exist outside the human mind. The geographer Hannes Palang has dealt with landscape as a system, which combines natural components, the creation and cognition of humans, and time – a place where human and nature meet each other (Palang 2001, 9). This point of view is common – a similar definition was suggested among others by the archaeologist Michael Shanks (1997). The author of this study agrees with this standpoint, and this definition serves as the basis of the concept of landscape used in the following text. Thus, a landscape combines nature, traces of human activities in the course of time, and time itself. So the objects left by ancient settlers constitute elements of a landscape, not something distinct from it.

Accordingly, one can distinguish between several landscapes and the spatial borders between them. Apparently, when defining such borders, one can proceed from different circumstances, and it is not possible to avoid some subjectivity. The result depends at least partly on the emphasis of one or another researcher. No doubt all these areas reveal both natural and cultural singularity. The author proceeded from the standpoint that in the part of North Estonia where the area discussed in the present work belongs, the landscape borders coincide with the natural ones. One landscape is the coastal area with its fishing villages and harbours. The low areas in front of the glint differ from others by their location between the sea and the limestone cliffs, remaining apart and clearly secluded from the others. People have altered that area minimally in the course of time, and its settlement is still rather sparse. The zone located on the high limestone cliff near the glint edge is different from the coast. Mainly covered with open *lood*'s (Swedish *alvars*)⁹, it is the area most altered by human activities, both considering nature (open *lood*'s instead of virgin forests) and the creation of various permanent monuments. Throughout times also the settlement has been densest here. The border between the areas to the south is rather imaginary. But the latter area is characterized by thicker soils and in some places also by massive forests. The number of stone graves and field systems clearly visible in the terrain is lower than in *lood*'s, but one can find them there, too. It seems that this area was not much in favour with people, and it remained largely unmarked by establishing visible and lasting objects. At present, there are rather large villages that do not have as extensive temporal dimensions as the ones located on the limestone plateau near the edge of the bluff¹⁰.

Archaeologists have been dealing with landscape since the beginning of the discipline, but they have been interested in its natural environment. The surrounding environment or find context was mentioned at least briefly while

⁹ In the present study the Estonian word *lood* will be used instead of the Swedish *alvar* because despite some similarities they are, in fact, different concepts.

¹⁰ Several villages that might reach back to prehistory were scattered during the land consolidation carried out in Estonia in the 19th century.

excavating a site or coming across a stray find. Nevertheless, it is true that usually no comprehensive observations or analyses were carried out in earlier times.

Similarly to other countries, Estonian archaeologists considered the landscape or, to be more precise, nature to be an important factor while studying the past, and that tradition has continued for a long time. Constantin Caspar Andreas Grewingk, for example, described the find spot in Kunda in the second half of the 19th century by studying its natural environment to analyse the conditions in which the settlement was formed (Grewingk 1882). The same tradition was continued by later archaeologists while the emphasis on natural conditions was most characteristic of Stone Age settlement. For example, a study by Arne Michaël Tallgren (1922) enlarged upon the ancient natural conditions and on the need to learn to know them while studying the spread of the Stone Age settlement (Tallgren 1922). That approach became generally accepted in the study of ancient settlement, and it has been used until present. As it is not necessary to itemize all such studies, only a few will be presented as examples. The year 1934 witnessed the publication of an article by Richard Indreko. It analysed the development of prehistoric settlement and the role of nature and landscape in it; still, landscape was used as a synonym for the natural environment. The study focused on Stone Age settlement; its distribution, displacement, and the activities of everyday life were connected with the natural conditions and with the number of finds of different times with regard to the coast. One of the central problems for him was the shift to agriculture. Although the settlement of later periods, including the last centuries of Estonian prehistory, is also briefly mentioned, it remained marginal. The latter is explained by the fact that Indreko was, first and foremost, a researcher of the Stone Age who pointed out only some common trends of development considering the later prehistoric periods (Indreko 1934).

While the natural environment was at first valued mostly in the study of the Stone Age, then gradually the focus started shift to the later periods. The collection of articles “The hill forts of ancient Estonia” (1939) is a good example of this trend. Although the articles followed the object- and artefact-centred trend, which was popular in Estonia at that time, most of them still provide an overview of the natural environment where the sites under study were located. However, the collection focused on nature rather than landscape (e.g. Indreko 1939; Schmiedehelm 1939; Moora & Saadre 1939). A similar approach to the natural environment continued during the Soviet period (cf. e.g. Jaanits 1959; Moora 1966; Schmiedehelm 1955) and its in-depth mode it is still used at present (e.g. II; Kriiska 2002a; 2003; Lang 1996a; 2000a; Moora 1998; Mägi 2002b). However, the concept of landscape as a whole that consists of different components has lately gained popularity. Thus, the study of landscape, mainly one of its components – nature – has a long tradition in Estonian archaeology, and it has been dealt continuously as one research area. Since the mid- 1990s the problems connected with the research of the landscape have been ap-

proached more widely, not mainly from the angle of physical geography. It is valid for both archaeology and human geography (Lang 2006; Peil et al. 2004).

The previous discussion was only a brief glimpse of how landscape is interpreted as the natural environment, settled and used by people in different time periods. At the same time the author provided a number of more theoretical explanations and conceptions about the essence of the landscape, which can be used while searching for answers. The present text makes no claim for completeness; rather it is a subjective selection from the literature available for the author. Some of the studies are more general, others are more specific; some of them were also used for the present study. In contemporary archaeological literature the socio-symbolic dimension of landscape is often emphasized – landscape exists because people perceive, experience, and contextualize it (Knapp & Ashmore 2000, 1). Researchers of other disciplines generally share this opinion. For example, the anthropologist Barbara Bender thinks that landscapes are created by people through their experiences and connection to the surrounding world. At the same time she pays attention to the fact that the way how people of the past, as well as the traditional cultures of the present, might have understood the landscape may proceed from positions that significantly differ from ours. She holds the view that the main reason is that in present western cultures the perception of landscape proceeds from the egocentric position, where landscape is often what is visible in terrain. In traditional cultures, as was possibly characteristic of earlier times, what remains behind the visible landscape (both directly and indirectly) is often more important and the experience of landscape is not based on the egocentric position (Bender 1993, 1). At first such a position seems conflict with the opinions of Christopher Tilley and other representatives of the phenomenology of the landscape, whose starting point in studying the landscape is the ancient man who saw the surrounding landscape, perceived it, and explained it. Nevertheless, it does not mean proceeding from some concrete person or ego, who sees the surroundings and interprets it. The aim is both concrete and abstract at the same time – to understand landscape in the way the people in the past might have understood it.¹¹ This approach tries to (re)create the landscape *with humans* – a space where the presence of human beings in some concrete place is decisive. Thus, the previously mentioned contradiction is avoided. A concrete approach helps to prevent generalizations, and a place acquires its personal essence and ‘personality’. Since these studied or, to be precise, this approach has had a strong impact on me, then Tilley’s interpretations and opinions will be revisited below.

Landscapes reveal considerable diversity, indeed. There are intact natural landscapes, agrarian landscapes created by people, and town landscapes shaped in the course of centuries. All of them keep changing; every successive phase in

¹¹ It is the use of phenomenology in landscape studies. An overview of phenomenology as a discipline can be found in e.g. Moran 2004; its proponents have published separate treatments (e.g. Husserl 1964; Merleau-Ponty 1962).

their development includes both earlier and possible future phases. Although the physical landscape may change dramatically, the previous states remain concealed on the mental level (cf. also Peil 2001). Analysis of such mental layers is a key to the interpretation of landscape and its essence. Whether and to what extent it can be successful is another question.

People in the same place feel, experience, and interpret their surrounding landscape in different ways. Although the point of departure is the same, one can suppose that there exist as many different experiences and perceptions of landscape as there are people. Undoubtedly, some groups of people (e.g. contemporary people, people of the same age, natives) share many commonalities with regard to their landscape experience and world view, but the details probably do not overlap. It is also difficult to value the landscape perception of the past people on the basis of the understandings and points of view of modern people. There is no doubt that ancient people had different attitudes towards their surrounding landscape, ascribing different meanings to it and perceiving it in different ways. It is clearly impossible to restore such attitudes, but something can be assumed on the basis of the situation of archaeological sites, as well as by the relations they had towards the surrounding nature and by analysing them as a whole. If people stay in one place for a longer time, some kind of mental bond is created. People get to know their surroundings; personal experience are connected with places, and personal lives are interwoven with them. Thus, the biographies of people relate to certain places and become a part of the biographies of those places (e.g. Bender 1993; Tilley 1994; Knapp & Ashmore 2000, 21).

While geographers, for whom landscape is their main object of study, interpret it in various ways, then archaeologists discuss it in even more different ways. Thus, there are several explanations and approaches for the term *landscape*, and different possibilities are used for research. In landscape archaeology as well as in archaeology in general, there is a variety of opinions, explanations, and interpretations, and it is impossible to state that the understanding and interpretation of some researcher is more correct than those of others. The unanimity of the archaeologists who deal with landscape lies in the acceptance of different opinions; no approach is right or wrong in itself; different approaches can significantly complement each other. Still, there is a common feature shared by landscape archaeologists – the emphasis on landscape and turning the latter from the passive background of human activities to an active component, something that had a big impact. The starting point of a landscape-archaeological study is always some concrete place, and the following study, no matter what it will be, proceeds from it. Every place is unique with its own characteristic parameters, conditions, and states. It is only natural that the latter are different everywhere, resulting in different human activities and/or settlement history. Which viewpoint will be used for studying some place depends on the concrete researcher, his/her aims, means, knowledge, interests, and many other things.

Researchers distinguish between several approaches in landscape archaeology. A collection of articles on modern theoretical archaeology, edited by Robert W. Preucel and Ian Hodder (Preucel & Hodder 1996) presents four general approaches, which accommodate many other approaches and bring together on a more general level several landscape-archaeological studies. They have already been briefly discussed in Estonian archaeological literature (II, 112; Lang 2001, 78–79), but they will be presented once again from the perspective of the present study.

One of the approaches presented in this book comprises studies where landscape is viewed as a living environment. In that case a study focuses on the past conditions of some concrete area in periods when people lived there. Attention is paid to site catchment analyses, nature, and climate (Preucel & Hodder 1996, 32–33). This approach is rather secure; its results present an authentic picture about the environmental conditions because their reconstruction is based on variable methods of natural sciences that can be tested and the obtained data can be compared with each other. I think that this approach provides a good groundwork for studying concrete places and the groups of people who inhabited them. As noted, such methods of physical geography have been widely used in the study of prehistoric human settlement in Estonia, and their use has yielded several important results in the study of the Stone Age and the Metal Age (e.g. Moora 1972; 1998; Lõugas et al. 1996; Veski & Lang 1996; Kriiska 1999; 2003; Kriiska & Lõugas 1999; Raukas et al. 1999; Valk & Karukäpp 1999; Laul & Kihno 1999). However, this kind of analysis is not enough because it is impossible to reduce all human behaviour to the utilization of the existing natural conditions. Not all places that had proper conditions for some kind of activities were used for them. Thus, the decisions to use or not to use some site are based on cultural choices. Similarly, the pollen analyses do not provide the real picture of who grew some plant and where and how he/she did it.

In a number of studies landscape is discussed as a system where all the known archaeological sites are placed in a common pattern. In addition, one takes into account the surrounding area outside that was used for different purposes in the past. Because in most cases there exist connections between the location of archaeological sites and the economic and social order of the society, it is first of all considered suitable for the study of economy and social structure (Preucel & Hodder 1996, 33). Lewis Binford, who represents that approach, considers archaeological data to be at best a static pattern of association of things found in time and space; to understand it, archaeologists must have a profound understanding of the dynamics of cultural adaptations. One has also to understand the connections between the cultural systems of the past and the character of their by-products that have been preserved to the present (e.g. tools, graves, etc). It is the only possibility to gain on the ground of archaeological material some kind of overview about the cultural system that brought them into being. According to Binford, ethno-archaeological studies are most suitable for the establishment of such links (Binford 1996, 39–40). Thoughts in the vein of this approach can also be found in many studies by Estonian

archaeologists. Usually, they are not emphasized, but some similar features can be found, for example, in the studies by Marika Mägi and Valter Lang (cf. Mägi 2002a–b; Lang 2002).

In general, one has to keep in mind that deriving cultural meanings solely from the relations between man and their surrounding environment can lead to the point when the researcher may not cognize the need to understand ancient people anymore because it is thought that their ideology can only be related to the material remains and the environment (Hodder 1988, 18).

In the approach called ‘landscape as power’, landscape is viewed as a manipulation tool both in ideological dominance and restriction. Attention is paid to the contradictions and conflicts that can emerge in the perceived environment, which are manifested in power relations (Preucel & Hodder 1996, 32). No doubt this is one possibility, but several other agents in such power relations must also be taken into consideration because landscape is only of them. One can find insights into the use of landscape for domination in a society by some group, for example, when interpreting Estonian stone graves (e.g. Ligi 1995, 216, 222–223; Mägi 2004a, 140–141), when analysing fortified settlements and open settlements (Ligi 1995, 214–215), and when analysing the relations between the hill forts and the settlement sites of the later period (e.g. Lavi 2002, 261–263). And yet there is not always a clear emphasis on the assumption that people had knowingly used the landscape as a form of social manifestation. Inclusion of the dimension of landscape into the respective analyses and discussion is important and will be used in the following text.

When dealing with landscape as an experience, one studies how the natural environment has acquired several culturological meanings; one also studies how people might have perceived their surroundings and what the landscape might have looked like at the time when people used to live there (Preucel & Hodder 1996, 32–33). The landscape-phenomenological studies by Christopher Tilley, mentioned previously, can be categorized under the latter approach. The author proceeds from concrete archaeological objects located in concrete landscapes. He analyses them from the standpoint of someone who is in the landscape, that is, pays attention to the views and perspectives that open up from the archaeological sites onto the surroundings and the other way round – from afar to archaeological sites. He also considers important moving in the landscape, roads, paths, etc. (Tilley 1993; 1994; 2004; 2008). At the same time other researchers have pointed out that archaeological sites constitute only a small part of the landscape, and although they played an important part in the lives of ancient people, the need to know and to consider wider landscape is necessary for a more detailed analysis (Knapp & Ashmore 2000, 4).

Phenomenological landscape archaeology differs from others by reckoning the physical presence of people in some place in the landscape. Generally, phenomenology tries to understand how people understand and perceive the world; it is an attempt to catch the real essence of things and phenomena, the phenomena as they manifest themselves to the consciousness, to the cognizer (Moran 2004, 4). The main goal of the phenomenological landscape treatment

can be deduced from the latter – analysing the landscape through the people in the landscape. Man sees, cognizes, perceives, and interprets his surroundings; different places make different impressions; each human being perceives them differently. Also in the art of past societies as well as in the traditional societies of the present, the landscape is viewed not so much according to its visual look but through an impression, meaning, importance and perception; sites are cognized from the inside (Thomas 1993, 21). Such an attitude differs from that of the present western society, where a space, area, or site where some (human) action takes place is usually treated in a rather abstract way. They remain universal and neutral by their nature, lacking depth and forming only a background for something more important; or they are perceived simply as a container for human activities. Thus, one can neglect the fact that a place might effectuate the concrete human behaviour that took place in it.. Phenomenological landscape discussion considers a place to be a medium, something that is tightly interwoven with human actions, and the two can not be separated. It is thought that such a space is created socially and that different societies, groups, and individuals live and act in it. Therefore, there is no uniform overwhelming space; instead there exist several parallel and/or partially overlapping spaces. Such spaces are created in the course of the everyday practices of individuals and/or groups all over the world. Humanized space is then both the medium and its outcome, restricting and enabling it at the same time. Thus, meaningful space subsumes various connections between the physical environment, somatic states of the body, and diverse different activities (e.g. cognition and mental reprise, moving), as well as the relations between people and the landscape. Socially created space is a combination of the cognitive, physical, and emotional components, which can be reproduced but remains always open for changes.

Places and sites in the landscape are not similar, and knowledge of the specifics of some place is vital for understanding it. A place as such lacks fixed essence; instead it has a relative character and value that is always and everywhere created through the relations between people and places. Understanding the importance of the space that surrounds people always includes a degree of subjectivity, and it can not be handled separately from the symbolically constructed worlds of people as social beings. Such a space is more abstract, and it creates a context for the latter, at the same time acquiring its meanings from special places. Also, the experience of space is never neutral but depends on age, gender, social position, and relations with others persons. Thus the surrounding space can not be a container only; people live in it and through it. Space is comprised of places; knowledge about them grows out from people's experiences, feelings, and thoughts. Space exists only as a network of connections between things and/or places and is thus created by the social relations and both natural and cultural objects (Tilley 1994, 9–11, 17).

Both the personal and cultural identity of people is connected with place that is a smaller unit; its meaning derives from its existential or experienced consciousness.

Places are always more than just dots or locations because they possess various meanings and values for people. In order to understand some place, phenomenological discussion considers most important to know its individuality. Cognition of a place and/or landscape, understanding it, and, accordingly, its use differs in a society, and this knowledge can be controlled or used for domination. It is also possible to prohibit or conceal knowledge of some concrete places for some individuals and so to create premises for power as a form of domination (Tilley 1994, 9–11, 14–15, 26). Archaeological sites often represent ideologically shaped landscapes. At the same time one must take into consideration that in the past landscape was not inhabited by the integrated society; everyday life has always been plagued with various contradictions. The same landscapes might have been understood differently by different people, and the relation to it might also have been different. Therefore, one has to pay attention to the dominating landscape and to the restricting space(s) (Thomas 1993, 28–29).

People who live in some place learn to know it in detail in the course of their everyday life. Everything in the landscape has a meaning for them: stones, trees, bodies of water as well as fields, roads, and other man-made or man-shaped objects created through times. In addition to the visible, one has to take into account the knowledge that may come from history, that is, legends and oral history. Biographies of places are intertwined with the biographies and social identities of people. Thus, it is possible, while moving on a path, to interpret the landscape (and with it also the path) as a narrative with the emerging layers and levels of different ages and the conscious. Such meaningful places and landscapes in a broader sense enable meaning, assurance, and importance for the settlers; so the place ensures him/her the sense of belonging and knowledge of his/her roots (Tilley 1994, 26–34).

While trying to form a general idea about ancient people in the landscape, it is not enough to compile distribution maps, which implies seeing everything from the above. It is also of major importance how some object was seen in its concrete place in the landscape. What is seen is better understood while moving from one place to another whereby visible experience is accompanied by invisible experience and knowledge. Thus, the phenomenological approach stresses the importance of being in the landscape. While analysing the place, the presence of human beings is reckoned with. Also, it is of importance that material things, created by people, are animated by meaningful social relations and not mechanical relations between things (Thomas 1993, 28–30). Proceeding from this view, I have previously analysed the cup-marked stones and stone-cist graves in the surroundings of Kuusalu and Lake Kahala (III); more recently, the same principles were applied to the analysis of North-Estonian river landscapes (IV).

There are of course other possible approaches to the study of landscape; some of them may be classified under the previously described four general approaches; others remain beyond them. Different approaches pay more or less attention to one or another aspect, and landscape is viewed as representing dif-

ferent philosophies. The socio-symbolic dimensions of the landscape are often emphasized; landscape exists only because it is cognized, perceived, and contextualized by people (Knapp & Ashmore 2000, 1). Whilst the latter does not imply physical altering of the landscape, then the importance it had upon ancient people is not directly connected with how it is marked by archaeologically detectable objects. And yet one can claim that mostly the presence of people has left some marks that can be investigated by archaeologists. At the same time it is clear that also those places that lack archeologically detectable traces of ancient settlement or marks of human activities were also important. It is also evident that objects that were meant to be visible and to endure through ages were established in some places. Examples include monumental stone graves. Settlement sites and farm sites that also enable diversified information were left behind by the settlement; they reflect several aspects of (everyday) life. They are traces that people did not think of leaving behind; they were not created consciously as such. This topic will be revisited below.

Other proposed approaches to landscape include ideational, conceptualized, and/or constructed landscapes. *Constructed landscapes* are the ones created by people (e.g. building a grave) and also the ones without any archaeological objects but which belonged to their (everyday) life and were/are filled with ideas and emotions. The latter characterize mobile groups who transfer their thoughts and beliefs into the world and the environment as they find it. Sedentary communities, on the contrary, shape their landscapes in more visible ways – buildings, field systems, graves, etc. leave (more) permanent traces (Knapp & Ashmore 2000, 10–11). North-Estonian landscapes, discussed in this study, belong to this category. One can broaden this claim to most Estonian landscapes. They have always been part of people's everyday life, even if it was only a brief contact, for example, a migration route or used for some purpose (e.g. hunting).

Conceptualized landscapes gain their importance through social activities and experience; they are characterized by strong religious, artistic, and other cultural meanings. Bearers of the latter meanings are more natural objects than monuments and other phenomena of material culture that may be absent in the landscape.

Ideational landscapes are at the same time mental and emotional and possess wider meaning than sacred or symbolic landscapes. Such landscapes may include moral messages, retell mythic (hi)stories, and encode genealogies. However, they need not always represent any ideological doctrine (Knapp & Ashmore 2000, 10–13). Australian aboriginals, for example, deal landscape that way (cf. e.g. Taçon 2000).

Although it is possible to distinguish landscapes in this way theoretically, it is not always possible in reality. One and the same place can be treated as re-constructed and, for example, conceptualized. It seems to be most evident considering the two previous approaches – there is no doubt that a conceptualized landscape includes deep mental meanings (in fact, all places and landscapes include it, it depends only, for whom), religious and cultural landscapes include

some moral statements and, why not, also stories of (mythological) forefathers, thus being the genealogical basis for the settlers. An essay by Valter Lang considering the religious and symbolic arrangement represents such a study in Estonia. When analysing consecrated time and the space of landscape, he finds that the mental aspect played an important role in the formation of settlement centres, and people might prefer places where some supernatural power was evident in some way. That supernatural power can be apparent in the landscape features that differ from the ordinary landscape in something. He considers that such a place in North Estonia is the limestone bluff, especially in places with a sea view (Lang 1999a). In such places the edge of the glint might have been of mental importance, which affected the selection of the site for building a grave. If and how essential the vicinity was when considering a site for living will be discussed below.

Morphological features of local landscapes are increasingly considered to be the source and subjects of symbols, and they are often associated with forefathers. Also of importance is the concept that landscape contains more than just a one-dimensional neutral relation between people and nature. It is also often regarded as a materialization of memory that confirms social and individual histories. Memory in turn emphasizes continuity in the landscape, often by re-use, re-interpretation, re-establishment, and re-production. Landscape as memory is thus related to the identity of people settling the place (Knapp & Ashmore 2000, 1–14 and references). Such a point of departure has been the basis for several ethno-archaeological studies. Susanne Kühler, for example, explained the meaning of landscape for the settlers of the island of New Ireland in Melanesia. She contrasts western understandings that consider landscape as a ground onto which several processes are inscribed that can be measured and described, with the people of that place who imagine the landscape as memory. Accordingly, landscape is memory rather than a process; creation of images and their visible forms are connected rather to the process of remembering and forgetting than to the list of separate memories (Kühler 1993, 85–86). Such an approach is largely associated with the previous ones; connectedness with some place was probably felt mainly through ancestors who might be equalized with places where they once lived or stayed. Such presence of ancestors might be connected with distinct places, that is, places that were different from the common landscape and which were associated with oral history and beliefs. This approach grasps the study of landscape in several layers and will be used both in connection with burial sites as well as settlement sites.

Like many others the English archaeologist Chris Scarre has emphasized the need for trying to understand symbolic or cosmological meanings of concrete places under study and to do it despite the fear that such a way of research might be looked on as not a scientific but an emphatic approach to the past. He stresses that archaeological objects are located in special places in landscape that had various meanings both to the people who created them and to their descendants in later periods. He thinks that the relationship between the land-

scape and monuments could be regarded as a dialogue and not as an opposition between nature and culture (Scarre 2002a, 3, 8). Scarre used such an approach in the study of megalithic buildings, but it can generalize it to a larger or smaller scale to the whole ancient settlement. Thus, landscape is both a frame for human activities and human creation. People live and act in the landscape that existed already before them; they complement it and add new layers also to the pervious suppositions and ideas about the landscape. Some of these ideas are related to large geographical or topographical features, which have always existed, and people have had and still have to reckon with them. They include rivers, lakes, and mountains, which in the course of time have been part of common knowledge and landscape experience and, thus, part of people's mental landscapes (Bergh 2002, 139).

In addition to landscape as a natural whole and its relationship to archaeological objects, the importance of landscape features in traditional cultures has been studied separately; the results have been used in the research of prehistoric settlement. So the mental importance of rivers and waterfalls for local people has been studied, for example. Drawing parallels one may guess that rivers, or at least some of them, occupied a certain place in the religious world of prehistoric people. Valuing rivers and waterfalls seems to be rather universal, and this claim is valid, for example, with regard to Australian aboriginals (Taçon 2000), Sami (Bradley 2002, 6) and ancient Greeks (Bradley 2002, 23 and references). It has been thought about the British Neolithic that those rivers that were considered as borders or places where communication with the spiritual world took place were reflected in myths. Rivers were at the same time both obstacles for movement and also mediators in communication, open roads through places and worlds (Edmonds 1999, 21, 99). In addition to more general studies about rivers and their surroundings, there are also some studies dealing with sacrifices offered to rivers and also other bodies of water (Bradley 2002, 51 et seq.). The existence of such sacrifices in their turn indicates the importance of these waterbodies for humans. There are also some Estonian studies of settlement on the banks of rivers and the possible symbolic meaning of rivers. On the one hand, they can be regarded as natural borders that in some cases separate settlement units (e.g. Lang 1996a, 399, Figs. 120, 121, 123), on the other, they constitute a special kind of axis around which the settlement has concentrated through ages (IV, 185). No doubt that rivers, similarly to other waterbodies, have through times been an important element for people both in the physical as well as the mental landscape. As other sites in the landscape, different bodies of water had different importance – whichever it was – and it should at least partially become apparent from the archaeological objects surrounding them.

In many places of the world especially waterfalls are considered as mentally important places where different worlds met. Some researchers have interpreted such places according to Mircea Eliade as meeting spots of three different worlds – the underworld, upper world, and middle world, that is, the earth – a place where the centre of the world might be experienced, where *axis mundi* is

located (Eliade 1987). It has been claimed that such places reveal a strong connection between different levels of existence (Taçon 2000, 37; an application of Eliade's views to Estonian archaeological objects can be found in Lang 1999a). One can agree with this view in the part that considers the possible mental importance of waterfalls. Undoubtedly they are prominent and distinct from the surroundings, which may have resulted in special attention. The interpretation of waterfalls as places where the *centre* of the world was experienced remains more open, but at the same time there are data from several cultures that different worlds met in such places (Taçon 2000, 40). It remains beyond doubt that waterfalls as special liminal places were given a special attitude. In each case it probably depended on a concrete place and the oral tradition, as well as the related beliefs. Archaeological sites near waterfalls can give some information about them, but at the same time their absence does not necessarily signal the lack of importance considering the waterfall. Signs of human activities may be lacking in the vicinity of such natural objects for the opposite reason – it might have been a so-called closed place that was regulated by different rules (cf. e.g. Taçon 2000, 38). Such an interpretation could give us some reasons why no archaeological sites are known in the vicinity of the waterfalls of Keila-Joa.

In addition to rivers and waterfalls, there are studies of other natural sites, which were considered important by humans but often remained or left unmarked. Such sites include, for example, caves, mountains, boulder fields, and also trees and forests. Richard Bradley analysed the possibility of archaeological study of such sites that have often remained unaltered by people but which still were obviously considered important in the past (Bradley 2002). He points out that the conception of nature might in itself be a feature of Western philosophy. Investigating natural sites is significant because they were relevant in the minds of ancient people. Several acts, such as sacrifices, may have been carried out in such places; their importance might be emphasized through creating some artwork in the vicinity or depicting them in works of art. Also, the remains of such sites (e.g. pieces of stone, branches of trees) could have been taken elsewhere (Bradley 2002, 34). This approach has its possibilities also in Estonia; I have used it already on a small scale mainly in the framework of other topics (cf. e.g. III; IV; V; VI). However, there are more objects that might be studied by using this approach; one of them could be, for example boulder fields found in several places in North Estonia. Their vicinity has not been studied archaeologically; nor are there any known archaeological sites in their vicinity. At the same time there is no doubt that people were aware of them and searched for reasons and meanings of their existence. These meanings remain unknown, but because of the lack of archaeological sites in their neighbourhood, several assumptions may be made.

Arthur Bernard Knapp and Wendy Ashmore presented four potential approaches in the foreword to a collection of articles in landscape archaeology. In addition to the previously described approach 'landscape as memory', there is landscape as identity, landscape as social order, and landscape as transfor-

mation. When claiming landscape as the *creator of identity* and its *expresser*, it appears that people, while speaking and thinking about some places or regions, use ritual, symbolic, or ceremonial terms. The places where such an attitude has been applied, in turn, re-create and express socio-cultural identity. In that case, for example, special attention is paid to remarkable landscape features and transformations between distinct ecological zones (Knapp & Ashmore 2000, 14–15 and references). It is in line with the previous claim that some natural places are emphasized by intentional neglect, which is important in the study of local landscapes. Some places in Estonia probably also reflect such an attitude. One of them is probably the North-Estonian limestone bluff, which corresponds well to the previously described conditions. It is a spectacular and unique natural object that also reflects transition from one natural (but also cultural) district to another. At present these areas are regarded as different landscape districts, but the difference between them was obviously understandable also for ancient people. When studying the Vihasoo-Palmse region, Lang claimed that the glint edge served as the creator of the identity of the local people. Since the Late Neolithic the settlement of the area converged in the vicinity of the limestone bluff. Because it represents one of the few special landscape features in North Estonia, then the oral traditions and myths of the family might be related to it. Thus, through perpetuation in culture the limestone bluff bonds together also the future generations, and the settlement continued there for millennia. Naturally, Lang does not exclude the importance of favourable natural conditions while choosing a place for living, but he also stresses the importance of non-economic factors (Lang 2000a, 81).

Even now it is easy to recognize a number of such places, but several remain probably unknown. It is problematic how to determine such places nowadays; the existence of oral tradition is referred to in several cases, but none of them is from the prehistoric times.

Landscape as social order offers a possibility to interpret the society. Such a point of view is not only connected to dividing space for different activities but also to a much wider conceptual landscape. It is thought that land(scape) is created socially, and it plays an important role in channelling cultural relations; landscape may become an important part in expressing the identity of both individuals as well as social groups via human activities (Knapp & Ashmore 2000, 16). Among other things, ownership relations, which were manifested in the permission to use some areas, their acquisition, and their possible redistribution, were substantial. It is plausible that in different areas the permissions were different. One can suppose that in North Estonia it became quite clearly evident between the areas on the coastal plain and on the plateau. Interpretation of landscape as *transformation* proceeds from the premises that in every society people localize themselves in different places, that is, they have various conceptions considering the world and their place in it. As a result, stress, discontent, or transformation may appear. Transformation of landscapes is most often connected with cyclical time and persistence or conversion of social order. One has also pay attention to the fact that landscapes include time in various quan-

tities. In addition to the continuity and succession, landscape and its understanding may embody also changes and transformation. It is caused by the fact that time and space meet spatially, but landscape includes several times and many places (Knapp & Ashmore 2000, 18 and references).

The previous treatment is only a brief glimpse of some approaches used by archaeologists in studying landscape. It can be understood that there is no universally accepted approach for solving the problems related to the topic of landscape. Everything starts from the researcher depending on his/her self-determination and other factors that can often be rather subjective. Although previously examples were provided about some distinct studies where different study approaches had been used, there still are a number of studies that combine features of several approaches that complement each other. Furthermore, it is always not possible or there no need to divide landscape-archaeological studies into narrow topics because several theoretical points of departure and development and study schemes are used at the same time. The previously described approaches do not exhaust all the possibilities of studying landscape archaeologically. Still, many of them will be used on a smaller or larger scale below. It is not possible to apply a single approach to such a wide topic as landscape archaeology because various questions require different point of views, and thus they can often be found in a combined mode in the present study.

As mentioned, the author uses several previously described approaches to landscape by combining and complementing them. First, and on the most general level the study method called *landscape as environment for living* by Hodder and Preucel is used to create a generalized understanding of the local conditions of the study area on a micro scale. No doubt, the existing natural conditions had great importance on the formation of settlement and the use of landscape, especially during the early phases of human history. And yet it is not possible to explain everything in the use of landscape by ancient settlement only by analysing specific natural conditions. Therefore, this approach will be combined with the phenomenological views that emphasize people's landscape experience. Also, this approach can possibly be used while studying all ages and societies. At the same time one has to emphasize once more the need to keep in mind that each individual perceives landscape differently, and it depends on various factors whereby the understandings and approaches of an archaeologist studying the landscapes differ significantly from those of the ancient people he/she studies. At present there are probably no two persons who, while staying in the landscape, share an identical perception of some place or the landscape as a whole. Also, the results of a landscape-archaeological study always represent just one possibility and not any solid statements and the final truth, and that is why the present text should be taken in a similar vein.

Before moving on to the landscapes of the study area and its archaeological sites, one has to explain the representativeness of archaeological sites. It is probably one of the primary questions when dealing with the ancient settlement of some area. What is the proportion of discovered archaeological sites? Un-

doubtedly, some sites have not yet been discovered while conducting the present study even in those places that have been repeatedly inspected; part of them will remain undiscovered also in future. The problem is wider because one can never take for granted that an area lacking archaeological sites was completely unsettled and/or unused. Although there may have been no permanent settlement, people could have used the area for other purposes. Moreover, some human activities do not leave any permanent traces in the landscape. Also, the discovery of settlement sites remains somewhat problematic. Their discovery depends on many circumstances, including the present-day land use. Land improvement might have destroyed the ancient cultural layer, and the topmost soil layer at present might have been lowermost soil in the past. At the same time one has to take into consideration that there need not be archaeological sites everywhere where people have been. Objects that were meant to last and be visible (e.g. stone graves) were established only in special places in the landscape and only in certain periods. There is no reason to suppose that in these times and/or places where monumental stone graves are absent were uninhabited by people or that people did not bury their dead. The same is true of field remains – undoubtedly, fields were cultivated also in other places besides those restricted areas where ancient field remains are known. The number of settlement and farm sites from the period since the Bronze Age until the Viking Age is small, but it does not mean that there was no settlement. The present study will also address these topics.

LANDSCAPE STUDIES

The articles of the present study were written in 1999–2009. For this reason the setup of problems and their emphasis are somewhat different. Mainly two different approaches have been used – one of them is humans in the surrounding natural environment and the second is humans and landscape. The first approach uses a concrete and maybe a narrower point of view; the second one is wider and more generalizing. First of all both of them concern people's adaptation to some concrete place characterized by its specific features. Also, the research areas in North Estonia are common.

People and natural environment: North-Estonian nature, its peculiarities, and effect on human settlement

North Estonia has often been considered a monotonous area with a flat surface that is made more expressive only by bodies of water and the edge of glint. Bigger slopes and rises are absent, and plains predominate (Fig. 2). On the micro scale, however, there are several ridges in the landscape that are distinct from the surroundings. The previously mentioned waterbodies – rivers, brooks, lakes, springs, and the vicinity of the North-Estonian limestone bluff with sea views – offer some variety. In addition, there are bogs and mires and in some places also karst (V). Also, boulders and boulder fields, sandy areas, forests, and occasional old trees offer some variety.

The natural environment has always influenced people and a good knowledge of local nature is needed for understanding the place under study and its human activities. People's choices and activities depend largely on what the surrounding environment has to offer. The latter both enables and restricts economic activities. However, people also carry out such acts that are not associated with subsistence strategies, for example, choosing a place for erecting a grave (III; V).

While studying people and their natural environment palaeoecological data have often been used in addition to the archaeological material. In Estonia such studies were intensified in the mid-1990s in the framework of the aforementioned PACT programme. In the present study one of the central places of the study area, the surroundings of Lake Kahala, was an area where palaeoecological studies had been carried out. On the basis of pollen analyses four main phases of land use were distinguished. The first stage was dated to the Mesolithic when forest was unstable. The second phase was in the period from the Neolithic until the Bronze Age. It is characterized by the cutting of forests and possible grazing. The third phase covered the period from the Bronze Age until the Pre-Roman Iron Age, and its main characteristic was slash-and-burn agriculture. The last phase in land use started in the Late Iron Age when the main human impact was arable farming, the existence of possible permanent

fields, and cattle breeding (Saarse et al. 1999, 373, 399). Thus, people affected the local natural environment in the surroundings of Lake Kahala for the first time ca 5000–3000 BC (Saarse et al. 1999, 397). According to the valid periodization of Estonian prehistory, it was the Early and Middle Neolithic (Lang & Kriiska 2001, 89, Fig. 1).

No Stone Age settlement has been excavated in the surroundings of Lake Kahala as yet, but the surface finds suggest that several of them belong already to the Late Mesolithic (Fig. 3). Although the pollen diagram shows no influence on the nature of this place, there is still no reason to date the settlement sites with quartz artefacts only to the end of the Late Mesolithic and/or to the Early Neolithic. Rather, it may be possible that earlier small groups of people did not change the nature to an extent that it would have left some detectable traces in the pollen deposited in the sediments of the lake. It is more likely that people settled in the landscape, altering it only to a small extent. The first concrete evidence of the effect people on local nature is dated to 2900 BC when the number of broad-leaved trees decreased abruptly, probably as a result of felling trees. It was accompanied by an increase in ruderals and meadows. About 2000 BC the relative importance of meadows increased concurrently with an increase of plants growing in open areas; the pollen of cereals became apparent for the first time. At the same time there was another decrease in the number of broad-leaved trees. On this basis researchers suppose that landscape must have been very open. There is no direct evidence of slash-and-burn agriculture, but the pollen of cereals points to agriculture (Saarse et al. 1999, 397). In the vicinity of the lake the Late Neolithic is represented by several settlement sites and stray finds (Fig. 3). Thus, the archaeological data are in accordance with the palynological data.

In the period 1650–1300 BC witnessed some kind of regression considering the human impact on nature – the forests of broad-leaved trees recovered and spruce forests became larger. A change in the use of land took place ca 1300 BC – the rise in the number of broad-leaved trees stopped, and the quantity of charcoal pieces in pollen samples, as well as in the pollen of cereals, indicates extensive slash-and-burn agriculture. The short decline that lasted ca 200 years took place at the end of the Bronze Age and was replaced by the rise of human impact in the Pre-Roman Iron Age. During this period it appeared especially in the increase of ruderal plants, as well as in the indicators of open meadows and grazing. On this basis one can suppose that agriculture and cattle breeding were common activities in the environs. The quantity of charcoal pieces is still high, and it might suggest either slash-and burn agriculture or, considering the number of graves in the surroundings of Lake Kahala, cremation burials that had taken place there (Saarse et al. 1999, 397). It is true that most of the excavated stone-cist graves in the surroundings of Lake Kahala contained mainly unburned burials; and that is why the latter assumption may be considered improbable. At the same time the ground might have been cleared by slash-and-burn before erecting the graves. The archaeological evidence of the Late Bronze Age and the Pre-Roman Iron Age is represented mostly by the

stone-cist graves; ca 250 such graves are known in the surroundings of the lake. There is also a hill fort and two settlement sites but no field remains of these periods (Fig. 4). It seems that first and foremost it has been a ritually important area used mainly for burying people.

New changes took place in ca 200 BC when the percentage of charcoal particles decreased noticeably, accompanied by an increase in the indicators of cultivation and ruderals. Also, cereals are still represented, but there is a noticeable decrease in the indicators of open meadows and grazing. Researchers connect it with the increased importance of agriculture and a decrease in grazing (Saarse et al. 1999, 397–398). There is no doubt that the end of the Pre-Roman Iron Age witnessed some changes in the settlement and land use of the area. The stone-cist graves were probably still used in the surroundings of the lake; the settlement site of Kalamäe was established on the southern shore of the lake. It is likely that forests had disappeared by that time, and the role of slash-and-burn agriculture had diminished.

Pollen diagrams show a continuous human impact upon the local natural environment during the Roman Iron Age and the following centuries (Saarse et al. 1999, Fig. 10). There is only scanty archaeological evidence from this period in the surroundings of Lake Kahala (I, 409–410, Fig. 3). In 2005 an area with a cultural layer on the former seashore was discovered in the lands of Tsite village. The archaeological excavations unearthed pot shards characteristic of the 5th–6th centuries; the charcoal from the excavation plot was dated to the period 399–539 AD (Tln 2940). Thus it is evident that people have continuously lived and acted in this area, but it is difficult to find traces of settlement of that time.

The broad-leaved trees are completely absent in the area in the Late Iron Age; the pollen of cereals, especially the pollen of rye, is still present in the sample. The quantity of charcoal is minimal, which has been interpreted as an indicator of permanent fields (Saarse et al. 1999, 399). Several settlement sites, as well as fossil fields, are known from the Viking Age (Fig. 5). Thus, the archaeological data match the palaeoecological data (I, 413, Fig. 4).

A number of similar studies have been carried out in Estonia in the course of time. Geographically the closest study was conducted in the surroundings of Lake Maardu (Veski & Lang 1996). Also, in that place the palynological data correspond rather well to the archaeological data. The only exception is the period starting from 2300 BC when the pollen of cereals was continuously deposited in the lake sediments, but archaeological finds are absent. Valter Lang claims that this finding suggests inadequate archaeological research. At the same time, a decrease in all the other indicators of human impact in the pollen diagram follows at the end of the second millennium.

Thus palaeoecology provides valuable additional information about the environment of the past, which in combination with archaeological data offers a better overview of nature and the activities of people.

Landscape as a possible environment for living emerges clearly also when studying the possible human settlement of the North-Estonian coastal plain (II). While preparing the study, the author supposed that considering the known finds and archaeological objects, the coastal plain might have been settled to a certain extent also in the metal ages. Later fieldwork, first and foremost landscape inventories, presented new data also about previously known archaeological objects and led to the formation of new views. Archaeological research in the coastal plain was carried out mainly in the objects of the Juminda peninsula (Fig. 6) and in Tsitre and Andineeme villages; but landscape inventory was compiled in the wider area.

The following section will concentrate on the problems connected with the existence or lack of permanent settlement in the metal ages mostly on the example of the Juminda peninsula.

The Juminda peninsula reveals several possible archaeological sites that not long ago were unstudied but were considered to be pit-grave cemeteries. All of them were described by Oskar Parmas, who received his information, among other things, from local inhabitants (cf. Parmas 1925, 78–93, 105). During the fieldwork carried out in the summer of 2001, these sites were localized in the landscape, and their character was elicited. The study of these archaeological sites was of interest for many reasons, the main reason being that they are the only archaeological sites in the Juminda peninsula, and they have never been archaeologically investigated. For this reason, their preliminary dating to the end of Estonian prehistory was only hypothetical. The author of this study hoped to gain some information about the use of the area by determining the age and character of the pit-grave cemeteries. Another aim was to search for other archaeological sites from the same period in the vicinity of these cemeteries. The main goal, however, was the collection of concrete data with regard to the use of the coastal plain in these places.

Two ‘pit-grave cemeteries’ were supposed to be located in the lands of Kolga-Aabla village. The first of them is situated ca 300 metres to the south-east from the southernmost houses of the village and ca 200 m to the south-west of the road to Leesi. The object is described as a round hillock with a diameter of 13 m and with a height of 1.25 m; from where, according to Jaan Jung, small pieces of bone, ashes, and coins had been found (Jung 1910, 81; Parmas 1925, 78–79). In nature this object was found on land that was gently sloping towards the sea; at present the area is covered with pines and brushwood. A large number of randomly located big granite stones can be found in the vicinity; these stones are small compared with the boulders located a few hundred metres to the east on higher ground. It appeared that the heap corresponded rather well to the description although its shape was not round but oval. Its measurements were ca 13 x 4 m, its height from the surrounding soil was ca 1 m. In order to find possible constructions of the heap, a number of test pits were dug into it. It appeared that it consisted of very dark soil that contained large pieces of charcoal. Besides the charcoal, the soil also contained strongly burnt granite stones and small debris of granite stones. It could well be that the latter had

been confused with small pieces of bone in earlier times. Thus, the first heap of Kolga-Aabla is not a pit grave cemetery but a site where intensive fire has been lit in the course of a long period. ¹⁴C analyses were made from the gathered charcoal, and according to them, the separate layers of the heap were dated to the 10th–8th centuries BC calibrated and to the 1st–3rd centuries AD calibrated (Vedru 2002, 45–46).

Another similar heap – Tondimägi (Ghost Hill) of Kolga-Aabla – was situated ca 600 metres to the north-northeast from the latter and ca 50 m to the east from the road to Leesi. According to a description from the first quarter of the 20th century, it was also a round heap with a diameter of 12 m and a height of 2 metres. Again, the description was rather precise, but in this case, too, the heap was not round but oval. Also in Tondimägi several test pits were dug into the heap. Similarly to the first heap at Kolga-Aabla, Tondimägi revealed black soil containing a lot of charcoal and small pieces of heavily burnt granite stones under the turf layer. Nothing characteristic of the burials was found. The gathered charcoal was analysed, and the determined age of the site was 6–4 centuries BC calibrated (Vedru 2002, 45–46). Thus, both heaps at Kolga-Aabla were similar in that both sites revealed large quantities of charcoal and pieces of heavily burnt granite stones, which is evidence of repeatedly made fires over a long period of time. Because both heaps are located on the former coastline, one could suppose that they are sites of signal fires near an ancient landing site or sites of beacon fires on the coast. It is possible that a similar archaeological site was previously located in Pärnamäe village in the Viimsi peninsula. There was also a large heap that consisted of burnt stones, charcoal, and ashes (communication of Lang to the author).

Moving from Kolga-Aabla towards the tip of the peninsula, there is another burial site between the villages of Kolga-Aabla and Kiiu-Aabla – a pit grave cemetery in Suur-Liiv (Great Dune). It is a high sand dune near the sea; the other edge of the dune reaches deeper into the inside area of the peninsula. At present it still is an area with open sand where only single trees and bushes grow. An extensive view opens up from the dune to the west, that is, towards the sea. According to the local people, ‘bodies have emerged’ from the sand and copper-coin pendants and silver finger rings have been found (Parmas 1925, 91–92). During the 2001 archaeological inventory, carried out on the high southern part of the described dune, a number of human bones were found; sometimes green copper pieces were observed (Vedru 2001, 8). It must be a place where a pit-grave cemetery was located, but because of the absence of finds it remained undated.

In Tapurla village, on the north-eastern shore of the peninsula, there is a site where also human bones have been found. It is located to the west of village buildings, also on the higher sand ridge where some pines grow at present. Once two skeletons without any grave goods were found there (Parmas 1925, 105). In the open sand ca 30–50 m from the present water line a few human bones were found, and one can suppose that there had been a burial place with an unknown dating (Vedru 2001, 10).

In addition to the known burial places and probable places of signal lights, there is some data about some other uncertain archaeological sites in the Juminda peninsula. One of them is the grave hill of Leesi village that was located on a terrain that sloped towards the sea. It is described as a hillock that raises about 0.5 metres above the surrounding ground. According to the information provided by local villagers, some coins were found from that heap. Also, Jung mentions some silver and copper coins, as well as ashes and small pieces of bones that had been found there (Jung 1910, 82; Parmas 1925, 83–84). This place was not found during the 2001 inventory; but deciding on the basis of similarities in these descriptions, one can assume that it was rather a base of signal fire in earlier periods, similar to those at Kolga-Aabla.

The existence of another pit-grave cemetery has been mentioned in the western cape of the Juminda peninsula, in Sääreotsa (Spit Tip), which is about 1 km north from Juminda village (Parmas 1925, 85–87). It is a low ground and in parts very stony. In the north-western tip of the cape, not far from the waterfront, there is a basement of a small chapel. When moving from the base of the chapel towards inland the ground rises remarkably, but the test pits did not yield any finds.

In the eastern cape of the Juminda peninsula, called Koljunina (Skull Cape), there is an archaeological object called Koljuvare (Skull Ruins)¹². It is located about 50 metres from the sea on the highest point in local terrain. It is a high heap of stones with a diameter ca 20 m and a height of ca 2 m; its uppermost layer consists mainly of relatively small granite stones. Because of its round-shaped ground plan Koljuvare has been considered to be a stone grave (e.g. II, Fig. 2), but at present I think that it is not the case. Koljuvare is probably an ancient seamark that used to be higher in earlier times and for this reason it was visible from a longer distance on the sea (cf. in greater detail below). Thus, it would be in the same system with the other sites located on the previous coastline of the Juminda peninsula and connected with seafaring. As to its construction and character it resembles the seamark of Andineeme, which is also a big heap of stones.

A cup-marked stone is located about 20 m to the north-east from Koljuvare. Such stones are rare in the open sea landscape. Evidently they give evidence of the (repeated) visits of people and mark a place of importance in the landscape.

In addition to these sites, a hoard of coins consisting of four copper sesterces was found in the village of Juminda. The coins were minted during the reign of emperor Marcus Aurelius in 161–180 AD (Molvõgin 1976). Researchers have assumed that the coins were intended for re-smelting, or they represented luxury goods of the time (Tamla & Kiudsoo 2005, 14).

Koljunukk (Skull Ledge) in Virve village is described as an object with unknown date and character. It is located in a small cape in the northern end of the

¹² In 17th-century maps the tip of the Juminda peninsula was still marked as a separate island.

village. From the place that was located 5–6 m above the sea level offerings were made to the ‘old man of Kolju’ (Skull) in order to ensure fishing luck, for example (Jung 1910, 83; Parmas 1925, 61).

Tsitre, a place located north of Muuksi, was also probably connected with maritime activities. A site on the shore of a former bay was used in the 5th–6th centuries and also at the end of Estonian prehistory (Vedru 2005; 2006). In Tsitre most numerous finds were pieces of ceramic vessels. According to Marika Mägi, who studied harbour sites in the island of Saaremaa, a settlement layer discovered on the coast is always considered a harbour site in Northern Europe, even if there is nothing that would differ from an ordinary settlement site at first glance (Mägi 2009 and references). Thus, Tsitre was probably a landing and harbour site.

Although earlier researchers were sure that the coastal area was used in certain seasons, the inland villages have been considered to be starting points rather than coastal settlements. It is thought that coastal villages started to be established only in the second half of the 13th century; in earlier times the favourable areas on the seashore were divided between the inland villages. Indeed, the Danish Account Book *Liber Census Daniae*, which lists villages that existed in the first half of the 13th century, did not mention any coastal villages. It is as late as in 1259 when Pärisepea village is first mentioned in written sources. The village is located to the east of the Juminda peninsula, on the northern tip of the Pärisepea peninsula. Gradually other coastal villages were added. According to written sources, the oldest village in the Juminda peninsula is Juminda, which was first mentioned in 1290 (Johansen 1933, 250–251). However, the first mention need not mean the year when the village was founded. Furthermore, a number of villages that are not listed in the Danish Account Book did exist, as can be judged on the basis of archaeological finds. Such villages as, for example, Tõugu, Võhma, and Ilumäe that are located on the North-Estonian coastal plain might have been inhabited (II), whereby this opinion was grounded, among other things, on those archaeological sites that were analysed above. Actually, the character of some of them was unknown then, and the estimation based on the oral tradition gathered at the beginning of the 20th century turned out to be inaccurate. Thus, there are archaeological objects, but do they represent local permanent settlers?

In the light of new knowledge acquired in the course of field work it is worthwhile once more to analyse this topic and to search for answers to the same question – were the Juminda peninsula and the other areas in the coastal plain permanently settled or not? Through the ages there were times when the coastal plain was inhabited and times when it was uninhabited. There is no doubt that these areas were settled in the Stone Age. A number of places in the coastal plain were inhabited already in the Mesolithic when favourable natural conditions offered various resources, and their use enabled them rather easy living. For example, there is a Mesolithic settlement site near the estuary of the Jägala river in that period; it is also possible that the later Jõesuu hill fort was first settled already in the Mesolithic. The Mesolithic settlement site of Müüris-

sepa in the village of Uuri was also situated on the former seashore. Additionally, traces of settlement of that period have been detected in the lower reaches of the Narva and Loobu rivers. In the latter place, the Vihasoo I settlement site was inhabited at that time. In those places one is dealing with dwelling places that corresponded to the conditions needed for foraging economy. However, the coastal plain was settled also later, which is also proved by several settlement sites. Sometime in the Early Neolithic, for example, the vicinity of the Kroodi brook was settled, and people lived on the beach ridge of the Litorina Sea (Jaanits 1959, 88; Jaanits et al. 1982, 66). Also, the settlement sites in Riigiküla on the lower reaches of the Narva river (Kriiska 1999b, 173–177) and the Vihasoo III–IV settlement sites are dated to the Early Neolithic (Kriiska 1997b). To some extent the coastal settlement endured also the following millennia when Jägala Jõesuu and Rahunurme near the Valgejõgi river were settled. However, such settlement sites are known also elsewhere, for example, the vicinity of Riigiküla was continuously inhabited (Kriiska 1999b, 178–180).¹³ The location of these settlement sites near river estuaries is rather similar to the previous settlement that used foraging subsistence economy. However, the stone axes gathered as stray finds are of later date, and they have been found in different natural conditions. The find spots of stone axes, used mainly during the period of cultivating economy, are in a different landscape and reflect the general change in settlement. Although it is considered possible that stray finds were purposefully relocated and left in places farther from settlement sites, there is still no reason to argue that the areas of Juminda peninsula, for example, were uninhabited at that time. Rather, one might argue that they were settled, or at least constantly used. It is proved by the stone axe found in Leesi village; several stone axes have been found also in the Viimsi peninsula in similar natural conditions, that is, on the coastal plain.

After the Stone Age the settlement changed altogether, and the areas under study were no exception. As the settlement generally shifted to the areas suitable for agriculture, then one has to raise the question about the activities of the coastal settlers. The soils of the Juminda peninsula (as well as other areas with similar soils) were unsuitable for (early) tillage. Cultivating a field with primitive tools was probably not possible on the soils of the coastal plain, and there was probably no need for it because there were enough suitable lands in the vicinity of the Juminda peninsula, and people moved to those areas in the course of time. Thus, the group or groups of people who originally lived on a combined economy that might include animal husbandry, for example, might have relocated to places with more favourable conditions. Such a development was more general, and the Late Neolithic and the Early Bronze Age, represented in the archaeological material with stone axes, seem to be the periods of the most extensive use of landscape in the study area. It could well be that the latter means not the largest amount of people but the area where the corresponding

¹³ It must still be kept in mind that by the Late Neolithic the previous coastal settlements were already located inland due to the land uplift.

finds have been discovered. The problem concerns a much wider area than the coastal plain.

For a long time the only archaeological site that was supposed to originate from the Bronze and/or the Pre-Roman Iron Age was Koljuvare – a stone-cist grave located on the tip of the Juminda peninsula. The cup-marked stone in its close vicinity was discovered later. A single big heap of stones located in the open-sea landscape in a place that used to be right on the shore or in its immediate vicinity is difficult to interpret. Thus Koljuvare is a single stone heap located on the seashore; its only link with stone-cist graves is the rounded ground plan. I have thought that this grave might have been established near a landing site of that time, as is the case in other places (II). At the same time a single stone-cist grave in the sea landscape is unique in Estonia; usually such graves were located in groups and farther from the sea. Also, the graves in Virumaa that were erected on the seashore were concentrated in groups, and for that reason there is no need to suppose that a special location caused the building of only one grave. One would rather think that Koljuvare is a former seamark that was intended for seafarers; another similar structure is known in the village of Andineeme, also near the previous coastline. Although it may not be a stone-cist grave, it still is an important object. The highest spot on the Juminda peninsula is almost 10 m above the sea level at present; earlier it used to be a small island that was probably near ship routes (the latter seems to be indicated by the coin hoard of Juminda). It also seems to confirm the hypothesis that Koljuvare was a seamark. Erection of such an object requires organizing people, knowledge and use of the place. Also, the place must have been important both in the everyday life of people as well as in their mental map. At the same time one cannot rule out the possibility that Koljuvare is a stone-grave. Although unique in Estonia, single big stone-graves in sea landscapes were common in Finland during the Early Bronze Age (Huurre 1990, 106; Salo 1995, Fig. 1).

Because Koljuvare and its analogue at Andineeme are probably not stone-cist graves with a solid dating but rather represent seamarks, then it is not possible to date the former as yet. The only prerequisite for dating this object is the fact that it cannot be older than the dry land of this site. According to the contour lines, the land beneath Koljuvare is slightly higher than 5 m above the sea level, which indicates a rather young area that emerged from the water only at the stage of the Limnea Sea of the Baltic Sea, meaning the last 4,000 years (cf. also Kessel & Raukas 1979, Fig. 10; Linkrus 1998, 33, Fig. 7). Thus Koljuvare might have been erected in the Bronze Age, but it may belong to more recent periods. Undoubtedly, the heap fulfilled its task as a seamark during a long period.

The existence of such a sign indicates the use of the area, but does not imply permanent settlement somewhere in the vicinity. Also, the previously described other archaeological sites of the Juminda peninsula represent this type. They are objects that are intended for maritime activities, and similar objects were certainly located also in the wider area of the North-Estonian coast.

In the area of the entire northern coast only a few cup-marked stones can be found on the coastal plain; one of them is located only ca. 20 m north-east from Koljuvare and the other one near the village of Kaberla. The stones also indicate the importance of these areas for humans. A flanged celt (AI 6638), made of bronze in the Earlier Bronze Age in the mid-second millennium BC and found on the beach of Meriküla village near Aseri, can similarly be interpreted as stressing the importance of a place. No other finds were gathered while inspecting the find spot later (Tamla 2004, 18).

However, one can find some exceptions in the coastal area – for example, a settlement layer dating to the Pre-Roman Iron Age has been found on the hill fort of Jägala Jõesuu, finds from the Roman Iron Age and the Middle Iron Age have also been gathered from the same place and its vicinity (Johanson & Veldi 2006; Lõhmus & Oras 2007; Kriiska et al. 2009). Because the place is on a sand dune away from arable land, it was probably a (fortified) settlement unit (or units) located near the landing site.

The coin hoard found in Juminda village might indicate a landing or harbour site somewhere in the vicinity. The author searched for traces of human activities in the vicinity of the find spot of the hoard but could not find any. Maybe the place was used seasonally and its traces are hard to find.

The fragments of human bones show that pit-grave cemeteries from the end of Estonian prehistory or from later centuries existed in several places in the Juminda peninsula. When dealing with prehistoric cemeteries, one should look for harbour sites rather than for permanent villages. It is so because arable lands were mostly absent in the Juminda peninsula, and villages located in open-sea landscape would have been easy targets for attacks and looting. It all seems to indicate that although these areas were used for seafaring, there is no need to suppose that they were permanently settled. Naturally, the existence of single farmsteads living by fishing cannot be excluded, especially in the case of dispersed farms. In that case it is possible that they did not leave a cultural layer, or it was destroyed in later periods. However, if they did exist, there is probably no reason to speak about permanent settlement similar to those villages located on the North-Estonian limestone plateau near the glint bluff. Therefore, the possibility that the villages situated near the glint edge used only the coastal areas seems more likely. The sea was quite close so that people could make use of the possibilities offered by the sea without living directly on the shore where arable land was in short supply and infertile. Moreover, the villages near the limestone bluff were oriented to inland rather than the coast. They were agrarian villages, their inhabitants did go to sea, but that was probably a sideline.

People and landscape: changing the meaning of the landscape

Landscape experience is another aspect of landscape – how do humans perceive their surroundings and interpret it? A human being assigns meaning and cultural

significance to the surroundings and thus creates the landscape. At the same time the layers of meanings are not the same for all people; even contemporary people interpret one and the same place differently. Also, the significance of a place changes in time, as do the meanings.

The attitude of people towards their surroundings has undoubtedly changed in the course of time, both considering the landscape as a whole as well as its single elements and/or features. A place that once might have been ideal for living was later re-used for burying; still later a field might have been established in the same place, or it all might happen in the other way round. What were these changes, where did they occur, and why did they happen in the first place? Were the natural and economic reasons always decisive, or was there something behind them? And if there was, then what was it? One can ask many questions, but the answers to them are mostly opinions that are uncertain and largely depend on the interpreter. However, a comparison of the distribution maps of archaeological sites of different periods may shed some light on that attitude.

It is understandable that several sites used for specific purposes (e.g. places suitable for landing) might have been used in similar ways during long periods of time; the latter is true unless natural conditions changed considerably. For example, the probable harbour site in Tsitre represents a place where the duration of use can be measured by centuries. Also, in this case the preliminary site was abandoned, and the harbour moved northwards. Such a shift was caused by both the land uplift as well as by the changed requirements for a suitable landing. However, the shift of the harbour site was not very extensive; the harbour that is still used is situated about 300 m to the north from the prehistoric site. Such changes have taken place in other sites, too. These changes cannot be explained only in terms of changing natural conditions, but the rise of new centres has played a part in it as well. The changes in locations have different reasons in different cases, and they can occur in combination.

Stone Age settlement: settlement sites and axes

The following section presents an analysis of the settlement traces in North Estonia throughout the whole prehistoric period according to the chronological principle. The aim is to give an overview of changes in the use of landscape and the kinds of places that were valued in different periods. The first pair to be analysed or compared is the Stone Age of foraging economy and the period of the Stone Age when cultivating economy was used to some extent at least. A large number of Mesolithic settlement sites are known (cf. e.g. Kriiska 1997; Lang 2000a, Fig. 4), only a few are known from the (Late) Neolithic, but numerous stone axes have been found in places with varied natural conditions. The existence of direct connections between the find spots of these axes and the settlement sites somewhere nearby is not certain, but one cannot exclude them either. Undoubtedly, the distribution of axes gives evidence about the significance of the find or desertion spots for the people at that time. For this reason, it can be considered a sufficient basis for comparing the analyses. Taking into

consideration the possibility that some stone axes might have been lost, then it also shows that people have been in those places. At least partly the same places were settled in both periods although the settlement has somewhat shifted in the landscape. The Mesolithic settlement site at Kuusalu was 300–400 m closer to the river than the settlement site of Corded Ware Culture. In the vicinity of the latter the relief of the terrain makes it possible to suggest the existence of a previous small waterbody, which might have been a spring. Also, in the village of Muuksi the known settlement sites of Corded Ware Culture were located near springs (I). At the same time boat-shaped battle-axes have been found farther from the settlement sites – Kuusalu is probably an exception, but the exact find spot of the stone axe of that place is unknown. In addition, that axe has been re-worked and used later, so the find spot must be related rather to the settlement of later times.

Several boat-shaped battle axes, as well as late stone axes, have been found in the vicinity of waterbodies, but at the same time the arable land somewhere nearby might have been a decisive factor (Fig. 7). Ilze Loze, who has studied the distribution of boat-shaped battle axes in Latvia, has stated that such axes have been found as stray finds, whereby the connection with rivers is evident (Loze 2000, Fig. 1). The researcher associates them with the network of water transport that covered a major part of Latvia (Loze 2000, 144). Because Loze's study focuses on the typology of boat-shaped battle axes found in the territory of present-day Latvia, she does not explain why these axes were abandoned. Also in Finland a number of boat-shaped battle axes have been found near rivers (Äyräpää 1937, Fig. 19).

Researchers have started to pay more attention to the fact that the axes that were found as stray finds and are not connected with settlement sites have been purposefully relocated to certain places and left there. Also, the axes that have been put into graves are separated from those gathered from settlement sites and the ones that were intentionally left in different places. For example, while studying the distribution of stone axes in the eastern part of Central Sweden, a conclusion was made that the stone axes used as grave goods reflect the linear pattern of distribution, marking roads and paths that run on the ridges and also the waterways. The axes considered to be hoard or sacrificial finds are usually buried in the coastal area or in special places near inland roads, thus marking nodal points in the landscape, such as fords or harbours (Lekberg 2002, 229). Late stone axes that were put into use in the Late Neolithic or at the beginning of the Bronze Age have been analysed also in Latvia (Vasks 2003). Two groups of finds were present – the first group consists of axes gathered in the excavations of the settlement sites of early metal ages; the second group represents stray finds without any contexts of settlement or burial sites. The latter group includes both broken and intact examples, whereby the number of intact axes clearly prevails. Thus, it excludes the possibility that these axes might have been lost, for example, while felling trees. Moreover, the making of a stone axe might have taken 10–30 hours, and thus they were quite valuable

(Vasks 2003, 28 and references). So a considerable number of stone axes found as stray finds are in very good condition. Vasks presumes that leaving stone axes in certain places marks behaviour with an ideological background. An axe was probably an important symbol and a magical object. In the Early Metal Age, when axes were not anymore used in burials, the simple stone axe did not mark social status; however, probably it was still believed that it could have some magical qualities. Andrejs Vasks thinks that it is proved by miniature stone axes found in the hill forts; some of them were made from limestone. The same is true of little clay figures, also found in the same places, which imitate late stone axes. Taking all that into consideration, he assumes that the working axes made from stone in the Early Metal Age served as both working tools and talismans or amulets that were purposefully left behind in ancient fields for protecting them from evil powers (Vasks 2003, 29–31). However, interpreting them only in connection with ancient fields seems to be too narrow. According to the find spots known in Estonia, it can be supposed that stone axes were not left behind only in places used for a specific purpose. Such an interpretation is excluded already by the fact that they have been found in places where the conditions were not suitable for early agriculture. At the same time it is understandable that axes had in addition to their practical function also a symbolic meaning because otherwise there would have been no good reason to leave them behind in the landscape. In any case, when compared with the earlier period, a change has taken place in the settlement, but first of all it was connected with expansion to the new areas farther from the waterbodies. Taking into consideration also those stone axes that were found as stray finds, one can see that the numerous earlier sites have preserved their significance.

There is a comprehensive study of stone axes and their landscape context in South-Eastern Estonia (Johanson 2005; 2006). Comparing the stone axes that have been found as stray finds with the contemporaneous settlement sites and burial places, it appeared that in some localities numerous axes have been found nearby; but in other places, settlement sites, and cemeteries there are only a few or they are absent. Additionally, more axes were found in places that were more suitable for living only in the Late Neolithic. Also, in this district axes were found as stray finds near rivers, streams, and small lakes while settlement sites were often located in the surroundings of bigger lakes. Although the author of the study has supposed that such a distribution map may partly result from the poor knowledge of the settlement sites that were established at the beginning of that period (Johanson 2005, 174–175), it is still not possible to connect all those axes with settlement sites. Thus, the picture seems to be the same as in North Estonia where at least a part of the stone axes, gathered as stray finds, have been found farther away from the known contemporary settlement sites.

Relocation of some things – in this case stone axes – to places farther from the places where everyday activities were carried out might have been an important ritual. It is known from a later period that the Sami people left their sacrifices behind in places with outstanding nature. Such places included mountains, lakes, peninsulas, caves, islands, waterfalls, and springs. Some

sacrifices were offered in pastures that did not have any special natural landmarks. Some of these places were inaccessible and available only for those who knew where to look for them; the others were more closely connected to the wider pattern of movement of people. (Bradley 2000, 5–6). Although these data derive from another time and place, they can be used for making assumptions about the stone axes deserted in the area under discussion. It is true that the exact find conditions of most stone axes are unknown – places are only generally mentioned whereby natural conditions may be different at short distances. In several cases both the boat-shaped battle axes as well as late shaft-hole stone axes have been found in the vicinity of rivers. Such places include, for example, the Jägala river, the Kaberla river, and the Pudisoo river; the stone axe found in the lands of Tülivere farm has a somewhat unclear find situation because the lands of the farm are located both on the riverbank as well as on higher ground on the high limestone plateau farther from the river. Stone axes found near the Jägala river were found in sandy areas; near the Kaberla river there was probably a damp area, and on the banks of the Pudisoo river we are dealing with a moraine area. Also, the stone axe of Leesi was found near water; the axes found in the surroundings of Lake Kahala were probably left behind in the borderland of different natural areas. Saunja is a find spot that is clearly located farther from a waterbody, where the exact find spot is known. Thus the picture partly resembles the situation of South-Eastern Estonia (Johanson 2005, 174) and also that of Sweden and Latvia. At the same time, for example, in Tõugu village in Virumaa a stone axe was found on a terrace in front of the glint in terrain that lowers to a damp area in the north and is unsuitable for living. It was not a seaside place (Lang 2000a, 74), though, but a transitional zone. There are probably more such find spots (e.g. Lang 2000a, Figs. 22, 23).

How should one interpret these find spots? On the one hand, the waterbodies and their banks were certainly used as connecting roads, but at the same time they acted as natural barriers. On the other hand, the find spots in Jägala and Kaberla were probably fringe areas at that time. Maybe accentuation of the liminality of the place was significant in these places? By liminality I do not mean possible borders between different settlement units although rivers have been interpreted as such (e.g. Lang 1996a, Figs. 103–104, 106, 108, 118, 120) but sites located on the edges of different natural zones. Outsiders do not always understand such transitions properly, but they may be first of all significant for the local people who know their surroundings well. At the same time such places as bogs, damp areas, and sandy areas may be evident, and thus be understood similarly, for everyone. These liminal places were partly used for special purposes also in later periods (cf. e.g. V) although different places were often valued then as liminal. Example includes erection of stone graves near the limestone bluff and offering sacrifices to damp places. A good example of such landscape use from a later period is the hoard of Aa Alulinn, found while digging ditches in a swampy area. The speciality of the site and its memory can be illustrated by the fact that the oldest object sacrificed here belonged to the 2nd–3rd centuries, most of them were from the 6th–7th centuries, and the most

recent one from the 12th–13th centuries. It is supposed that there was some kind of waterbody once (a spring, lake, or a bog pool (Tamla & Kiudsoo 2005, 10). Especially in the latter case it was a different, liminal place that clearly stands out from the surrounding landscape. Besides Alulinn, several hoards of iron objects were found in similar find conditions (Tamla & Kiudsoo 2005, 10), so it was probably a common phenomenon with a long tradition.

Liminality can be seen on the large scale embracing the landscape as a whole, as well as on a smaller scale. In the first case, stone axes left behind near the sea, rivers, and lakes could serve as an example; the latter may be indicated by those axes that were left behind near onetime small bodies of water or damp places as well as by the axes found at the edges of damp areas and grasslands (e.g. Lang 1996a, Figs. 101, 112; 2000a, Figs. 7, 22). This fact in itself does not exclude their connection in some cases also with roads or with separate places unused in everyday life. One can suppose that axes were left behind in different places on different occasions and for different reasons. Therefore, stone axes found in the middle of a pasture and/or arable land may carry a different message, probably resembling something assumed by Vasks with regard to the stone axes of Latvia. The stone axes found on the former seashore may also be regarded as left behind in liminal places. One should point out that liminal areas and sites are valued in other places of the world. For example, the Tiwis living in the islands of Bathurst and Melville bury their dead in the transitional zone between the rain forests and the eucalyptus forests (Taçon 2000, 41, Fig. 2.7).

As for stone axes, for example, the aboriginals of Australia perceive their land and ancestors, among other things, through the making and use of stone tools. Their most important stone tools, such as stone axes and spearheads used by men, embody the power of ancestors. The latter arises from the commitment to land and ancestors via myth and oral tradition.¹⁴ Although it is unthinkable to compare one-to-one the beliefs of Australian natives and the ones of living in the area of present-day Estonia in the Neolithic, one can suppose that there might be some connection with ancestors, power, and land behind the stone axes that were gathered as stray finds in Estonia. Probably it was thought that stone axes possessed some power; otherwise there would have been no reason to relocate such powerless tools to other places and/or to leave them behind somewhere. Also, the places where axes were taken could be different – sometimes they possessed power in themselves, for example, in liminal places; at other times they might have obtained it from the item left behind.

To sum up the topic of stone axes, one should mention that Mark Edmonds has presumed about stone handling in the English Neolithic that people who

¹⁴ According to an aboriginal myth, the Rainbow Serpent, the mightiest ancestor of the people living in the western part of Arnhem Land, swallowed other ancestors. Subsequently he was forced to vomit the bones, and thus the sandstone and quartzite outcrops came into being. Thus, excavation of stones for making axes means excavation of the bones of the ancestors. So the axes are made from the bones of the ancestors, and this fact gives them power (Tilley 1994, 53 and references).

were involved in it met the past through their activities – the sites of gathering raw material, principles of making a choice, and the stone working technique stayed the same for a long time. Through this work past periods, genealogies, and ancestral time were always present (Edmonds 1999, 49–50).

The Bronze and the Pre-Roman Iron Ages: settlement sites and graves

In the following the Late Neolithic settlement is compared with the settlement of the (Late) Bronze Age and the Pre-Roman Iron Age. The Late Neolithic is represented only by settlement sites and stray finds, and the Late Bronze and the Pre-Roman Iron Ages are represented only by a few settlement sites and numerous stone graves and cup-marked stones. It becomes evident from the distribution map that in several cases stone-cist graves and/or cup-marked stones can be found in the closest vicinity of Stone Age settlement sites. This scheme is especially evident in the vicinity of Kuusalu and in the surroundings of Lake Kahala, but a similar tendency can be observed also in other places in North Estonia (compare e.g. Lang 1996a, Figs. 101 and 102; Figs. 107 and 108; Figs. 112 and 113).

The settlement has continued at least partly in the same area where late stone axes were left behind; an exception is made in some liminal places that were clearly unsuitable for living. The latter did not exclude their use in that period although sometimes they lack traces of activities that can be detected by using archaeological methods. However, during the Late Bronze Age people started to use more the area on the edge of the limestone plateau where stone-cist graves started to be erected. At the same time, only one of the settlement sites known in the Kuusalu–Kahala region was located in its immediate vicinity; all the others were somewhat farther. It is possible that the surroundings of the present-day Kolgaküla, Kosu, and Hirvli were settled (at least on a larger scale) only now. Of the places farther from the glint edge, the area of the present-day Saunja and Sigula was still inhabited or used, as was the Juminda peninsula.

Although the number of settlement sites of that period is rather small, data about several Bronze Age settlement sites, located on the limestone plateau, have been acquired through the times. They have been discovered in Joa, Rummu (Fig. 8), behind the present-day village of Valkla (Fig. 9), and in Muuksi (III, Fig. 1). One settlement site from the end of the Pre-Roman Iron Age was discovered on the southern shore of Lake Kahala in the village of Kalamäe; ceramics characteristic of the period have also been found from the hill forts of Jägala Jõesuu and Muuksi.

Although the most intensive period of building stone-cist graves came to an end in the middle of the Pre-Roman Iron Age, in some places they might have been erected also later. Thus, it is plausible that some of the numerous stone graves in the surroundings of Lake Kahala were added to the landscape in the second half of the Pre-Roman Iron Age. Some of the stone-cist graves of other areas may also belong to that period.

Once again one should notice the connection between the find spots of different periods of the Stone Age and the ones of the Bronze and the Pre-

Roman Iron Ages (**III** and references). One should emphasize once again that the vicinity of later graves and cup-marked stones with the settlement sites of earlier periods cannot be accidental – there are far too many coincidences. Such places are known not only in North Estonia but also in other places. One of them can be found in Kaseküla in Läänemaa county, where a stone grave used in the Bronze and Pre-Roman Iron Ages was erected on the settlement site of Late Combed Ware Culture. It is possible that the same site was for some time also settled by people who made corded ware (Kriiska et al. 1997). The excavations of the Lastekangrud group of stone graves unearthed two pieces of corded ware ceramics from the soil beneath the first grave (Lang et al. 2001, 39). Also, beneath the Võhma X tarand grave, which is dated to the older Pre-Roman Iron Age, revealed numerous pieces of corded ware pottery (Lang 2000a, 67, 170–171). Beneath the Tõnija Tuulingumäe *tarand*-grave there was also a settlement site of the Late Neolithic or the Bronze Age. The grave was probably built at the end of the Pre-Roman Iron Age (Mägi 1997, 37). This phenomenon is not local; it occurs also in other parts of Europe. Some Neolithic long mounds in Denmark were erected on previous settlement sites; sometimes traces of the Late Neolithic buildings were found also beneath the round mounds of the Early Bronze Age (Bradley 2005, 59–60, 64). There are even more places where a grave was built upon a previous shorter-time settlement site, for example, in Germany and in many places in southern Scandinavia (Bradley 2005, 57). Sometimes also in England a Neolithic stone grave was erected directly on the site that had been used in the Mesolithic or in the Early Neolithic. It has happened even when there was no direct link between the settlements of different periods (Tilley 1994, 113, 117). Thus, this phenomenon is rather common in a wide area where for some reason the localities used earlier were in high esteem.

Additionally, there are places where a stone grave was built on top of an earlier burial place. Examples include Põlgaste in South-Eastern Estonia and Vehendi on the shore of Lake Võrtsjärv (Laul 2001, 27, 29–31). The Põlgaste stone grave was used in the 3rd–5th centuries; one of its *tarands* was built on top of the Bronze Age cremation burials covered with earth. After the 5th century people continued to bury their dead in the same place – not into the stone grave but into an earthen mound that was heaped on its edge (Laul 2001, 27, 41–43). Thus, the same place was still used for funerals while the belief that required burying in a *tarand*-grave disappeared, and yet the place preserved its significance. At Põlgaste the temporal distance between the two first periods of burials was very long, and there is no reason to assume that oral tradition prevailed. Rather, one is dealing with connectedness through place, as it is known in several other sites. The grave of Põlgaste was located on the high bank of the primeval valley of the Ahja river (Laul 2001, 41), and the landscape situation, in particular, might have been decisive while establishing the graves. And yet, one cannot help but wonder how these graves, as well as those in other places, happened to be established so exactly on top of each other. One can hypothesize that earlier graves had been marked somehow, and that the marks

were destroyed only when a new grave was erected. However, as evidence is absent, this view remains speculative.

The cremated burials found beneath the stone grave of Vehendi XI were much younger than those at Põlgaste and were dated to the end of the Bronze Age and the first half of the Pre-Roman Iron Age by using the ^{14}C method. The stone graves remained undated because of the absence of grave goods. Silvia Laul, who excavated the grave in 1975–1976, suggested on the basis of the fact that it did not contain any grave goods or a central cist and had an irregular ring that the grave might be dated to the final period of the tradition of stone-cist graves, which means that the grave was built around the time of the birth of Christ (Laul 2001, 29–31). As this opinion has a hypothetical character, several interpretations are possible. First, the graves of Vehendi, including grave XI, need not have originated from a much later period compared to the burial beneath the graves. Burials in the immediate vicinity of stone graves may be of the same age as the stone graves themselves, as has been assumed in the case of the Tõugu II stone grave, where, concurrently with the erection of the stone grave or only a little later, cremated bones were buried at a distance of a few metres (Lang 2000a, 123). In a similar way also the cremation burial found at Vehendi may be almost contemporary with at least some graves in that group. It also seems that throughout the whole Late Bronze Age and the Pre-Roman Iron Age the constructions of stone graves might have varied. Thus, an irregular inner construction does not necessarily mean that such a grave is of a later date. Similar graves with only a few grave goods and an irregular inner structure are known, for example, in the cemetery of Pukuļi in Latvia, where they have been dated to the first half of the Bronze Age (Vasks 2000, 105). This cemetery is exceptional in the Latvian context because it was dated by using the ^{14}C method as well as an artefact find.

Rather, Vehendi XI might have been a cairn grave, similar to Ussimātas of Muhu, for example. The latter had no grave goods either, and the grave remained undated (cf. Lõugas 1986). Cairn graves were erected in different time periods, the oldest belonging to the first half of the Pre-Roman Iron Age and the youngest to the period in the middle of the first millennium until the 11th century (Lang 2000b, 14–16). Thus, the type and the age of the Vehendi grave are uncertain. Nor do we know the temporal distance between the two different forms of burial.

In those cases when a later burial site was established on top or near an earlier one we are dealing with the re-use of sites. The situation is similar to the connection between an earlier settlement site and a later grave, which was analysed previously.

Additionally, one can differentiate one more use of landscape, where a stone grave is erected in a previously used place that was repeatedly re-used because of its natural conditions. As an example, one can bring Tandemägi in the village of Võhma in Virumaa county. Tandemägi ridge is the highest point in the whole area (Lang 2000a, Fig. 4). The site was first used in the Stone Age when quartz was worked there. It has been assumed that the place might have been used

already in the subarctic climate period (Moora 1998, 16–17), that is, in the Late Palaeolithic although it might have been used in the Mesolithic or even in the Neolithic (Saluäär 2000). The first stone graves were built in the same place only in the Late Bronze Age, thus leaving a very long temporal distance, and it is unlikely that some oral tradition might have existed about the place. However, the ridge of Tandemägi is a landscape feature that differs clearly from its surroundings, and as such it is a most suitable site for building graves. As graves were erected in higher sites, then it is understandable why Tandemägi was chosen for that purpose. Graves were established in that place during a long period, which indicates that local inhabitants held the site in high esteem.

Another similar example of landscape use in different time periods can be brought from Tsiistre in South-Eastern Estonia. There is also a higher ridge, or, to be more exact, a part of it was surrounded by a damp area on one side and by a lake and a bog on the other, and the site was used over a long period of time. The oldest human activities at this site are dated to the Late Mesolithic when people lived there. It is likely that some kind of activities may have been carried out in that place also in the Bronze Age and/or the Pre-Roman Iron Age. Because finds are absent from these periods, then it is not possible to make any certain conclusions about the use of the place. Marge Konsa, who conducted archaeological excavations at the site, assumed that the place was used, similarly to Vehendi and Põlgaste, for burying cremated bones, but there is no evidence to this effect. A stone grave was erected at the same site probably at the end of the Roman Iron Age or in the Migration Period. The site was used for the last time in the Viking Age (Konsa 2003).

One cannot rule out the possibility that oral tradition existed even in those places. That tradition could have somehow connected – especially in the earlier period – the origin of the landscape features with the ancestors. Among traditional tribes oral traditions stay alive for a long time. For example, the Koyukon tribe in Alaska believes that the surrounding landscape is alive; it is a web of paths, names, and connections. Their relationship to the land is intimate, and they know its smallest details. Lakes, river bends, and other landscape features have names, and they are full of personal and cultural meaning. Although the Koyukon people have settled their land for millennia, their impact on the environment is not significant. The only traces of long-term habitation are campsites, paths, and village sites that have been cleared from trees and the abandoned sites that are overgrown. There is nothing visible that would allow connecting an abandoned village site with people. The only thing that distinguishes such places is human memory that assigns special meaning to those sites. Every living human is bound by the pattern of people and land that widens over the land and reaches far back in time (Tilley 1994, 57 and references). It is also an example of how the oral tradition might reach farther than could be expected at first glance. Even if specific knowledge of the ancestral settlement is absent with regard to some places, the same site might have been somehow connected with the ancestors or their deeds. For example, the Foi and Kaluli people in Papua New Guinea know their surroundings in

great detail. The most significant landmarks, such as mountains, rivers, and large trees have names and are meaningful places. When giving names to the places, they take into account both the events connected with ancestors and those that occurred more recently. All the previous examples, as well as among several other traditional cultures, the landscape has a double meaning – it consists of places connected with ancestors, and people live their everyday life in these places and between them (Tilley 1994, 61–62 and references).

The location of Estonian archaeological sites and the ethno-archaeological parallels suggest that also the people who settled the area of Estonia in the past knew very well the surrounding nature and were aware of a connection with previous generations and their acts in the landscape via oral tradition. When inhabiting a place, people sought for explanations of the surrounding landscape features probably already in the Stone Age. Thus everything or at least more remarkable natural objects had meanings and relations for people.

What else could cause the re-use of a place after a long period of time? It is highly improbable that the Stone Age settlement sites might have been recognizable in the landscape and, thus, known to the builders of stone graves. The temporal distance is too long for this.. Researchers have supposed that the previous settlement sites that are rich in phosphates had managed to resist the growth of trees, and, thus, such a place was easier to use than the surrounding (virgin) forest. On the other hand, other scholars have considered it impossible because of the millennia that separate the settlement of different periods. One cannot rule out the possibility that the plants growing at previous settlement sites had a different association, and thus the places were suitable for clearing (Kriiska 2000, 72 and references). It may have been a contributing factor for the re-use of previous sites. Also, roads and paths may have been of importance since they had probably been used for a long time. Roads connect places and people, and some kind of paths existed already in the Stone Age. Although there are periods from which no archaeological sites are known, it is not enough to assume that settlement was completely lacking. Its existence is reflected only by indirect but nevertheless solid data, such as pollen analyses. Thus people lived and also moved between places, and roads and paths undoubtedly continued to exist. There is no reason to believe that all Stone Age paths were used also later, but some of them might have been still in use. It is possible that when establishing a grave, one took into consideration the paths that originated from previous periods and that were still used. At the same time graves themselves might have served as important road marks while moving in the landscape. Thus, the graves behind the village of Valkla, built on the gentle slopes of the limestone bluff, might have been connected to the road that passed somewhere in the vicinity. On that road it was possible to rise on the limestone plateau or descend from it. The possibility of the road passed the place is confirmed by the third, the middle group of graves, located in the middle of the limestone plateau, which is situated on the same line with the aforementioned groups (Fig. 9). Thus, the connecting of stone graves with the web of roads and paths seems to be well founded, and it could well be that some paths originated from earlier

times. At least behind the village of Valkla the road is probably in the same place even now because it takes advantage of the best places for descending the glint. Similarly, one might suspect that some other grave groups located near gentle slopes of the limestone bluff could be connected with older paths. Examples of such graves are the ones on a ridge behind the village of Rebala, but also the graves in Utria in Virumaa. The Utria graves were built on the coastal plain but in a place where the limestone bluff was gently sloping. Thus, it was easy to descend to the graves. In traditional societies roads and paths are serve as metaphors indicating to pattern of activities and social organization. They create and maintain social relations between individuals, groups, and political units and help to create a sense of linear order. Establishment of a road is often connected with ancestors who moved from one place to another thus creating a new road (Tilley 1994, 29–31). A path that came from somewhere and continued to remote places might have had a great significance, as might knowledge of the destination where the path leads. In case some stone graves were situated beside the road, they made it more significant by showing its physical connections with ancestors. Also, a probable ritual carried out on such graves might increase the importance of such a path. It is possible that there may have been some paths that were used for ritual purposes only. Knowledge of these paths was not available to the common members of the society. Maybe some of the previously mentioned paths led to such liminal places. These paths may have been used for taking sacrifices to special places and/or while performing rituals. Walking a road that might have been invisible in the landscape, but was known to someone, might have been a ritual in its own right. The latter did not have to be known by everyone but could be owned and passed on by some members of the society.

As noted, there was probably an oral tradition that connected certain places with ancestors and their deeds. Because stone-cist graves are often located in places with peculiar nature, it can be supposed that such special sites might have been connected with (mythical) ancestors who stayed and acted out in them. The oral traditions of several traditional cultures connect the landscape and its single features with ancestors. For example, the dwellers of the island of Malaita in the Solomon Islands believe that land owns the people who inhabit it, not the other way round. Landscape unites people directly with their ancestors because it was the ancestors who created the land and the present settlers live from it. The landscape of Malaita is thus profoundly intertwined with the complex relations between its settlers and their ancestors (Van Dommelen 2000, 278). Also, the Australian Aboriginals handle the features of landscape as a sign system that plays an important part in the formation of people's understanding of Creation, spiritual power, and world order (Tilley 1994, 40 and references). It is possible that also the 'breaking points' of North-Estonian landscape – rivers, lakes, limestone bluff, etc. – were perceived in connection with ancestors and their deeds, both by the foraging groups as well by the later inhabitants. There were undoubtedly some differences in their interpretations that were derived from different ways of life because the understanding of the surroundings is not

static but changes in time. Sometimes one can come across the simplification that the hunter-gatherers' understanding of land differs from the decentralized perspective and from what they look out. These are two extremes – between them are many other ways of perceiving the landscape and attitudes to it (Tilley 1994, 36–37). Thus, also the perceptions and meanings of local people changed in connection with transition to cultivating economy.

Tõnno Jonuks has highlighted three aspects when people were looking for a suitable place for erecting stone graves. These places were a special place in the landscape, an earlier burial place, and/or a settlement site. Additionally, he thinks that all these principles were connected with the predominant ideology of the period. Ancestors and connection with them played an important role in it (Jonuks 2009, 203). It is not known what exactly turned out to be decisive when choosing a place for a grave – was it the traditional existence of places used in earlier periods or some peculiarity in the landscape (e.g. limestone bluff and the view opening from it; boulders in the vicinity, etc.)? One can only suspect that both were important. Also, some other factors may have been added, and the final choice of location was made on the basis of several criteria. It is possible that the occurrence of later graves and cup-marked stones on earlier settlement sites may simply follow from the valorization of the same things in landscape. Nevertheless, such a selection of one and the same place by people living at different times might arise from very different starting points, understandings, and interpretations of the landscape. At the same time one can assume the opposite on the level of an idea – the earlier layers of meaning were replaced by new ones.

The graves of the Bronze and the Pre-Roman Iron Ages are located mostly in the coastal zone in Estonia. They also are distributed unevenly – more in one place and less in other places. The situation is similar in other parts of Europe, where Bronze Age graves are distributed unevenly. Density of graves differs also within a geographical unit; for example, in the chalk lands of Wessex the number of mounds of that period is much higher than in the neighbouring areas with heavier soils (Harding 2004, 86). The majority of the Bronze Age mounds in Skåne are located at a distance of up to 10 km from the present seashore, whereby the largest number is in a zone that reaches 4 km inland (Tilley 2004, 184 and references). In a similar coastal zone, which is approximately 10 km in width, are located the graves also in Norrland and in several other places in Scandinavia (Broadbent 1983, 8, 15, Fig. 3; Coles & Harding 1979, 300, 503) and also in Finland (Meinander 1954, Fig. 76). Thus, the concentration of the stone graves of that period on the coast or nearby characterizes wide areas, and the choice of such locations is probably related to the cosmological ideas of that time.

From the Roman Iron Age to the end of prehistory: changes and duration

It is much more difficult to detect the location of the archaeological sites of the Roman Iron Age in relation to traces of human activities that had taken place in the Bronze and the Pre-Roman Iron Ages. It is caused by the fact that the study

area does not have many sites belonging to the Roman Iron Age. It refers to the circumstance that an important change had occurred in society or at least in the development of local settlement and culture. A settlement site (or a destroyed grave) of the Roman Iron Age is known near the swamp forest surrounding Lake Rummu, which is to the south from Valkla (Fig. 10). It has been supposed that one stone grave from the same period may be at Valkla together with some stone-cist graves, in the vicinity of the limestone bluff. If one proceeds from the position that the first one is a settlement site and the second represents a grave of that time, then a cup-marked stone is located a few hundred metres to the north-northwest of the settlement site, and a stone-cist grave is situated approximately at the same distance to the north-northeast. Other sites from an earlier period are situated at a much longer distance. The stone grave is located in the same group with earlier burial places.

The *bauta*-stone graves that were located on the seashore to the north of Valkla on the seashore constitute an exception in every respect. Those graves that were characteristic of Scandinavia by their form but contained burials with grave goods common to local settlers (Lang 2007, 216–217; Saadre 1938) cannot be connected with the other archaeological sites.

The existence of some stone graves of that period has been supposed also at Kiiu (Lang 1996a, Fig. 122). If that date is right, then those graves are situated in one group with the earlier stone-cist graves. It has also been assumed that some burial places of the Roman Iron Age might exist in the lands of the villages of Kuusalu, Sõitme, and Hirvli where they also occur together with earlier graves (Lang 1996a, Fig. 122). However, the datings of the sites mentioned are hypothetical and need to be confirmed by fieldwork. It can be said that none of these places represents classical united *tarand*-graves, which could be detected only by visual observation. So there should be single *tarand*-graves or cairn graves, but at present it remains an unconfirmed hypothesis.

The only grave in the surroundings of Lake Kahala that contained artefacts from the Roman Iron Age and also a single rather straight wall, which has been interpreted as the only intact wall of a *tarand*-grave, was situated in the same group with the stone-cist graves of Uuri village. A few shards of a clay vessel typical of the Roman Iron Age were found at the settlement site of Kalamäe, located ca 3 km from Uuri. The same site was also inhabited at the end of the Pre-Roman Iron Age. The grave group of Ellandvahe on the left bank of the Jägala river revealed together with the graves of the Bronze and the Pre-Roman Iron Ages also a single *tarand* of the Roman Iron Age (Lang 1996a, 402). Such associations where earlier stone-cist graves are located together with *tarand*-graves are also known in a wider area, such as Tõugu and Võhma Tandemäe in the east and also one in Muike village (Lang 2000a). However, similar complexes are known also in many other places in the county (see e.g. Schmiedehelm 1955, Fig. 3; 24–28; 62–107; Tamla 1987). Among the areas located to the west of the research area, such complexes are known, for example in Lagedi and Saha villages near the Pirita river (Lang 1996a, Figs. 102, 103) and also in the grave field of Proosa, located a few kilometres downstream from

the latter (see e.g. Deemant 1980; 1981; 1982). The latter includes also graves of other periods of metal ages and composes a unique sacred area that has possessed significance for a long time. Use of the site for burials ended as late as in the 13th century (Lang 1996a, 206–207).

All in all, it seems that the same places were considered important in the landscape as in previous periods; it is possible that at least sporadically, a degree of significance was added by the existence of earlier graves. The latter were certainly known and valued; they were bounded by the same sacred space, created by the local landscape.

Although data about the settlement sites of the time are scarce, one can suppose that the same principle was followed as during the previous period. At least in North Estonia some distance was required between the settlement sites and the burial places (for an exception cf. Lang 1996a, Fig. 108). It means that there was a distance of at least of a few hundred metres between a grave and a settlement site. The latter does not mean that there is no visual boundary between the two sites. Of the few settlement sites of the Roman Iron Age one is located in the neighbouring area to the east. The Ilumäe II settlement site and the grave of Kõvermäe in the same village are separated only by ca 125 metres (Lang & Konsa 1997, 67). Also, the settlement site near the grave field of Tõugu is located only at a distance of ca 100 metres from the closest grave (Lang 2000a, Fig. 25). However, the latter settlement site is located in a lower area on a gentle slope of buried glint. It seems that when choosing this place, a separate visual space was created for ancestors/ graves and for living people, located close to each other but still separate.

The settlement of later periods largely avoided the immediate vicinity of the stone-cist graves – the number of archaeological sites in the vicinity of stone-cist graves is not high until the Viking age. A change of attitudes took place probably in the Viking Age and at the end of prehistory, and it was probably expressed in distances. It was in the Viking age when fields were established in the neighbourhood of earlier stone graves – the clearance cairns of that period are known in the vicinity of earlier graves in many places. Thus the surroundings of graves were put to use at Muuksi and probably at Kaberla. Clearance cairns totally covered by a turf layer, but for the time being undated, are known on the limestone plateau between the villages of Sõitme and Kuusalu. A similar group of clearance cairns is also known on the Valkla plateau, not far from the stone graves. Also, some fossil field remains are located close to the stone-cist graves in the lands of Kõvera farm in the village of Hirvli.

The same development in landscape use occurred in other places, too. A group of fossil field remains consisting of both the clearance cairns and baulks is located in the neighbourhood of the grave group of Tõugu, near graves I–XI. The charcoal gathered during the 1993 and 1995 archaeological excavations showed that one clearance cairn dated from the 8th–10th centuries and one baulk from the 11th–12th centuries (Lang 1994, 384; 1996b, 424; 2000a, 226–230). Also, archaeologists have studied the systems of clearance cairns and baulks

located rather close to stone graves at Võhma, a neighbouring village of Tõugu. One of the excavated clearance cairns was radiocarbon dated to the 7th–10th centuries (Lang 1995a, 420; 2000a, 235); the baulk originated from the 7th–8th centuries (Lang 1996b, 424; 2000a, 236). Approximately similar results have been gained from the excavations of other fossil fields situated near stone graves. The fossil fields of Uusküla reached in some places the walls of a *tarand*-grave. Four excavation plots were opened, and it appeared that the fields had been established in the 10th–12th centuries at the latest, and they had been used throughout the Middle and Modern Ages (Lang 1999b, 27–30; 2000a, 238–242). It is likely that excavations of other fossil fields that are located near stone graves could yield similar results. As these data are absent at present, then I shall not enlarge upon this topic. The only exception known at present is the stone-cist grave group called Lastekangrud in the village of Rebala, which was established at the beginning of the first millennium BC. In the vicinity of the group, fields were ploughed at the end of the Pre-Roman Iron Age (Lang et al. 2001). Rebala is thus an exception with regard to absolute datings but not with regard to the general principle of temporal distance – the fields of that place were ploughed for 500–1000 years after the graves had been built.

The previous overview showed that the excavation findings confirmed the existence of a large number of such places and determined the age of the fossil fields that were situated close to stone graves. So it seems that the areas in the immediate vicinity of stone graves were put to secular use only after several centuries had passed. The landscape had changed by the time when the sacred meaning of the graves and their surrounding landscape were lost.

The villages at the end of the prehistoric period and the beginning of the Middle Ages were mostly located in the same places in the landscape where they had been established in the Viking age. Settlement layers are known almost in every village of Jõelähtme and Kuusalu parishes mentioned in the Danish Account Book. In addition, there were some settlement units that for some reason were not mentioned in this written source. Examples are Sõitme and Loo, but the wider area reveals some more such villages (Lang 2000a, 267–270). It is likely that the changes in the size and locations of farmsteads may have taken place in the course of time. After some time new areas might be put to use, then they were left behind, and people shifted to new areas, or they returned to the previous places. An appropriate example of such a development is the village of Kaberla, the oldest houses of which were located in a zone near the buried glint bluff; later the village was enlarged in different directions, but the first area was continuously used. Shifts in the location of houses through centuries have been well detected in the village of Ilumäe, for example (Lang 2000a, 252–255).

Pivotal changes with regard to the attitudes to earlier monuments and also to landscapes took place in the Viking age. The objects (stone graves and cup-marked stones) of earlier settlement were probably continuously known, but their importance was lost, or it diminished significantly. One can witness these changes in the piece of a cup-marked stone that was used in the wall of an oven

(Kraut 1981, 409). Whatever was the previous meaning of cup-marked stones, it had been totally lost by that time.

Use of landscapes through times

Based on the previous treatment, one can suppose that through times people have been aware of earlier settlement and traces left behind in the landscape, even if they were not clearly visible. Stone Age settlement sites represent places where later stone graves were built. If such a location of settlement sites/graves had been accidental, such coincidences would not be so numerous. At the same time such a position of objects of different periods may result from something else, such as the significance of some landscape features for humans. The settlement sites of the Stone Age, especially of the Mesolithic, were as a rule concentrated near bodies of water; the same places reveal a large number of stone graves. It is true that the latter are located also in other places, including sites that at present lack any specific features. Therefore, it has been suggested that in many places the existence or closeness of some waterbody was decisive when choosing a place for erecting a grave. Many researchers have assumed that water played an important role in ancient Scandinavian religion (e.g. Tilley 2004), and similar beliefs may have been common also in Estonia where people were buried in similar graves. It has also been supposed that in Sweden ancestors were connected with bodies of water; the connection of the sea with the dead, in particular, has been emphasized (Tilley 2004, 202). It is also possible that these beliefs were also common among the inhabitants of the area of present-day Estonia. It seems to be directly confirmed only by the graves in Vaivara Utria, but this connection might have worked indirectly through the visual bond between the graves and the sea, which opened up to the viewer standing near the graves. Additionally, not only the sea but also other bodies of water were important. There are numerous graves in sites where some body of water is visible, and this is the case not only in Estonia. Stone graves were directed at some waterbody in Finland in the Bronze Age and in the Iron Age (Huurre 1990, 106, 125; Salo 1995, Fig. 1), in Sweden in the Neolithic (Tilley 1993, 56, Fig. 2.3) and the Bronze Age (Ericson Lagerås 2002, Fig. 11.2; Tilley 2004, 186, Fig. 4.24, 4.28), and in England in the Neolithic (Cummings 2002, 109, Fig. 7.2; Scarre 2002a, 84; Tilley 1994, 93, 94, 120, Figs. 3.6, 3.9, 3.15,) and in France (Scarre 2002a, 84, Fig. 6.1). Thus, it is not a local phenomenon in Estonia but a custom that was common in much wider areas.

In Sami cosmology the world is divided into three – the sky, earth, and the underworld that corresponded to air, land, and water. The underworld was connected with the dead, fishes, and places where river flows into the sea. Such places represented access to the underworld (Bradley 2002, 12 and references). The boundary between the land and the sea has an important place in the cosmology of the native inhabitants of the north-western coast of America (Scarre 2002a, 100). In Celtic mythology it is believed that the entrance to the

otherworld is located on a small rock island named Bull Rock, situated on the coast of Cork (O'Brien 2002, 165, Fig. 10.6). Although the places and times are different, they seem to point to some more common religious background, which is valid for a wide area and a long period of time. There is no doubt that it was not a single and uniform belief but it differed in time and space, but the sea and waterbodies have been significant everywhere. The area of present-day Estonia remained in the sphere of influence that originated from Scandinavia, and graves near water might be connected with the religious background of the time.

Oral tradition about the mythical deeds of ancestors/heroes/gods probably helped to maintain the connection between ancestors and the bodies of water. Later the existing stone graves were added, which in turn created and affirmed such connections.

Several changes took place in society and in its beliefs in the course of time. The sacred space that surrounded graves lost its importance, or it was reassessed somehow and landscape changed from sacred to secular. Such a change did not happen quickly, but was a long process that came to an end probably in the Late Iron Age.

From the perspective long-term landscape use, it is also of interest to study the changes that took place in place selection, that is preference of one or another place in the landscape for some specific purpose. I have already discussed this topic indirectly, but mainly from the perspective of the selection principles of settlement sites. Changes also took place in the selection of suitable sites for establishing graves. What did these places look like and how were they selected? In order to search for an answer, I shall return to the landscape and analyse some graves of different periods that are known in the same place.

It is understandable that one or another landscape feature, peculiarity, or place was held in high esteem in different times. Some preferences arose from practical considerations; others were based on religious beliefs or something else. Among the first was the depth of the soil layer because it is impossible to establish a pit-grave cemetery in a limestone surface with a soil layer of only 15–20 cm. Such a cemetery can be established in those sites where the soil layer is thicker.

When analysing the landscape, it was found that the places where graves of different periods exist together are not numerous in the research area. Rather, objects of one period tend to be concentrated in one place. At the same time one could be dealing with contemporary objects with the same essence in the same place; the difference lies in the fact that some of them have left a visible and/or permanent trace in the terrain, but others have not. One example is Tõugu II stone grave, near which cremated human bones were found that were scattered on the ground (Lang 2000a, 123). Marks of such a burial custom have been traced among other things also while excavating Ilmandu III (Lang 1995b, 434) and Toila (Schmiedehelm 1955, 51) graves in North Estonia. It is possible that such cremation burials where bone pieces were scattered on the ground

occurred also in other places, but because of later ploughing these burials were not been preserved, or they went unnoticed during earlier excavations.

Some examples of the use of one place in different periods are also known from the area between the rivers Pirita and Valgejõgi. In Kaberla there is both a stone grave from the Pre-Roman Iron Age and a pit-grave cemetery, which was established at the end of Estonian prehistory (VI). The stone grave was located in the place dominating over its surroundings; the only exceptional features being the directions to the east and the south-east; the burial site of a later period was situated in a low place to the south of the village. Most probably while building a stone grave, people had proceeded from such a position – the highest point in the landscape, close to the limestone bluff with panoramic views to lower areas including the possible contemporary settlement site. Starting from the premise that the pot shard with a striated surface, found during the excavations of the pit-grave cemetery, indicates a settlement site somewhere in the vicinity, it seems that the opposite view existed as well. In that case, in addition to the glint edge, the nearby stone grave was visible. The pit-grave cemetery representing the end of prehistory was established on a moraine hillock that was only slightly higher than its surrounding ground; the contemporary settlement site was located to the north of it. Although there is a gravel-pit instead of the cemetery now, one can suppose that the site was not significant at the time of burials. Soil that is suitable for a pit-grave cemetery could have been found near Kaberla also in higher and visually more effective places at the end of prehistory, but for some reasons these sites were not put to use. A comparison shows that at Kaberla the burial sites of different periods are located in diametrically different conditions and places. High was replaced by low, above ground by beneath ground, and the north direction by the south direction. Thus, changes must have been taken place in the perception of landscape at least with regard to sacrality in landscape. If previously such places had been of a specific nature or they had some distinctive features, then by the end of prehistory the sacrality of a place or nature had been lost, and it had been passed over to the burial place as such. The latter might have been located anywhere; its existence consecrated the place and not the other way round (it is possible that symbiosis of the two was characteristic of earlier periods). A few burials containing limestone were unearthed in the pit-grave cemetery, and Jüri Selirand, who excavated it, assumed that in some way it transmitted the previous habit of burying in stone graves (Selirand 1962). Maybe one is dealing here not with the survival of a tradition in general but with a direct connection with the Varetimägi stone grave in Kaberla and the dead buried there. Taking into consideration that the Varetimägi stone grave was at least to some extent used for burying also in the last centuries of prehistory, such a connection might have been rather concrete.

Such were the landscape relations between graves of different periods in Kaberla. What kind of relations can one find in other places? Burial sites of different times, though with a longer distance in landscape, are known on the southern shore of Lake Rummu in Rummu village and in Kodasoo village (Fig.

8, Fig. 11). People who used these graves lived in different times almost in the same place on the southern shore of the lake, and thus both settlement sites were directly connected with the lake. However, the burial sites were, at least partly connected it via their locations. Judging by the contour of the present mire that surrounds the lake and marks the one-time waterfront, one can suppose that one of the stone-cist graves was erected at a distance of ca 150–200 metres from it. Situated on the higher ridge, the lake was probably visible from the grave. It is possible that the grave was also visible from the other probable stone-cist grave. However, the flat cemetery at Kudasoo was also established on a ridge that rises towards the lake, some 150 m from the edge of the present lake mire or the one-time lake shore. One cannot exclude the possibility that the lake was already overgrown by the end of prehistory, but not to its present extent. Thus, the burial sites of different periods were located in different directions from the contemporary settlement sites, but nevertheless the burial sites were in similar natural conditions. The distance between the graves is about 1.5 km. It seems that people here were aware of the past, and when selecting a site for a new grave, it was intentionally established in a distant place. At the same time the natural conditions of the burial sites are similar – both of them are oriented to the lake and are situated on ridges that rise visibly above the surrounding ground. Certainly such a location was the result of a conscious selection. However, there is another question of what caused it. Although stone graves can often be found near some bodies of water, but later graves do not have such a link, and there is no reason to believe that Kudasoo was an exception. What I have in mind is that the existence of the lake was not a precondition for establishing a grave. Rather, the higher place was used because it was easy to bury in soil, and it was clearly visible in the landscape. That such a suitable site happened to be in the vicinity of a lake might have been accidental, but it was not a necessity.

Kiiu is an example of the use of landscape different from the two previous ones. The majority of the stone graves of that place are located mostly on flat terrain that is only slightly undulating in some spots. A pit-grave cemetery that originates probably from the end of prehistory is located separately although several stone graves are within its view. Unlike the stone graves, the pit-grave cemetery is located in a terrain that noticeably rises towards the north. The use of landscape in this place is different from the other places since the earlier period – older graves were built on flat terrain and cannot be connected with any special landscape features. Also the Kiiu river is located too far from them to consider the possibility that graves might have been oriented towards it. Maybe Kiiu was a place that was noticed because of the possible openness of the landscape, whereby graves might have been established in the centre of the plain. At the same time there might have been some natural objects that have disappeared by now. When people searched for a suitable place for a pit-grave cemetery, they selected a place that was away from the older graves.

Although in Kuusalu scholars have supposed the existence of a grave from the end of prehistory, as is the case of Sõitme and stone graves, the author of the

present thesis discards them as uncertain. A certain pit-grave cemetery that might be dated to the end of prehistory and also to later periods is known from Muuksi village. I have searched for the reason for the abundance of stone-cist graves in the surroundings of Lake Kahala on the assumption that a lake and its surrounding areas might have been perceived as sacred. It was probably a sacred landscape that influenced the wider population and had a more general significance. Although the significance might have extended to the entire surroundings of the lake, it was focused on the northern and eastern shores (III). According to the archaeological finds, the existence of Muuksi village is dated only to the Middle Ages; however, one cannot exclude the possibility that it was established at the end of prehistory. A pit-grave cemetery is situated on the ridge of the hill fort a few hundred metres from the nearest group of stone-cist graves on Muuksi Kabelimägi, almost in similar natural conditions. Nevertheless, the soil of this place differs from that beneath the stone graves. The latter has a thin soil layer, but the site of the later cemetery has a sandy patch where it was possible to make inhumation burials in pit-graves.

It becomes evident from the previous discussion that although graves of later period(s) might have been located quite close to the stone graves (the shortest distance being 200 m), they were never right beside them. The latter is true even when one takes into account the uncertain cemeteries from the end of prehistory in the research area (Kuusalu, Sõitme, Uuri). It may partly arise from the differences of soil because it was possible to build a stone grave on a thin-soiled alvar area, but burying in a pit grave required a thicker soil layer. However, the latter could probably be found closer to the stone graves. Keeping a distance was probably a conscious choice of people. However, is there altogether a reason to believe that stone graves of the earlier period had some kind of importance with regard to choosing a place for a later grave? On the one hand, the stone graves were rather modest, but in spite of that they were clearly distinguishable formations. Thus, it is not possible that people living in their vicinity later were unaware of them, or they did not take them into consideration. There is no doubt that they did it, as can be judged by the distance that was kept between them and, for example, fields until the Viking age. The relative closeness of the burial sites of different periods can be explained by the fact that as people settled the same places, it was only natural that they established their graves somewhere in the vicinity. Thus, they were anyway located in the same area with the older stone graves.

On the other hand, the existence of earlier burial sites might have been considered as a contributing factor to the establishment of a grave in a nearby place in a later period. However, on other occasions the differences between the graves might have been accentuated by their location (e.g. high vs low in Kaberla) or polarity of their situations (e.g. in similar conditions but in the diametrically opposite direction from the settlement site at Kodosoo and Rummu). The presentation of differences shows that people have always been aware of the previous inhabitants of the same places and the marks they had left

behind. *How* they acquired that awareness and how they interpreted those marks is a different question.

As noted, the attitudes towards nature changed in the course of a long time. The process cannot be observed in detail, but it is manifested in various circumstances. Some places preserved some degree of sacrality also later (e.g. holy groves), but landscape as a larger sacred whole lost its broader religious meaning. The transformation into the secular probably lasted for several millennia. A good example of this development can be brought from Kaberla where a stone grave was located in a high area near the limestone bluff that is the most prominent place in the local landscape. At the same time the pit-grave cemetery from the end of prehistory and the following centuries was established in a rather nondescript place. Although the site had a suitable moraine soil, this kind of such soil could be found also in more eminent places (VI). Thus the sacrality did not arise from the place in the landscape, which was characteristic of the earlier period of stone graves, but the object, that is, the grave consecrated its location. Where a late prehistoric cemetery was established near earlier stone graves, it might have signified respect for the old tradition but also the re-sacralization of the site through a new grave.

At the same time, as a second possibility, one can suppose that in connection with changes in the religion, the surroundings of the earlier graves may have become secular. According to the new beliefs, other places might have become sacred, and new graves were established in those sites. Numerous graves of late origin are located in sites looking so ordinary at first glance that it is difficult to estimate their sacrality afterwards. Especially the use of pit-grave cemeteries has brought about changes in the preparation of the grave site and in the related rituals and activities that there is a reason to assume complex changes, where one shift brought about another shift. Erecting a stone grave is an enterprise that bonds the engaged people with several sites in the landscape. By comparison, digging a pit grave is a short process. Also, it reflects the different perceptions of landscape, and thus it seems that the first possibility (i.e. the landscape had lost its sacral dimension) is more plausible.

It remains open to what extent all this can be generalized to wider areas, but in the study area it all seems to have some relevance. At this point it seems useful to observe how the landscape on the whole was used for the same purposes although the places that served as burial sites in different periods are not numerous. It is probably caused by the fact that it is much more difficult to find traces of pit-grave cemeteries than a stone grave that is highly visible in nature.

The pit-grave cemetery located on Saha Kabelimägi (Saha Chapel Hill) was established probably at the end of prehistory. According to the existing data, the first burials took place in the second half of the 12th century (Lang 1996a, 324). Probably somewhat earlier also cremation burials were common in Kabelimägi; the cremated bones with grave goods were placed in an area located to the east of the pit-grave cemetery (Vedru et al. 2009). Both these cemeteries were established in the highest spot of the area; in their surroundings are seven cup-marked stones, which is the largest concentration of such stones at Saha. The

closest stone-cist grave is situated at a distance of ca 350 m from Kabelimägi and is visible therefrom. Also, the stone graves of Saha are in higher spots of the landscape and thus use the rises and slopes of the terrain. However, they are mostly located close to a terrace sloping towards the northern direction from Kabelimägi. There is another hill located at a distance of some twenty metres to the east of Kabelimägi with a large stone grave. A decorative pin with a disc-shaped head from a demolished grave enabled scholars to date the grave to the end of the 5th century or the 6th century; the bones and the objects that were found while carrying out earthwork on the same spot were buried near the Saha chapel (Lang 1996a, 247–249). Saha Kabelimägi stands out in the local landscape. Also, the later chapel emphasizes it by attracting attention already from afar. For some reason the site was not used in earlier times for erecting a stone grave; it is possible that the northern terrace had more importance for the local people at that time. If the previously mentioned demolished graves did exist, then also in that place an earlier stone grave and a later pit-grave cemetery existed side by side. It can be supposed that earlier stone graves both in Saha as well as in other sites were erected to draw attention to these places; the graves were of course smaller and less significant than the later chapel, but they still they embodied an important message for people.

The data about a pit-grave cemetery, established at the end of prehistory, have been recorded also in Jõelähtme (Selirand 1974, 65 and references), in a landscape that could supposedly be located close to the later Jõelähtme church. In this case the situation would be similar to Kaberla where stone graves are located in a higher place and can be connected with significant features of the landscape – boulders, a river valley, and a limestone bluff. A pit-grave cemetery of a later period was in the distance on lower land where it cannot be anymore connected with any remarkable natural objects. By contrast, it is located in a rather plain terrain away from the river valley in a landscape that looks calm and where only slight rises and slopes can be observed. It is true that those of the numerous stone graves of Jõelähtme that are situated in a place where the subterranean river reaches the ground, as well as those located near the present-day Old Narva road, are lower than the pit-grave cemetery. Thus, it is possible to treat the location of the pit-grave cemetery of Jõelähtme as being in the middle – some older stone graves are on higher ground and the others are on lower ground. Such use of landscape is somewhat different from Saha, where a pit-grave cemetery was located at some distance from the stone graves but was established on higher ground by comparison with the stone graves.

Nevertheless, there are places where later graves are located close to earlier stone graves. One such place is the village of Võhma in Virumaa county, where a complex of stone graves is located on a ridge called Tandemägi. Traces of a village graveyard have been found at its southern foot (Lang 2000a, 125, 265). Because the site has not been excavated, it is impossible to determine its exact date, and one can only assume that it might have been established already at the end of prehistory. Some indirect proof can be found in the fact that the village of Võhma existed in that period (Lang 2000a, 266). Other such examples in-

clude Lahepere (Selirand 1974, 65–66; Jaanits et al. 1982, 347) and Kobratu graves in Tartumaa county (Selirand 1974, 65), Mallavere near Raasiku in Harjumaa county (Selirand 1974, 67) and Mõigu Peetri close to Lake Ülemiste (Tamla 1977, 60). Similar associations are known also in many other places (e.g. Mägi 2002a, 63). Apart from southern Estonia there are many sites where a medieval graveyard was established close to the *tarand*-graves of the Roman Iron Age and where the existence of earlier graves was decisive when selecting a place for establishing a graveyard (Valk 2001, 88–89). While Saaremaa and South Estonia have different natural conditions and different cultural space, the graves in Harjumaa belong together with the areas discussed in the present work. Thus, the pit-grave cemeteries of the end of prehistory and also of later date might be located either close to earlier stone graves or away from the; in both cases people had reckoned with their existence, and the knowledge and attitudes towards the earlier graves also shaped their decisions with regard to the selection of the place for a pit-grave cemetery.

Cup-marked stones constitute an interesting phenomenon in landscape. Archaeologists have interpreted them either as objects of the cult of the dead or as objects of the cult of fertility (Jaanits et al. 1982, 185). It has been pointed out that they are often situated in boundary zones that separate settlement units marked by stone graves (Lang 1996a, 441) or have been connected with one-time fields located nearby (Tvauri 1997, 37). The author of the thesis has previously drawn attention to the circumstance that most of these suggestions are derived from the present logic, and making decisions on the grounds of distribution maps and not from the analysis of stones in their natural environment (III, 105). Ancient man was in the landscape, and thus he/she had no understanding how it all might look from above. Naturally, it does not exclude the possibility that they knew well their surroundings and were capable of orientation, if needed, according to, for example, local objects (of nature). However, there is no doubt that their ability differed from the information that can be gained from present-day (distribution) maps.

A small cup hollowed out into stone or rock is an old motive that has been made through ages in different parts of the world (e.g. Taçon 2000, 46 and references).

Cup-marked stones may be located both singly and in groups; sometimes they are located near stone graves but usually at some distance. In the present research area, only a few cup-marked stones are juxtaposed to stone graves. For example, one of the cup-marked stones in the village of Hirvli is located only about 10 m from a supposed stone-cist grave. In some other sites cup-marked stones are visible from stone graves, but the distance between them is longer. At the same time the cup-marked stones in the surroundings of Lake Kahala are in the vicinity of graves but are located in different natural conditions. Two stones of that place are located on a slope that lowers towards the lake; thus, it stands between the lake and the graves. Of these the stone in Uuri village is situated in a rather low-lying area, and one can suppose that at the time when the graves were built, this stone could stand on the waterfront. Also, the cup-marked

stone in the village of Soorinna is located on the lakeshore of that time or close to it; it lies in a place that was inhabited in the Mesolithic. At least two cup-marked stones in the lands of the village of Rebala are situated in damp places that cannot be easily accessed even at present (V, 51). There is some data about a cup-marked stone in Raplamaa county that is situated in a damp depression; in Jõelähtme Ellandvahe a cup-marked stone is situated on the coastal plain. Cup-marked stones situated in damp areas are known in other sites of Harjumaa county. For example, in the vicinity of Rae mire they can be found on gley and swamp soils. Tanel Moora, who analysed such occurrences, supposed that the cups were made into those stones at the time when these places were much drier. It might have occurred at the end of the sub-boreal climate period, that is, in the Bronze Age (Moora 1974, 137; Tvaauri 1997, 40–41). At this point one might hypothesize that specific stones in damp sites might have been selected for making cups. Their special liminal location in the landscape was perceived as significant, and it might carry on the same tradition as the stone axes found in similar conditions.

It was said in previously that traces of Stone Age settlement have been found close to a number of stone graves and cup-marked stones. However, unlike stone-cist graves, the cup-marked stones are also located in the vicinity of the settlement sites of the Bronze and the Pre-Roman Iron Ages. Such associations can be found, for example, in Kalamäe, Muuksi, and Joa. In other parts of Estonia they can be found together in the villages of Rae and Mõigu, close to the river Pirita nad Lake Maardu, and in several other sites (cf. Lang 1996a, Fig. 102, 108, 113). Thus, there was probably no need for a longer distance between a place of living and a cup-marked stone. Cup-marked stones and stone graves have often been agglomerated close to the same significant objects of nature, such as rivers, limestone bluffs, moraine hillocks, and ridges. As for the number of cup-marked stones and stone graves, it seems that in places with numerous graves the number of cup-marked stones is lower and also vice versa. Thus, in the surroundings of Lake Kahala there is a large number of graves but only a few cup-marked stones; in Kuusalu the situation is the opposite. The same tendency can be observed also in other sites. For example, in the Vihasoo–Palmse area, which is located in the east, a large number of stone graves are known but only a few cup-marked stones (Lang 2000a, Fig. 25, 70). Around Sagadi–Haljala, located further to the east, there is only a small number of graves and numerous cup-marked stones. The majority of the latter are situated alone, farther from graves (Lang 2000a, Fig. 93).

There is no doubt that cup-marked stones had meaning(s) that the people of that time, or at least part of them, could understand. Certainly no random stone was chosen for making cup marks, but there was a specific reason in every single case why some stone was altered at the hands of people. Also, there were certain reasons why only one cup-mark was hollowed into some stone and several dozens or hundreds into another.

Many traditional societies have treated stones as objects that contain supernatural powers, and thus they have been regarded as instrumental symbols.

Because of this people might have regarded stones as active participants in rituals (McMann 1994, 538–539). Rituals have great significance for the maintenance of cultural traditions; they reflect the awareness and sociality of people. Their creation and fulfilling them is thought to be in accordance with some place, event, force, or tradition and seems to be a natural thing in certain conditions. When something is ritualized, it creates a privileged contrast, distinguishing it as something more important and powerful (Bell 1992, 54, 77, 90). Thus, the differentiation of some stones created a ritual space around the – a space that in some aspects resembles that of the stone graves but at same time differs from it.

Cup-marked stones (as well as stone graves) might also act as retainers of memory and creators and maintainers of power relations. Generally, it is thought that because agriculture requires long-term connectedness with some area, and its success depends on the results of decisions made in the past, then agriculturalists reveal a strong genealogical cognition (Bradley 1998 and references). As the cup-marks must have been made into stone in the period of farming economy (cf. e.g. Lang 2007, 245), then it seems to confirm the connection between cup-marked stones and stone graves with earlier settlements, that is, with places that might have been connected with ancestors via oral tradition.

As some sites in nature were perceived as special, be it waterbodies, limestone bluffs, or a place where a subterranean river comes in sight again, the significance of these places was emphasized by establishing monuments somewhere nearby. These sites might also be connected with (mythical) ancestors. So the cup-marked stones and stone graves united people and their direct ancestors with their mythical ancestors. People did not remember the latter concretely anymore, but their mental presence and maybe also participation in rituals was personified by a cup-marked stone and/or a natural object somewhere nearby or why not on the horizon. Also, the cup-marked stones near settlement sites might be connected with collateral ancestors who had lived in the same site earlier. Their earlier (and maybe in the form of a stone also later) attendance gave their descendants the feeling of connectedness with a concrete place and the right to be there. Both graves and cup-marked stones connected the past with the present and the future. Because they were material by nature, it was possible to establish through them mental connections between the landscape and the previous generations.

The meaning of cup-marked stones was lost for people approximately at the same time with monumental stone graves and/or their surroundings. It happened at the beginning of the Viking age or during that period. It is proved by a piece of stone with cup marks that was walled in a stove in the settlement site of Kuusalu and by another one that was found in the settlement site of Aindu in Viljandimaa county, where it was also used for building a stove. The latter stone has 19 cup marks, and its upper surface had been in intense fire. The gathered charcoal dated the settlement site of Aindu to the period from the (7th) 8th or the 9th century until the 16th–17th centuries (Valk 1994a, 386, 388; 1994b, 40).

Taking into consideration the hand-moulded pottery found near the stove, it can be assumed that the bottom of the stove belongs to the beginning of the settlement site. The meanings of cup marks hollowed into stone is not reflected authentically in the later oral tradition. For this reason Andres Tvauri, who analysed it, believes that the tradition of cup-marked stones was old and already long gone from the memory of people (Tvauri 1997, 36).

Thus, one may supposed that the meaning of cup marks was once and forever lost by the Viking age. While in Scandinavia and in other parts of Europe the oldest human-made cup marks are dated to the Neolithic (Harding 2004, 342 and references), then in Estonia they are believed to belong to the Bronze Age. It is caused by the fact that most often they can be found in the same areas as stone-cist graves. Also some of them are located in areas that became part of dry land rather late – in the Bronze Age or at the beginning of the Iron Age (Tvauri 1997, 38–39). At the same time the development of the network of cup-marked stones, as we know it now, was probably not a short-term process; but it developed gradually over a long period. Thus, it was similar to the genesis and development of the groups of stone-cist graves.

At the same time one can assume that also the oldest cup-marked stones in Estonia belong either to the Late Neolithic or the Older Bronze Age. When the distribution of cup-marked stones is observed in the Late Neolithic context, then what kind of connection might they have with the late stone axes, for example?¹⁵ As noted, the late stone axes have been found from the widest area that embraces the coastal plain, the zone near the limestone bluff, and the inland area. Cup-marked stones have been found from all these areas, whereby their number is close to the number of stone axes. The latter means that the majority of them are located on the limestone plateau, not far from the glint edge. In this zone cup/markd stones can be found in different natural conditions, such as near lakes (Rummu, Kahala); they are located in higher spots but also on plain ground and/or slopes. Many of them are situated in groups where the distance between them may be a few metres; also views may open to cup-marked stone(s) located farther. Nevertheless, the similar distribution of stone axes and cup-marked stones may be accidental – numerous stone axes have been found in inland areas and South Estonia, but the number of cup-marked stones is small there. The latter can still, at least partly, be explained by cultural differences between these areas.

In North Estonia one can find also settlement sites of the Stone Age and stray finds of different periods in the vicinity of several cup-marked stones. However, the linkage those with stones only on the basis of location is equally indirect, as is the determination of the age of the cup-marked stones on the grounds of the fact that as they are found in similar natural conditions as stone-cist graves, they have to be of the same age. Hence, one can only speculate about the older date of the cup-marked stones that the custom of making cup-

¹⁵ Concerning the possible Late Neolithic dating of the cup-marked stones cf. Lang 1997a, 163.

marks as well as the related beliefs might have reached Estonia earlier than the Bronze Age. Cup-mark making was a continuous custom at that time, too, and in the course of time it might acquire a different and/or a palimpsestic meaning.

As noted, unlike stone-cist graves, several cup-marked stones are located close to the settlement sites of the Bronze and the Pre-Roman Iron Ages; sometimes the distance between them is only about twenty metres. Thus, it can be supposed that graves and cup-marked stones carried somewhat different messages, or if the message was the same, then the way it was expressed and the conditions how it was handed down or mediated, were different. An analysis of the cup-marked stones in the context of the Late Neolithic or the Early Bronze Age could reveal at least in some places associations between earlier and later settlement. Stone-cist graves are located more or less in the same areas as the cup-marked stones, but usually they are not in the same groups but apart. Thus, one can suppose that their existence was respected in the landscape, and most probably the making of cup-marks was continued. Valter Lang has also pointed out similarities in the distribution pattern of cup-marked stones and late stone axes and assumes that both of them represent a cult of fertility (Lang 2007, 30).

What can the cup-marked stones be associated with? I think that first of all one can associate them with the signification of places and/or accentuation of their speciality. One can likewise associate them with ancestors and/or heroes and through them also with places, genealogies, and memory, i.e. remembering through places.

SUMMARY

Landscape is a whole, and there are various ways to study it. The present study used the approach of landscape archaeology; this approach values both nature and man-made objects, and the long-term perspective is used. When studying the landscape, one can search for several answers to questions related to human settlement.

The aim was to proceed from the landscape, that is, to study what processes related to people occurred in different places, as well as when and why they occurred in these places. Retrospectively, one can claim that the possible developments are encoded by nature in certain types of landscape, and also in the study area they were in accordance with the expectations. Thus, the settlement sites of the Mesolithic can be found on the shores of waterbodies, the ones from the (Late) Neolithic are farther from them. Settlement traces of the Bronze and the Pre-Roman Iron Ages and also of later periods can be found both near the bodies of water as well as farther from them. The latter occurred mostly in those cases when suitable arable land was situated near waterbodies. Therefore, in many places a site inhabited by hunter-fisher-gatherers was re-inhabited centuries later by the agricultural community.

The problem of the permanent settlement of the North-Estonian coastal plain was also discussed in more detail in the light of recent archaeological research. It was found out that some places on the North-Estonian coastal plain were settled or used, but such places were few in number. The wider area was probably not settled at least after the end of the Stone Age.

Also non-economic reasons might have been important in the use of landscape. Thus, for example, the waterfall of Jägala might have been decisive in the formation of human settlement in that place. Instead, the same place might have been used for carrying out rituals and not for living. However, in either case the waterfall was an attractive natural object. Special sites (e.g. waterfalls, glint edge, etc.) might give the people living somewhere in the fertile land in the vicinity also some mental bond with the place. It has been supposed that transformations in the landscape were important for the inhabitants of those sites. Their ancestors, descendants, and the sense of place are connected with them. Belonging to some place might have been accentuated through building a grave into a transformational place. Stone graves as objects that were meant to last altered the landscape considerably, adding to mythical ancestors also the real ones that were buried in stone graves. Thus, from the present-day perspective it was the first time when landscape was altered purposefully. Also, the making of cup marks in stones altered the stone permanently and created a space with different surroundings. However, the change was not radical. Unlike the stone graves, the dating of the cup-marked stones and guessing their meaning(s) are very uncertain. Probably we are dealing with a long-term custom that might have started already in the Late Neolithic or at the beginning of the Bronze Age. There is no reason to suggest that the custom of making cup-

marked stones that started in Scandinavia in the Neolithic reached Estonia many centuries later.

Thus, both economic and mental reasons were important factors in the development of human settlement in the area under study. At the same time a number of mentally significant places might have remained unmarked. Such areas might include the areas near steep limestone bluffs near which people did not live or build stone graves.

People have inhabited the same places since prehistory to the present. They were abandoned temporarily and then put to use again. Preliminary settlement sites were used as burial sites, and later some of them were adopted for everyday life again. Changes were long-term processes, and one can observe only their results in the landscape – finds from a settlement site or a monumental stone grave. The process as such is visible only in its result, and even the latter only in case something physical has survived, something on the basis of which we can make at least some indirect conclusions.

In some way or another, landscape keeps changing, but it is also stable. It will last forever, though different and altered but in some aspect still the same. Many questions considering prehistoric settlement can probably be answered while studying a landscape.

KASUTATUD KIRJANDUS. REFERENCES

- Bell, C. 1992.** Ritual Theory, Ritual Practice. New York; Oxford.
- Bender, B. 1993.** Introduction. Landscape – meaning and action. – Landscape: Politics and Perspectives. Providence; Oxford, 1–17.
- Bergh, S. 2002.** Knocknarea: the ultimate monument. Megaliths and mountains in Neolithic Cuil Irra, north-west Ireland. – Monuments and Landscape in Atlantic Europe. Perception and Society During the Neolithic and Early Bronze Age. London; New York, 139–151.
- Binford, L. 1996.** Willow Smoke and Dogs’ Tails: hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation. – Contemporary Archaeology in Theory. Oxford, 39–60.
- Bradley, R. 1998.** The Significance of Monuments. On the shaping of human experience in Neolithic and Bronze Age Europe. London; New York.
- Bradley, R. 2002.** An Archaeology of Natural Places. London; New York.
- Bradley, R. 2005.** Ritual and domestic Life in Prehistoric Europe. Routledge.
- Broadbent, N. D. 1983.** Too many chiefs and not enough Indians. A peripheral view of Nordic Bronze Age society. – Struktur och förändring i bronsålderns samhälle. Rapport från det tredje nordiska symposiet för bronsåldersforskning i Lund 23–25 april 1982. University of Lund Institute of Archaeology. Report series No. 17, 7–22.
- Children, G. & Nash, G. 1997.** Establishing a discourse: the language of landscape. – Semiotics of Landscape: Archaeology of *Mind*. BAR International Series, 661. Oxford, 1–4.
- Coles, J. M. & Harding, A. F. 1979.** The Bronze Age in Europe. London
- Cummings, V. 2002.** All cultural things. Actual and conceptual monuments in the Neolithic of western Britain. – Monuments and Landscape in Atlantic Europe. Perception and Society during the Neolithic and Early Bronze Age. London; New York, 107–121.
- Deemant, K. 1980.** Ausgrabungen des Steinkistengrabes von Proosa. – TATÜ, 29: 4, 360–361.
- Deemant, K. 1981.** Ausgrabungen in Proosa. – TATÜ, 30: 4, 394–397.
- Deemant, K. 1982.** Das Tarandgrab von Proosa. – TATÜ, 31: 4, 377–378.
- Edmonds, M. 1999.** Ancestral Geographies of the Neolithic. Landscape, monuments and memory. London; New York.
- Eliade, M. 1987.** The sacred and The Profane: The Nature of Religion. San Diego; New York; London.
- Ericson Lagerås, K. 2002.** Visible intentions? Viewshed analysis of Bronze Age burial mounds in western Scania, Sweden. – Monuments and landscape in Atlantic Europe. Perception and society during the Neolithic and Early Bronze Age. London; New York, 179–191.
- Granö, J. G. 1922.** Eesti maastikulised üksused. – Äratrükk ajakirjast “Loodus”, Tartu.
- Grewingk, C. 1882.** Geologie un Archaeologie des Mergellagers von Kunda in Estland. Dorpat.
- Harding, A. F. 2004.** European Societies in the Bronze Age. Cambridge. II edition.
- Hausmann, R. 1895.** Steinhügelgräber von Vaivara. – Sb GEG, 1894, 88–100.
- Hodder, I. 1988.** Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology. Cambridge.
- Husserl, E. 1964.** The Idea of Phenomenology. The Hague: Nijhoff.

- Huurre, M. 1990.** 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. Neljäs painos. Keuruu.
- Indreko, R. 1934.** Looduse ja maastiku määrav osa Eesti muinasaegsel asustamisel. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, IX–X 1933/34. Tartu, 113–122.
- Indreko, R. 1939.** Asva linnus-asula. – Muistse Eesti linnused. 1936.–1938.a. uurimiste tulemused. Tartu, 17–52.
- Jaanits, L. 1959.** Янитс, Л. Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги (Эстонская ССР). Таллинн.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E. 1982.** Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Jauhainen, J. S. 2001.** Maastik uuema ühiskonnageograafilise lähenemise aspektist. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 91. Tartu, 22–29.
- Johansen, P. 1933.** Die Estlandliste des Liber Censur Danicae. Kopenhagen; Reval.
- Johanson, K. 2005.** Putting stray finds in context – what can we read from the distribution of stone axes. – *Interarchaeologica*, 1. Papers from the first theoretical seminar of the Baltic archaeologists (BASE) held at the University of Tartu, Estonia, October 17th–19th, 2003. Tartu; Riga; Vilnius, 167–180.
- Johanson, K. 2006.** The contribution of stray finds for studying everyday practices – the example of stone axes. – *EAA* 10: 2, 99–131.
- Johanson, K. & Veldi, M. 2006.** Archaeological excavations at Jägala Hillfort. – *AVE* 2005, 29–40.
- Jonuks, T. 2009.** Eesti muinasusund. Tartu Ülikooli kirjastus.
- Jung, J. 1910.** Muinasaja teadus eestlaste maalt, III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tartu.
- Kessel, H. & Raukas, A. 1979.** The Quaternary History of the Baltic Estonia. – *Acta Universitatis Upsaliensis: Symposium Universitatis Upsaliensis. Annum Quingentesimum Celebrantis*, 1. Uppsala, 127–146.
- Knapp, A. B. & Ashmore, W. 2000.** Archaeological landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational. – *Archaeologies of Landscape. Contemporary Perspectives*. Oxford, 1–30.
- Konsa, M. 2003.** The sites of Tsiistre and Kirikumäe in southeastern Estonia. – *AVE*, 2002, 144–152.
- Kraut, A. 1980.** Спасательные раскопки поселения позднего железного века в Куусалу. – *TATÜ*, 29: 4, 382–386.
- Kraut, A. 1981.** Краут, А. Археологические раскопки в Куусалу. – *TATÜ*, 30: 4, 408–411.
- Kriiska, A. 1997.** Excavations of the Stone-Age Site at Vihasoo III. – *Stilus*, 7 Arheoloogilised välitööd Eestis 1996. Tallinn, 19–28.
- Kriiska, A. 1999.** Formation and development of the Stone Age settlement at Riigiküla, North-Eastern Estonia. – *Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region*. (PACT 57.) Rixensart, 173–183.
- Kriiska, A. 2000.** Corded Ware Culture Sites in North-Eastern Estonia. – *De temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits*. MT, 8, 59–79.
- Kriiska, A. 2001.** Stone Age Settlement and Economic Processes in the Estonian Coastal Area and Islands. – <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/kult/vk/kriiska>
- Kriiska, A. 2002.** Lääne-Eesti saarte asustamine ja püsielanikkonna kujunemine. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. MT, 11, 29–60.
- Kriiska, A. 2003.** From hunter-fisher-gatherer to farmer – Changes in the Neolithic economy and settlement on Estonian territory. – *Archaeologia Lituana*, 4. Vilnius, 11–26.

- Kriiska, A. & Lõugas, L. 1999.** Late Mesolithic and Early Neolithic seasonal settlement at Kõpu, Hiiumaa island, Estonia. – Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. PACT 57. Rixensart, 157–172.
- Kriiska, A., Lõugas, L. & Saluäär, U. 1997.** Archaeological excavations of the Stone Age settlement site and ruin of the stone cist grave of the Early Metal Age in Kaseküla. – Stilus, 7 Arheoloogilised välitööd Eestis 1996. Tallinn, 30–43.
- Kriiska, A., Rappu, M., Tasuja, K., Plado, J. & Šafranovski, J. 2009.** Archaeological research in Jägala. – AVE, 2008, 36–52.
- Kull, K. 2001.** Mis tähendab metsarahvas: looduse loodud eestlasest ja tema maastike keelest. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 91. Tartu, 96–104.
- Küchler, S. 1993.** Landscape as Memory: The Mapping of Process and its Representation in a Melanesian Society. – Landscape: Politics and Perspectives. Providence; Oxford, 85–105.
- Lang, V. 1994.** An early *tarand*-grave and clearance cairn at Tõugu, North Estonia. – TATÜ, 43: 383–385.
- Lang, V. 1995a.** Archaeological excavations and inventories in the villages of Tõugu and Võhma, North Estonia. – TATÜ, 44: 4, 417–422.
- Lang, V. 1995b.** A Pre-Roman *tarand*-grave and Late Mediaeval fossil fields of Ilmandu, NW Estonia. – TATÜ, 44: 4, 429–436.
- Lang, V. 1996a.** Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, 1.–2. köide. MT, 4. Tallinn.
- Lang, V. 1996b.** Stone grave II of Tõugu and some remains of prehistoric land use in North Estonia. – TATÜ, 45: 4, 420–426.
- Lang, V. 1997.** Eesti lohukivid uues valguses. – EAA, 1, 160–164.
- Lang, V. 1999a.** Kultuurmaastikku luues. Essee maastiku religioosest ja sümboliseeritud korraldusest. – EAA, 3: 1, 63–85.
- Lang, V. 1999b.** Fossil fields and stone grave II at Uusküla, North Estonia. – AVE, 1998, 25–37.
- Lang, V. 2000a.** Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal. – MT, 7. Tallinn, 9–369.
- Lang, V. 2000b.** Varased kangurkalmed Eestis. – EAA, 4: 1, 3–20.
- Lang, V. 2001.** Maastik ja kultuurmaastik arheoloogias. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 91. Tartu, 78–85.
- Lang, V. 2002.** Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. MT, 11, 125–168.
- Lang, V. 2005.** Settlement and landscape archaeology in Estonia. – Estonian Archaeology, 1, 293–300.
- Lang, V. 2007.** The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. Tartu University Press. Tartu.
- Lang, V. & Kriiska, A. 2001.** Eesti esiaja periodiseering ja kronoloogia. – EAA, 5: 2, 83–109.
- Lang, V. & Konsa, M. 1997.** Two late neolithic to Early Iron Age settlement sites at Ilumäe, North Estonia. – AVE, 1997, 67–77.
- Lang, V., Laneman, M., Ilves, K. & Kalman, J. 2001.** Fossil fields and stone-cist graves of Rebala revisited. – AVE, 2000, 34–47.

- Laul, S. & Kihno, K. 1999.** Prehistoric land use and settlement history on the Haanja Heights, Southeastern Estonia, with special reference to the Siksali-Hino area. – *Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region*. PACT, 57. Rixensart, 239–254.
- Lavi, A. 2002.** Kesk-Eesti idaosa linnamägedest. – *Keskus – tagamaa – ääreala*. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. MT, 11, 233–272.
- Lekberg, P. 2002.** Yxors liv Människors landskap. En studie av kulturlandskap och samhälle i Mellansveriges senneolitikum. Uppsala.
- Ligi, P. 1995.** Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – *Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte*. MT, 3, 182–270.
- Linkrus, E. 1998.** Põhja-Eesti rannikumadalik ja Soome lahe saared. Tallinn.
- Loze, I. 2000.** Some aspects of classification of stone battle-(boat) axes found in Latvia. – *De temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits*. MT, 8, 133–146.
- Lõhmus, M. & Oras, E. 2008.** Archaeological research at Jägala Jõesuu hillfort and its closest surroundings. – *AVE*, 2007, 27 – 42.
- Lõugas, V. 1970.** Eesti varane metalliaeg (II a.-tuh. keskpaigast e.m.a.–I sajandini m.a.j.). Kandidaaditöö. Tallinn. Käsikiri AI-s.
- Lõugas, V. 1986.** Die Bodendenkmäler der zeitwende im Dorf Mäla (insel Muhu). – *TATÜ*, 35: 4, 349–352.
- Lõugas, L., Kriiska, A. & Moora, H. 1996.** Coastal adaptation and marine exploitation of the Island Hiiumaa, Estonia, during the Stone Age with special emphasis on the Kõpu I site. – *Landscapes and Life. Studies in Honour of Urve Miller*. PACT, 50. Rixensart, 197–211.
- Marksoo, A. 2001.** Maastikust kui geograafia tuumikmõistest. – *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 91. Tartu, 18–21.
- McMann, J. 1994.** Forms of power: dimensions of an Irish megalithic landscape. – *Antiquity*, 68 (260), 525–544.
- Meinander, C. F. 1954.** Die Bronzezeit in Finnland. SMYA, 54. Helsinki.
- Merleau-Ponty, M. 1962.** *Phenomenology of Perception*. Routledge & Keagan, Paul. London.
- Molvõgin, A. 1976.** Молвыгин, А. Нумизматические находки. – *TATÜ*, 1, 77–78.
- Moora, H. & Saadre, O. 1939.** Lõhavere linnamägi. – *Muistse Eesti linnused*. 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Tartu, 139–182.
- Moora, T. 1966.** Asustuse levimisest ühes Kesk-Eesti piirkonnas m.a. I aastatuhande esimesel poolel. – *Pronksiajast varase feodalismini*. Uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast. Tallinn, 129–138.
- Moora, T. 1972.** Muinasasustusest Lahemaal. – *Eesti Loodus*, 11, 660–665.
- Moora, T. 1974.** Моора, Т. Раскопки каменного могильника у с. Выхма в Северной Эстонии. – *TATÜ*, 23: 1, 84–87.
- Moora, T. 1998.** Muistsete loodusolude osast kiviaja asustuse kujunemisel Kunda ümbruses. – *Loodus, inimene ja tehnoloogia*. Interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. MT, 5, 15–151.
- Moran, D. 2004.** *Introduction to Phenomenology*. London; New York.
- Mägi, M. 1997.** Eesti merovingi- ja viikingiaegsed rinnanõelad – võõrapäraseid ja omad. – *EAA*, 1, 26–83.
- Mägi, M. 2002a.** At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. Tallinn.
- Mägi, M. 2002b.** Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. –

- Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. MT, 11, 169–232.
- Mägi, M. 2004.** "...ships are their main strength." Harbour sites, arable lands and chieftains in Saaremaa. – EAA, 8: 2, 128–162.
- Mägi, M. 2009.** Harbour sites in ritual landscape – the example of Viltina in southern Saaremaa. – EAA, 13: 2, 110–131.
- O'Brien, W. 2002.** Megaliths in a mythologised landscape. South-west Ireland in the Iron Age. – Monuments and Landscape in Atlantic Europe. Perception and Society during the Neolithic and Early Bronze Age. London; New York, 152–176.
- Palang, H. 2001.** Maastikest siin raamatus. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 91. Tartu, 8–10.
- Parmas, O. 1925.** Kuusalu. Käsikiri AI-s.
- Peil, T. 2001.** Maastike keskel. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 91. Tartu, 57–66.
- Peil, T., Sooväli, H., Palang, H., Oja, T. & Mander, Ü. 2004.** Estonian landscape study: contextual history. Peil T., H. Sooväli, H. Palang, T. Oja, Ü. Mander 2004: Estonian landscape study: contextual history. *Belgeo*, 2-3, pp. 231-244.
- Preucel, R. & Hodder, I. 1996.** Nature and culture. – Contemporary Archaeology in Theory. Oxford, 23–38.
- Raukas, A., Moora, T. & Karukäpp, R. 1999.** The development of the Baltic Sea and Stone Age settlement in the Pärnu area of Southwestern Estonia. – Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. (PACT 57.) Rixensart, 15–34.
- Saadre, O. 1938.** Ein neuer kaiserzeitlicher Grabtypus aus Nordestland. – *ÖES Ar* 1937, I. Tartu, 381–396.
- Saarse, L., Heinsalu, A., Poska, A., Veski, S. & Rajamäe, R. 1999.** Palaeoecology and human impact in the vicinity of Lake Kahala, Northern Estonia. – Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. PACT, 57. Rixensart, 373–403.
- Salo, U. 1995.** Aurajokilaakson pronssikautinen ja rautakautinen asutus – tietoja, tulkintoja, kysymyksiä. – Ihmisen maisema. Kirjoituksia yhteisön ja ympäristön muutoksesta Lounais-Suomen rannikolla. Turku, 1–45.
- Saluäär, U. 2000.** Kvartsileiud Võhma Tandemäelt: jäljed inimtegevusest – kui vanad? – V. Lang. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal. Tallinn, lisa 2, 379–385.
- Scarre, C. 2002a.** Introduction: situating monuments. The dialogue between built form and landform in Atlantic Europe. – Monuments and Landscape in Atlantic Europe. Perception and Society During the Neolithic and Early Bronze Age. London; New York, 1–14.
- Scarre, C. 2002b.** Coast and cosmos. The Neolithic monuments of northern Brittany. – Monuments and landscape in Atlantic Europe. Perception and society during the Neolithic and Early Bronze Age. London; New York, 84–102.
- Schmiedehelm, M. 1939.** Kuusalu Pajulinn. – Muistse Eesti linnused. 1936.–1938.a. uurimiste tulemused. Tartu, 121–138.
- Schmiedehelm, M. 1955.** Шмидехельм, М. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. - V в. н. э.). Таллин.
- Selirand, J. 1962.** Kaberla maa-alune kalmistu. – Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik, II. Tallinn, 131–168.
- Shanks, M. 1997.** Foreword. – Semiotics of Landscape: Archaeology of *Mind*. BAR International Series, 661. Oxford, iii–iv.

- Sinijärv, U. 2001.** Maastikust, kultuurist ja identiteedist. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuens, 91. Tartu, 11–17.
- Tallgren, A. M. 1922.** Zur Archäologie Eestis, I. Vom Anfang der Besiedlung bis etwa 500 n. Chr. Dorpat.
- Tamla, T. 1987.** Тамла, Т. Об археологических памятниках в бассейне реки Пада. – TATÜ, 4, 365–369.
- Tamla, Ü. 1977.** Das Tarandgrab von Mõigu-Peetri. – TATÜ, 1, 55–61.
- Tamla, Ü. 2004.** 2003. aasta arheoloogiliste välitööde tulemusi. – AVE, 2003, 5–28.
- Tamla, Ü. & Kiudsoo, M. 2005.** Eesti muistsed aarded. Näituse kataloog. Tallinn.
- Tarvel, E. 1983.** Lahemaa ajalugu. Tallinn.
- Taçon, P. S. C. 2000.** Identifying ancient sacred landscapes in Australia: from physical to social. – Archaeologies of Landscape. Contemporary Perspectives. Oxford, 33–57.
- Thomas, J. 1993.** The politics of vision and the archaeologies of landscape. – Landscape: Politics and Perspectives. Providence; Oxford, 19–48.
- Tilley, C. 1993.** Art, architecture, landscape (Neolithic Sweden). – Landscape: Politics and Perspectives. Providence/Oxford, 49–84.
- Tilley, C. 1994.** A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments. Oxford; Providence.
- Tilley, C. 2004.** The Materiality of Stone. Explorations in Landscape Phenomenology. Oxford; New York.
- Tilley, C. 2008.** Body and Image. Explorations in Landscape Phenomenology 2. Left Coast Press. Walnut Creek, California.
- Troska, G. 1987.** Eesti külad XIX sajandil. Tallinn.
- Tvauri, A. 1997.** Eesti lohukivid. – Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised, 9. Arheoloogilisi uurimusi. Tartu, 11–53.
- Valk, H. 1994a.** The end of excavations at the Late Iron-Age settlement of Aindu. – TATÜ, 43: 4, 386–389.
- Valk, H. 1994b.** Rescue excavations on the Late Iron Age Settlement of Aindu. – TATÜ, 43: 1, 34–41.
- Valk, H. 2001.** Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. Visby–Tartu.
- Valk, H. & Karukäpp, R. 1999.** Settlement history and its connection with the geomorphological preconditions on the Otepää Heights, Southeastern Estonia. – Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. (PACT 57.) Rixensart, 207–219.
- Van Dommelen, P. 2000.** Exploring everyday places and cosmologies. – Archaeologies of Landscape. Contemporary Perspectives. Oxford, 277–285.
- Varep, E. 1974.** Asulastik. – Harju rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 11.–14. juulini 1974. Artiklite kogumik. Tallinn, 152–169.
- Vasks, A. 2000.** Bronzas laikmeta kapulaks Pukuļos. – Arheologija un etnogrāfija, XX, 88–105.
- Vasks, A. 2003.** The symbolism of stone work-axes (Based on material from the Daugava Basin). – Archaeologia Litwana, 4, 27–32.
- Vedru, G. 1998.** Kahala järve ümbruse asustuspäirkond muinasajal. Magistritöö. Tartu. Käsikiri AI-s.
- Vedru, G. 2001.** aastal Jägala ja Valgejõe vahelisel alal teostatud arheoloogiliste välitööde aruanne. Käsikiri AI-s.
- Vedru, G. 2002.** Archaeological excavations in Jõelähtme and Kuusalu parishes. – AVE, 2001, 41–47.

- Vedru, G. 2005.** Coastal settlement in North Estonia at the end of the prehistoric period and the beginning of the Middle Ages, and contacts with the southern coast of Finland. – CD-rom Merellinnen Perintömmä. Vårt Maritima Arv. ISBN 952-10-2704-5. Väljaandja Helsingin yliopisto, Kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia.
- Vedru, G. 2006.** Tsite 2006. aasta kaevamisaruanne. Käsikiri AI-s.
- Vedru, G.; Allmäe, R; Nigulas, K. 2009.** Archaeological excavations in the counties of Harjumaa and Raplamaa. – AVE 2008, 124–133.
- Veski, S. & Lang, V. 1996.** Human impact in the surroundings of Saha-Loo, North Estonia, based on a comparison of two pollen diagrams from Lake Maardu and Saha-Loo bog. – Landscapes and Life. Studies in Honour of Urve Miller. PACT, 50. Rixensart, 297–304.
- Äyräpää, A. 1937.** Suomen kivikauden kulttuurimuodot. – Suomalaisen Tieteakatemian Esitelmät ja Pöytäkirjat, 1937, 101–126.

PUBLICATIONS

ELULOOKIRJELDUS

Gurly Vedru

Sündinud 04.09.1970 Tallinnas
Aadress: TLÜ Ajaloo Instituut
Rüütli 6, 10130 Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut
Telefon: 683 6474
E-post: gurli11@mail.ee

Haridus

1988	Tallinna 39. Keskkool
1995	ajalugu (arheoloogia), Tartu Ülikool
1998	<i>magister artium</i> arheoloogia alal, Tartu Ülikool

Teenistuskäik

1995–1999	Ajaloo Instituut, arhiivihoidja
1999–2005	Ajaloo Instituut, teadur
2005	Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut; teadur

CURRICULUM VITAE

Gurly Vedru

Date and place of birth: September 4, 1970 in Tallinn
Address: Tallinn University Institute of History
Rüütli 6, 10130 Tallinn University Institute of History
Phone: 683 6474
E-mail: gurli11@mail.ee

Education

1988	Tallinn Secondary School No 39
1995	history (archaeology), University of Tartu
1998	<i>magister artium</i> in archaeology, University of Tartu

Professional employment

1995–1999	Institute of History, archives keeper
1999–2005	Institute of History, researcher
2005	Tallinn University, Institute of History, researcher

DISSERTATIONES ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Heidi Luik.** Luu- ja sarvesemed Eesti arheoloogilises leiumaterjalis viikingi-ajast keskajani. Bone and antler artefacts among Estonian archaeological finds from the viking age until the middle ages. Tartu, 2005.
2. **Tõnno Jonuks.** Eesti muinasusund. Tartu, 2009.